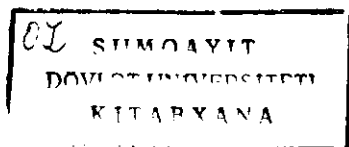

NƏZƏR ELDAROV

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərs vəsaiti
Ümumi hissə

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.12.2008-ci il tarixli, 1313 nömrəli əmri ilə dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

BAKI - 2008

28048

Elmi redaktor: c.e.d., prof. **Bayram Cavad oğlu Ələsgərov**

Redaktor: **Nuriyev Rahim Nuri oğlu**

Rəyçilər: c.e.n. dos. **T.D.Ağayev**

c.e.n. **S.Ə.Allahverdiyeva**

N.Ş.Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti.
Ünumi hissə. Bakı, Qanun, 2008, 192 səh.

Dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdə coğrafiya tədrisi metodikasının ümumi məsələləri: coğrafiyanın təlimi metodikası bir elm kimi, məktəb coğrafiyasının strukturu və məzmunu, ümumtəhsil vəzifələri, təlim metodları, təlimin müasir metodları, dərsliklə aparılan işlər, xəritə və digər kartoqrafik vəsaitlərlə iş, coğrafiyaya dair praktik və müstəqil işlər, coğrafiyanın təlimində əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsi, coğrafiya kabinetləri və coğrafiya meydançası, coğrafiya dərsləri, coğrafiya üzrə ekskursiyalar, coğrafiyadan sinifdən xaric işlər verilmişdir. “Kursun ayrı-ayrı hissələrinin tədrisi metodikası” hissəsinin gələcəkdə nəşr olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Dərs vəsaiti ilk dəfə nəşr olunur. İstifadə olunmuş mənbələrdəki bəzi fikirlər olduğu kimi saxlanılmışdır. İlk nəşr olduğu üçün vəsaitdə yəqin ki, qüsurular da var. Vəsaitin gələcəkdə yenidən işlənilib təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Vəsaitdən tələbələrə bərabər orta məktəb coğrafiya müəllimləri də istifadə edə bilər.

Q $\frac{1500005104}{AB 022051}$ sifarişli-08

Az2

© QANUN, 2008

© N.Ş.Eldarov, 2008

ÜMUMİ HİSSƏ

I FƏSİL

COĞRAFIYANIN TƏLİMİ METODİKASI BİR ELM KİMİ

Coğrafiyanın tədrisi metodikası pədaqoji elmlərdən biridir. Bu elm məktəbin qarşısında qoyulmuş təlim-tərbiyə vəzifələrinə uyğun olaraq məktəb coğrafiyası kursunun məqsədini, məzmununu, sistemini işləyib hazırlayır, başqa sözlə, coğrafiya elmlərinin hansı məsələlərini şagirdlərə öyrətməli sualına cavab verir. Coğrafiyanın öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının tədqiqi də coğrafiya metodikasının predmetinə aiddir.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasının tədqiq etdiyi problemlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Məktəb coğrafiyasının təhsil və tərbiyə vəzifələri.
2. Məktəb coğrafiyasının məzmunu.
3. Müəllimin öyrədici fəaliyyəti.
4. Şagirdin öyrədilməsi.
5. Coğrafiyanın təlimi prosesində şagirdin tərbiyəsi və inkişafı.

Təlimin məzmununun, metodlarının və təşkilat formalarının daim təkmilləşdirilməsi coğrafiya metodikasının əsas vəzifələrindən biridir.

Digər elmlər kimi coğrafiyanın tədrisi metodikası da təcrübəyə istinad edir. Metodika şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edərək tədrisin təcrübəsini zənginləşdirir, tədris və tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməkdə müəllimlərə kömək edir, uzun illərdən bəri məktəblərdə coğrafiyanın öyrədilməsi sahəsində toplanmış zəngin təcrübəni ümumiləşdirərək onları müəllimlərə çatdırır. Bunun da sayəsində müəllim öz işini tənqidi surətdə nəzərdən keçirir, artıq məlum olan və təcrübədə

sınaqdan çıxmış təlimin təşkilat formalarını və metodlarını yenidən kəşf etməklə məşğul olmur.

Metodika coğrafiyanın tədrisi təcrübəsini zənginləşdirərək təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməkdə müəllimə aşağıdakı məsələlərdə yaxından kömək edir:

1. Təhsil, əmək, əxlaqi və estetik tərbiyə sistemində, habelə şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasında coğrafiyanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində;

2. Məktəb coğrafiya kurslarının məzmununun təkmilləşdirilməsində və elmi təhlilində;

3. Müəllimin ayrı-ayrı coğrafiya kurslarının məzmununa və şagirdlərin yaş xüsusiyyətinə müvafiq olan, elmi sürətdə əsaslandırılmış təlim-tərbiyə metodları və pedaqoji prosesin müasir avadanlıq sistemi haqqındakı biliklərlə silahlandırılmasında;

4. Təlimin təşkilat formalarının müəyyənləşdirilməsində;

5. Şagirdin öyrədilməsi və onun inkişafının daha səmərəli yollarının tapılmasında;

6. Coğrafiya dərsliklərinə, xrestomatiyalara və sinifdənkənar oxu kitablarına qoyulan tələblərin müəyyənləşdirilməsində;

7. Coğrafiya üçün tədris avadanlığının və ondan istifadə metodikasının hazırlanmasında;

8. Ölkəşünaslığın və sinifdənkənar işin formaları, məzmunu və metodları ilə müəllimin tanış olmasında.

Coğrafiya metodikası coğrafiyanın təlimi nəzəriyyəsini işləyib hazırlayır, pedaqoji təcrübəyə rəhbər istiqamət verərək onu obyektiv surətdə təhlil edir, ümumiləşdirir, müəllimə yeni yollar və iş priyomları göstərir.

Coğrafiya metodikası birinci növbədə coğrafiya elmləri ilə sıxı surətdə əlaqədardır. Məşhur coğrafiyaşünas N.N.Baranskinin təbirincə coğrafiya metodikası bir elm sahəsi kimi "elmi coğrafiyadan məktəb fənni hazırlamalıdır". Metodika məktəbin qarşısında duran vəzifəni əldə rəhbər tutaraq coğrafiya elmlərindən ən böyük təlim və tərbiyə əhəmiyyətinə malik olan məsələləri seçib məktəb coğrafiya kursuna daxil edir, başqa sözlə, məktəb

coğrafiyasını yaradır. Metodika məktəb coğrafiya kursunun məzmununa müvafiq olaraq yüksək pedaqoji effekt verən təlimin təşkilat formalarını və metodlarını müəyyənləşdirir.

Məktəb coğrafiyasının məzmununu, quruluşunu, ardıcılığını, dərinlik dərəcəsini, habelə təlimin təşkilat formalarını və metodlarını müəyyənləşdirərkən coğrafiya metodikası şagirdlərin yaş xüsusiyyətini, hazırlıq səviyyəsini nəzərə alır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası məktəb coğrafiyasının məzmununu, təliminin təşkilat formalarını və metodlarını tədqiq edərkən pedaqogikanın xüsusi bir sahəsi kimi onun başqa sahələrinə, birinci növbədə didaktikaya, tərbiyə nəzəriyyəsinə, habelə psixologiyaya əsaslanır. Bununla yanaşı, coğrafiya təlimi metodikasının tədqiq etdiyi müddəa və qanunauyğunluqlar, məsələn, şagirdin öyrənmə və müəllimin öyrətmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri haqqında müddəa və qanunauyğunluqlar didaktikanı zənginləşdirir və müəyyən dərəcədə onun gələcək inkişafına müsbət təsir göstərir. Məsələn, təlimdə coğrafi xəritələrdən istifadə etmək metodikasının əsas müddəaları didaktikanın əsaslarına möhkəm daxil olmuşdur. Eyni zamanda coğrafiya metodikası pedaqogikanın göstərilən sahələrini və psixologiya elmini zənginləşdirir.

Tərbiyəedici təlim nəzəriyyəsinin işlənilib-hazırlanmasında da metodika tərbiyə nəzəriyyəsinin ümumi qanunauyğunluqlarına istinad edir; bu qanunauyğunluqların hər birinin tədris fənnində öz spesifikliyi vardır. Coğrafiya metodikası ümumiyyə istinad edərək, tədris fənninin məzmununun sfesifikliyindən irəli gələn xüsusi işləyib hazırlayır. Təbiətdə ümumi əlaqələrin düzgün elmi anlayışının formalaşması haqqında əsas müddəalar, məsələn, tərbiyənin ümumi nəzəriyyəsinin işləyib-hazırladığı müddəalar coğrafiya metodikasında öz spesifik aspektini alır, şagirdlərdə coğrafi örtüyün bütövlüyü və ayrılmazlığı qanunu haqqında biliklər formalaşır.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının psixologiya ilə əlaqəsi vardır. Vəsitəli əlaqə psixologiyanın məlumatlarından, bu məlu-

matların ümumi didaktikanın qanunauyğunluqlarında əks etdirildiyi şəkildə, istifadə etməklə həyata keçirilir. Məsələn, coğrafiya təliminin metodikası psixologiyanın dərk etmə və yaddaxsaxlama məsələlərinə aid olan ümumi didaktik qanunauyğunluqlarından istifadə edir. Bununla yanaşı coğrafiya təliminin metodikası psixologiyanın məlumatlarından istifadə edir. Bunu, coğrafiya təlimi prosesinin spesifik qanunauyğunluqlarını, məsələn, coğrafiya xəritəsində obyektlərin məkan münasibətlərinin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək tələb olunduğu zaman etmək lazımdır. K.D.Uşinskinin psixologiyayı pedaqogikanın təməl daşına çevirmək haqqında vəsiyyətini həyata keçirmək metodikanın psixologiya ilə əlaqə məsələlərini həll etmək deməkdir.

Biliklərə yiyələnmək üçün şagirdlər məntiqi təfəkkür priyomlarını: təhlil, tərkib, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, müqayisə və s. tətbiq edirlər. Buna görə də təlimdə məntiqi proseslərin daha məqsədəuyğun əlaqələndirilməsini və onların tətbiq edilməsində şagirdlərin çalışmalarını müəyyən etmək metodikanın vəzifəsinə daxildir. Coğrafiya təlimi metodikasının məntiq ilə əlaqəsinin zəruriliyi də bununla əsaslandırılır. Metodik nəticələrdə məntiqi proseslərdən istifadə edilməsi düzgün təfəkkürün və deməli, gerçəkliyin dərk edilməsi üçün vacib şərtidir.

Coğrafiya metodikasının coğrafiya elmləri ilə əlaqəsi (metodologiya və məktəb predmetinin məzmunu üzrə) onun iki bölməsinin: fiziki coğrafiyanın metodikasının və iqtisadi coğrafiyanın metodikasının ayrılmasını təyin edir. Bu bölmələrin məzmununda ümumi əlamətlərin mövcud olması ilə yanaşı, fiziki və iqtisadi coğrafiyanın obyektlərinin və elmi tədqiqatının metodlarının müxtəlifliyindən irəli gələn mühüm xüsusiyyətlər də vardır.

Məktəb predmetinin məzmununu işləyib-hazırlayarkən, metodikanın mühüm vəzifəsini fiziki və iqtisadi coğrafiyanın sıx və qırılmaz əlaqəsinə nail olmaq təşkil edir, çünki məktəbdə təbiəti əhalisiz, insan cəmiyyətini coğrafi mühitsiz öyrətmək qeyri-

mümkündür. Buna cəhd bayağı coğrafiyaçılıq faktlarına gətirib çıxarır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası bir elm sahəsi kimi ümumi və xüsusi hissələrə bölünür. Metodika tarixi sahəsində aparılan tədqiqatların nailiyyətləri coğrafiya tədrisi metodikasının tarixi kimi üçüncü sahənin yaranması ilə nəticələnməkdir.

Ümumi hissə coğrafiya metodikası fənnini, elmi tədqiqat metodlarını öyrənir, bütövlükdə məktəb coğrafiya kursunun məqsəd və vəzifəsini, məzmunu, coğrafi biliklərinin mənimsənilməsinin qanunauyğunluqlarını, təlimin təşkili formaları və metodlarını müəyyənləşdirir.

Metodikanın ümumi – birinci hissəsinin müəyyən etdiyi qayda və qanunlara müvafiq olaraq onun ikinci hissəsi məktəb coğrafiyasının ayrı-ayrı kurslarının məqsəd və vəzifəsini, məzmununu müəyyənləşdirir, onların təliminin metodik əsaslarını işləyib hazırlayır, habelə əsas mövzuları konkret surətdə nəzərdən keçirib təhlil edir.

Coğrafiya metodikasının qarşısında böyüməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyə vəzifələrinin həllinə kömək edən, tədqiqi zəruri olan bir sıra problemlər durur. Bu problemlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Məktəb coğrafiyasının məzmununu coğrafiya elmlərinin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılması;

2) Təlim və tərbiyə arasında olan əlaqələrin daha da təkmilləşdirməsi;

3) Elmi dünyagörüşün formalaşmasında əxlaqi tərbiyədə məktəb coğrafiyasının rolunun artırılması;

4) Təlimin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinbin işlənib hazırlanması;

5) Ən yeni texniki vasitələrin tətbiqi məsələlərinin və təlimin proqramlaşdırılmasının işlənib hazırlanması;

6) Şagirdlər tərəfindən seçilən məşğələlərin (maraq və qurup məşğələləri), sinifdən xaric iş və s. problemlərin işlənməsi.

Coğrafiya tədrisi metodikası üzrə aparılan elmi tədqiqatlarda ümumpedaqoji və didaktik elmi tədqiqat işlərində tətbiq edilən aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunur: müşahidə, məktəb sənədlərinin (müəllimlərin planları və hesabatları, şagirdlərin fəalliyətinin nəticələri və s.) tədqiqi, müəllimlərlə, şagirdlərlə və valideynlərlə müsahibə, eksperiment.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasının tədqiqat metodları arasında daha çox tətbiq edilən və geniş yayılmış olan birbaşa, vasitəsiz müşahidə xüsusi yer tutur. Müəyyən sahədə müəllimin qabaqcıl iş təcrübəsini öyrənmək və ümumiləşdirmək üçün qabaqcadan hazırlanmış plan üzrə aparılan və xüsusi məqsədlə təşkil edilən birbaşa (bilavasitə) müşahidələr dərstdə və sinifdənkənar şəraitdə coğrafiyanın təlimi prosesini özünün təbii halında sisteməlik surətdə öyrənməyə imkan verir. Birbaşa müşahidələr zamanı faktlar qeydə alınır, məsələn, dərslər, məhəldə aparılan praktik məşğələlər protokollaşdırılır, stenoqrafiya edilir. Maqnitafona yazılır və ya bəzən isə video və kinolentə çəkilir.

Müşahidə tədris işinin keyfiyyətini qiymətləndirmək məqsədilə təşkil edilən yoxlama yazı və şagirdlərlə aparılan fərdi söhbətlər və s. tədqiqat metodları ilə əlaqədar surətdə tətbiq edildikdə daha yaxşı nəticələr alınır.

Birbaşa müşahidə ilə yanaşı dolayı müşahidələrdən də istifadə edilir. Müəllimlərin hesabatları, məruzələri, onların tərtib etdikləri dərslər planları, açıq dərslərin icmalları, mövzuların metodik təhlili, dövrü mətbuatda təsvir edilmiş iş təcrübələri və şagirdlərin işləri (coğrafiya dəftəri, qrafik iş) ilə tanışlıq dolayı müşahidəyə misal ola bilər.

Elmi müşahidənin əsas vəzifəsi hadisənin şəraitini müəyyən etməkdən, hadisəni dəqiq təsvir etməkdən, hadisə ilə şərait arasındakı asılılığı tapmaqdan, başqa sözlə, hadisəni izah etməkdən ibarətdir.

Müşahidənin məqsəd və vəzifəsi tədqiqatın qarşısında qoyulan praktik məqsəd və vəzifədən irəli gəlir. Müşahidə aparmaq

üçün qabaqcadan seçilmiş sahədə nəzəri tədqiqat aparmaq, məktəblərin müvafiq iş təcrübəsi ilə tanış olmaq zəruridir.

Tədqiq ediləcək hadisələr, məsələlər dəqiq müəyyən olunan sonra müşahidənin konkret proqramı işlənilib hazırlanır. Müşahidə proqramında siniflər, öyrənilməsi prosesində müşahidə aparılacaq proqramın mövzuları, müşahidənin qeydə alınması üsulları və müsahibə zamanı şagirdlərə veriləcək suallar, şifahi sorğuda və ya yoxlama yazı işində qoyulacaq suallar, əldə edilmiş məlumatların təhlili üsulları və s. qeyd olunur.

Tədqiqat metodlarından biri kimi müsahibə geniş tətbiq olunur. Müəllimin öz işinin müxtəlif cəhətlərinə, xüsusən təcrübə yoxlamadan keçirilən yeni proqramlara, dərslərə, əyani vəsaitlərə və s. olan münasibətini aşkara çıxarmaq, şagirdlərin təlimə olan marağını aydınlaşdırmaq üçün coğrafiya müəllimi, məktəbin digər işçiləri (xüsusən dərs hissə müdiri, sinif rəhbəri, uşaq birliyi təşkilatı rəhbəri, kitabxanaçı ilə), habelə valideynlər və şagirdlərlə aparılan müsahibənin əhmiyyəti böyükdür.

Müşahidə və müsahibə qabaqcıl təcrübəni əks etdirən material əldə etməyə və bu təcrübəni təsvir etməyə imkan verir. Lakin aydındır ki, müasir dövrdə elmi tədqiqat işi təkcə material toplamaqla və mövcud iş təcrübəsini təsvir etməklə kifayətlənə bilməz. Bununla yanaşı, elmi tədqiqat işi yaradıcı düşüncə və eksperiment qoyuluşunu tələb edir.

Tədqiqatçının irəli sürdüyü elmi fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq üçün elmi surətdə təşkil edilmiş təcrübə təlim – peşəkar eksperiment çox mühümdür.

Müşahidəyə nisbətən eksperimentin bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, eksperiment sayəsində tədqiqatçı təlim prosesinə fəal surətdə müdaxilə edərək öyrəndiyi hadisəni müxtəlif şəraitdə nəzərdən keçirə bilər.

Tədqiqatçı şüurlu surətdə şəraiti dəyişməklə eyni hadisəni müxtəlif vəziyyətlərdə nəzərdən keçirərək daha dəqiq və etibarlı faktlar toplayır ki, bunların da sayəsində o, əsaslandırılmış elmi nəticələr çıxarılır.

Ekspəriməntin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün nəzəriyyəyə və əməli iş təcrübəsinə əsasən diqqətlə işlənib hazırlanmış elmi fərziyyənin olması əsas şərtədir.

Bu elmi fərziyyədə, ekspəriməntin aparılması prosesində, coğrafiya üzrə təlimin məzmununda, təşkilati formalarında və metodlarında ediləcək dəyişikliklər və bunların sayəsində əldə olunanacaq təxmini nəticələr qabaqcadan müəyyən edilir. Başqa sözlə, ekspəriməntin fərziyyəsində şagirdlərə mənimsədilməsi olan bilik və bacarıqların həcmi, həmin bilik və bacarıqların yaxşı mənimsənilməsini təmin edəcək ən səmərəli şərait (təlimin təşkilat formaları və materialları) dəqiq işlənib hazırlanır. Coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə aparılan tədqiqatlarda əsasən təbii ekspəriməntdən istifadə edilir.

Bu məqsədlə eyni imkan və şəraitə malik olan siniflərin bir qismi nəzarət, digər qismi isə ekspərimənt üçün ayrılır. Nəzarət siniflərində iş adi qayda üzrə, tədqiqatçının müdaxiləsi olmadan aparılır. Ekspərimənt siniflərdə isə iş tədqiqatçının işləyib hazırladığı fərziyyə və metodika əsasında (məs: ekspərimənt dərslər formasında) aparılır. Ekspərimənt qurtardıqdan sonra hər iki sinifdə eyni yoxlama işi aparılır və onların nəticələri tutuşdurulub müqayisə edilir.

Son illərdə laborator ekspəriməntdən də istifadə olunur. Təbii ekspərimənt sinfin bütün şagird heyəti ilə aparıldığı halda, laborator ekspərimənt fərdi və qrup formasında keçirilir. Lakin bu zaman hazırlıq və inkişaf səviyyəsinə görə (qüvvətli, orta, zəif) müxtəlif şagirdlər seçilir.

Laborator ekspərimənt coğrafiyadan yeni iş üsullarının mənimsədilməsi xüsusiyyətlərini (məsələn, məhəllin plana alınması, relyefin horizontallarla təsviri, müxtəlif alətlərdən istifadə edilməsi, xəritələrin oxunması və tutuşdurulması, və s.) öyrətmək, yeni tədris-əyani vasitələri yoxlamaq üçün tətbiq edilir.

Azərbaycanda coğrafiya tədrisi metodikasının əsasını Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaçı Qafur Rəşad Mirzəzadə qoymuşdur. O, Azərbaycan dilində ilk dəfə coğrafiya dərsləkləri

yaratmışdır (1909-cu ildə “Qafqaz coğrafiyası”, 1912-ci ildə I hissə, 1916-cı ildə II hissə “Ümumi coğrafiya”, 1923-cü ildə “Azərbaycan SSR-in coğrafiyası”, 1923-cü ildə “Coğrafiya terminləri lüğəti”, 1924-cü ildə I və II hissə “Ümumi fiziki coğrafiya” və s.).

Ümumilikdə 1980-ci ilə qədərki dövrdə Azərbaycanda coğrafiya tədrisi metodikası Rusiya və SSRİ-nin coğrafiya tədrisi metodikasının bir qolu kimi inkişaf etmişdir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün siniflər üzrə milli dərsləklərimiz yaradılmış və sonrakı illərdə təkmilləşdirilmişdir. Hal-hazırda istifadədə olan VI sinif “Ümumi fiziki coğrafiya” dərslisinin müəllifləri E.K.Əlizadə və N.S. Seyfullayeva, VII sinif “Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri O.K.Alxasov, D.M.Ələskərov, Ş.M.Pənahov və R.İ.Məmmədov, VIII sinif “Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri B.A.Budaqov və Y.Ə.Qəribli, VIII sinif “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri Ş.Y.Göyçaylı, N.H.Əyyubov və N.N.Allahverdiyev, IX sinif “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” dərslisinin müəllifi T.R.Gərayzadə, X sinif “Yerşünaslıq” dərslisinin müəllifləri M.A.Müseibov, E.K.Əlizadə və N.S.Seyfullayeva, XI sinif “Türk dünyası coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri M.A.Müseibov, V.Ə.Əfəndiyev və N.S.Seyfullayevadır.

MƏKTƏB COĞRAFIYASININ STRUKTURU VƏ MƏZMUNU

Coğrafiya elmləri sistemi, iki böyük hissəyə: fiziki coğrafiyaya və əhalinin coğrafiyası da daxil olmalı idtisadi coğrafiyaya bölünür. Belə bölgü coğrafiyanı öyrənən obyektlərin öz mahiyyətindən bir tərəfdən təbiət hadisələrinin və digər tərəfdən ictimai hadisələrin mahiyyətindən irəli gəlir. Bütünlükdə götürülmüş fiziki coğrafiya təbiət hadisələrini coğrafi nöqteyi-nəzərdən öyrənir və bununla da təbiət elmləri tərəfindən müəyyən edilmiş təbiətin inkişafı qanunauyğunluqlarına əsaslanır. İqtisadi coğrafiya ictimai hadisələri (əhalinin və təsərrüfatın xüsusiyyətlərini və yerləşməsini) öyrənir, və bununla da ictimai elmlərin tədqiq etdiyi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fiziki və iqtisadi coğrafiya öz növbəsində bir sıra elmlərə bölünür. Ümumi fiziki coğrafiya və ya yerşünaslığın predmeti bütünlükdə və bütün Yer kürəsi miqyasında coğrafi mühitin tədqiqidir. Məhəlli (regional) fiziki coğrafiyanın predmeti -- Yer səthi hissələrinin hüdudlarında coğrafi mühitin müxtəliflikləri səbəblərinin xarakteristikası və izah edilməsidir.

Coğrafi mühitin ayrı-ayrı komponentlərini xüsusi fiziki-coğrafi elmlər: geomorfologiya, klimatologiya, hidrologiya, okeanologiya, torpaqşünaslıq və s. öyrənir. Bu elmlər ümumi fiziki coğrafiya, həmçinin məhəlli fiziki coğrafiya ilə əlaqədardır. Fiziki coğrafiyaya həmçinin poleoqeoqrafiya (tarixi yerşünaslıq) da daxildir.

İqtisadi coğrafiyanın əsas vəzifəsi əhali və əhalinin təsərrüfat fəaliyyətini, istehsalın coğrafi yerləşməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi coğrafiya -- istehsalatın, əhalinin yerləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edən ümumi iqtisadi coğrafiyaya və ölkə, həmçinin rayonların (bölgələrin) hüdudları daxilində istehsalatın yerləşdirilməsi və əha-

linin tərkibini tədqiq edən məhəlli (regional) iqtisadi coğrafiyaya bölünür.

Həmçinin coğrafiya elmləri sistemində ölkəşünaslıq və kartoqrafiya da daxildir.

“Ümumi fiziki coğrafiya” kursunda (VI sinif) şagirdlərə onlar üçün anlaşılıq olan formada ilkin coğrafi məlumatlar verilir. Yer haqqında bu biliklər sistemi bütünlükdə ümumi fiziki coğrafiya məsələlərinin dərk edilməsində ilk pillə hesab olunur. V sinif təbiətşünaslıq kursunu “coğrafiyaya giriş” hesab etmək olar. Bu kursda verilmiş biliklər: “Kainat və Yer kürəsi”, “Qlobus və xəritə”, “Yer qabığı”, “Yerin hava təbəqəsi”, “Təbiətdə su”, “Yerin canlı aləmi”, “Təbiətin rəngarəngliyi”, “Əhali və onun məşğuliyyəti”, “Təbiəti mühafizə” ümumi fiziki coğrafiya kursunu öyrənmək üçün baza rolunu oynayır.

Təbiətşünaslıq və həmçinin riyaziyyatdan aldığı biliklər əsasında dərəcə, bucaq və onların transportirlə ölçülməsi, müsbət və mənfə ədədlər, orta ədəd, faiz haqqında anlayışlar ümumi fiziki coğrafiyanın birinci mərhələsində məktəblilərin ümumi coğrafi hazırlıqlarının səviyyəsini əhəmiyyətli surətdə yüksəltməyə imkan verir.

Kursun giriş hissəsində coğrafiya elmi, Yer haqqında coğrafi biliklərin inkişaf mərhələləri, böyük coğrafi kəşflər və bu dövrün səyyahları haqqında biliklər verilir. “Yer kosmosun tərkib hissəsi kimi” bölməsində: Yerin kosmik ünvanı, dərəcə toru, miqyas, Yer ölçülərinin kiçildilməsi, coğrafiya xəritəsi, coğrafi koordinatlar, fiziki xəritələrdə və qlobusda şərti işarələr, respublikamızın xəritələri ilə tanışlıq, yaşadığınız yerin təsviri, məhəllin planının, qlobus, xəritə və plan insanların xidmətində, “Yerin təbəqələri” bölməsində isə litosfer, atmosfer, hidrosfer, biosfer və bu təbəqələrin tərkibi, quruluşu, mühafizəsi haqqında məlumatlar verilir.

İbtidai kursun məzmununa həmçinin “Yer kürəsində bəşəriyyət” bölməsi də daxil edilmişdir ki, burada şagirdlər dünyə-

nın əhalisi, siyasi xəritəsi, respublikamızın dünyanın siyasi xəritəsində yeri haqqında sadə məlumatlar alırlar.

Kursun qurulması biliklərin tədricən mürəkkəbləşməsinə, bizi əhatə edən təbiət obyektlərini öyrənmək və məhəldə praktik işlərin görülməsi üçün vaxtlı-vaxtında ekskursiyalar keçirilməsinə, xəritə haqqında biliklərin ardıcıl olaraq genişlənməsinə, xəritədən müntəzəm istifadə olunmasına və onunla iş bacarığının təkmilləşdirilməsinə əsaslanır.

“Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” kursu (VII sinif) ümumi və regional hissələrdən ibarətdir. Kursun öyrənilməsi giriş mövzusu ilə başlayır və Antarktidanın nəzərdən keçirilməsi ilə bitir. “Giriş” hissədə – materik və okeanlar coğrafiyası nəyi öyrənir? Yer kürəsinin insanlar tərəfindən öyrənilməsinin əsas mərhələləri, materiklərin xəritələri və onlardan istifadə haqqında biliklər verilir. I bölmədə (ümumi hissə) – Yer təbiətinin əsas xüsusiyyətləri, Yer qabığı və relyefi, atmosfer və iqlim, Dünya okeanı, II bölmədə (regional hissə) – Avrasiya, Avropa qitəsi, Asiya qitəsi, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Avstraliya və okeaniya, Antarktida materikləri öyrənilir.

Giriş mövzusunda – kursun məqsəd və vəzifələri, Yer kürəsinin insanlar tərəfindən öyrənilməsi, məşhur səyyah və coğrafiyaşünaslar, “Yeni” və “Köhnə” dünya, materiklərin xəritələri haqqında məlumatlar verilir. “Yer təbiətinin əsas xüsusiyyətləri” bölməsində – Yer Günəş sisteminin planetidir, Yerin öz oxu və Günəş ətrafında hərəkəti və bunun coğrafi nəticələri; “Yer qabığı və relyefi” bölməsində – Litosfer və onun quruluşu, platforma və geosinklinallar, Yerin relyefi, dünyanın ən böyük dağ və düzənlikləri; “Atmosfer və iqlim” bölməsində – atmosfer və onun əhəmiyyəti, günəş radiasiyası, yer səthində temperaturun dəyişməsi, təzyiq qurşaqları, daimi küləklərin yaranması, yer səthində atmosfer yağıntılarının paylanması, iqliməmələgətirən amillər, dünyanın əsas və keçid iqlim qurşaqları; “Dünya okeanı” bölməsində – Dünya okeanı, okean sularının əsas xüsusiyyətləri, Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Şimal

buzlu okean; "Coğrafi təbəqə" bölməsində - coğrafi təbəqənin tərkibi və quruluşu, təbii zonalar haqqında məlumatların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Regional hissənin öyrənilməsi şimal materikləri: Avrasiya, Avropa qitəsi, Asiya qitəsi, Şimali Amerika ilə başlayıb və cənub materikləri: Cənubi Amerika, Afrika, Avstraliya və okeaniya, Antarktida materikləri ilə başa çatır.

Materiklərin coğrafi xarakteristikasının məzmunu iki bölməni əhatə edir: 1) materikin ümumi icmalı; coğrafi mövqeyi, ölçüləri, materiki əhatə edən okeanlar və dənizlər, iri adalar; kəşfi və tədqiqi tarixi; relyefi, geoloji quruluşu, faydalı qazıntıları, vulkanizm və zəlzələ hadisələri; iqlim və onu əmələgətirən amillər, iqlim qurşaqları; çaylar və göllər, onların rejimi, təsərrüfat əhəmiyyəti; bitki və heyvanlar aləmi, torpaq örtüyü; təbii zonalar və onların iqlim qurşaqları ilə əlaqəsi; insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında təbii şəraitin dəyişməsi; 2) iri sahələr üzrə materikin icmalı: sahənin coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və təbii sərvətlərinin xarakteristikası; təbiətin tipik mənzərələri; siyasi xəritə; əhali, onun tərkibi, təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri; ən mühüm dövlətlər.

Materiklərin xarakteristikasının məzmununa daxil edilmiş ümumi anlayış və qanunauyğunluqların sistemi materiklərin təbii sərvətlərinin müasir elmi görüşlərə müvafiq olaraq nəzərdən keçirilməsini təmin edir. Relyefin formalaşması qanunauyğunluqlarının açılmasına, iqlim və bitkilərdən asılı olaraq torpaqların əmələgəlməsi və yerləşməsinə diqqət yönəldilir, iqlim qurşaqları haqqında anlayışlar izah edilir və s.

Kursun məzmununa daxil edilmiş biliklərin böyük həcmnin mənimsənilməsində ümumi fiziki coğrafiya üzrə bundan əvvəlki hazırlığa, həmçinin qonşu fənn - biologiya üzrə, qismən də tarix üzrə biliklərə istinad edilir.

"Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası" kursunun (VIII sinif) məzmununda əsas diqqət respublikamızın təbiətinin, təbii ehtiyatlarının öyrənilməsinə verilir. Əvvəlki kurs üzrə

biliklərə, həmçinin fizika, kimya, biologiya və qismən də Azərbaycan tarixi üzrə biliklərə istinad etmək bu kursun tədrisini kifayət qədər yüksək elmi səviyyədə qurmağa imkan verir.

Bölmələr üzrə kurs aşağıdakı ardıcılıqla öyrənilir: "Ümumi icmal" - Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası nəyi öyrədir? Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, sahəsi, sərhədləri. "Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti və ehtiyatları" - Azərbaycan Respublikasının relyefinin ümumi səciyyəsi. Relyefin inkişafı. Tektonik zonalar. Relyef formaları. Relyefin təsərrüfat əhəmiyyəti. Geoloji quruluşu. faydalı qazıntılar və mineral sular. "Azərbaycan Respublikasının iqlimi" - Günəş radiasiyası və havanın temperaturu. Hava kütlələri, küləklər. Yağıntılar. İqlim tipləri. "Daxili sular" - Çaylar. Ümumi səciyyəsi. Çayların qidalanması və su rejimi. Əsas çaylar və onların hidroloji xüsusiyyətləri. Göllər. Süni su obyektləri. Su anbarları və kanallar. Yeraltı sular. Buzlaqlar. Xəzər dənizi. Xəzər dənizinin canlılar aləmi və problemləri. "Torpaq, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi" - Respublikamızın torpaq örtüyü. Torpaqların şaquli paylanması. Bitki örtüyü. Yarımsəhra və dağ-bozqır torpaqları. Meşələr. Çəmən və çəmən-çöl bitkiləri. Respublikamızın heyvanlar aləmi. "Azərbaycanın landşaftı" - Landşaft haqqında anlayış. Dağ landşaftları. Düzənlik landşaftları. "Təbiətin mühafizəsi" - Azərbaycanda təbiəti mühafizənin əsas istiqamətləri. Atmosferin və suların mühafizəsi. Bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin mühafizəsi. Qoruqlar, milli parklar və yasaqlıqlar. "Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafi rayonları" - Böyük Qafqaz vilayəti. Vilayətinin fiziki-coğrafi rayonları. Kür çökəkliyi vilayəti. Vilayətinin fiziki-coğrafi rayonları. Kiçik Qafqaz vilayəti. Lənkəran vilayəti. Orta Araz (Naxçıvan) vilayəti.

Fiziki-coğrafi rayonlaşdırmanın xarakteristikasının məzmununda əsas diqqət ikinci bölmədə öyrənilmiş materialların konkret həmin rayonlar üzrə öyrənilməsi və izahına verilir. Hər bir vilayətin fiziki-coğrafiyasının bütünlüklə öyrənilməsi onun

daxili fərqlərinin tam açılmasına və kursun praktik əhəmiyyətinin daha dolğun göstərilməsinə imkan verir.

“Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursu (VIII sinif) bundan əvvəlki kursun məntiqi davamıdır. Bu kursda şagirdlər ümumi və regional yarım bölmələr üzrə: a) ümumi iqtisadi-coğrafi icmal; b) iqtisadi coğrafi rayonların səciyyəsi üzrə biliklər alırlar.

Respublikamızın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları barədə əvvəlki kursda verilmiş biliklərə istinad edərək bu kurs respublikamızın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları; əhali və əmək ehtiyatları; təsərrüfat sahələrinin coğrafiyası; iqtisadi coğrafi rayonları haqqında biliklər verir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu kurs öyrənilən ilk iqtisadi coğrafiya kursudur, şagirdlərin bir çox iqtisadi-coğrafi terminlər, məfhumlar haqqında bilikləri yoxdur.

Kurs üç bölmədən ibarətdir. Kursun öyrənilməsi respublikamızın iqtisadi-coğrafi mövqeyinin öyrənilməsi ilə başlayır. Birinci bölmənin məzmununa respublikamızın iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və ehtiyatları, əhalisi və əmək ehtiyatları; ikinci bölmənin məzmununa təsərrüfat sahələrinin coğrafiyası, yanacaq-energetika kompleksi, maşınqayırma, metallurgiya, kimya, meşə və tikinti materialları sənayesi, istehlak malları istehsalı və xidmət sahələri, aqrar-sənaye kompleksi, nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr; üçüncü bölmənin məzmununa iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma, Böyük Qafqaz coğrafi rayonu (Abşeron, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan və Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonları), Kiçik Qafqaz coğrafi rayonu (Gəncə-Qazax, Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonları), Aran (Kür-Araz) iqtisadi-coğrafi rayonu, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu və Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonu haqqında biliklər daxildir.

“Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursunun (IX sinif) məzmununa ümumi və regional iqtisadi coğrafiya məsələləri daxil edilmişdir. Kurs aşağıdakı bölmələri əhatə edir: “Giriş”; “Dünyanın müasir siyasi xəritəsi”; “Dünyanın təbii

ehtiyatları”, “Dünya əhalisinin coğrafiyası”, “Dünya təsərrüfatının coğrafiyası”, “Regional coğrafiya” və “Bəşəriyyətin qlobal problemləri”.

Ayrı-ayrı ölkə və regionları öyrənməzdən əvvəl dünyanın siyasi xəritəsi, təbii resursları, ekoloji problemləri, əhalisi, ETT və dünya təsərrüfatının ümumi əlamətlərinin xarakteristikası verilir ki, bununla da kursun elmi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır və dünya ölkələri haqqında ümumi anlayışların formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır. Kursu “Bəşəriyyətin qlobal problemləri” mövzusu tamamlayır.

Kursun öyrənilməsinə ayrılmış vaxtın məhdudluğunun nəzərə alınması və əsas qrup ölkələrinin iqtisadi coğrafiyasının xüsusiyyətlərini daha dərinləndirən nəzərdən keçirməyin zəruri olması kursun proqramının ayrı-ayrı ölkələrin, xüsusilə dünyanın başlıca ölkələrinin seçmə yolu ilə öyrənilməsi prinsipi üzərində qurulmasına səbəb olmuşdur. Kursun proqramında həmçinin ölkə qrupları üzrə ümumi icmallara da geniş yer verilmişdir. Kursun belə quruluşu şagirdlərə dünyanın bütün başlıca regionlarının siyasi xəritəsi, təbii və əmək ehtiyatları, iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri haqqında əsas məlumatları çatdırmağa və ayrı-ayrı mühüm ölkələr haqqında daha dərin və konkret biliklər verməyə imkan yaradır. Ölkə qruplarının və ayrı-ayrı dövlətlərin xarakteristikasını tərtib edərkən, onların inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi-coğrafi spesifikliyinin göstərilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Hər iki məktəb kursunda (VIII, IX siniflər) iqtisadi coğrafiya məsələlərinin xüsusi çəkisinin artırılması şagirdlər tərəfindən iqtisadi-coğrafi mövqe, təbii şəraitin və təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi, coğrafi əmək bölgüsü, iqtisadi rayon, ərazi-istehsal kompleksinin əsas tipləri və s. kimi mühüm kateqoriya və anlayışların mənimsənilməsi üçün mühüm imkanlar yaradır. Şagirdlər tərəfindən əməyin ərazi bölgüsü qanunlarının, istehsalın yerləşdirilməsinin başlıca sahə qanunauyğunluqlarının, iqtisadi rayonların, ərazi istehsalat kompleksləri yara-

dılması qanunauyğunluqlarının mənimsənilməsi üçün şərait müəyyən dərəcədə xeyli yaxşılaşır.

“Yerşünaslıq” kursunun (X sinif) məzmununun əsasını “Ümumi fiziki coğrafiya” (VI sinif) və “Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” kurslarında (VII sinif) keçilmiş ümumi fiziki-coğrafiyaya aid biliklər sisteminin daha geniş və dərindən öyrənilməsi təşkil edir.

Kurs qısa giriş mövzusu ilə başlayıb qlobal ekoloji problemlərin izahı ilə bitir. “Coğrafiya və topoqrafik xəritələr” bölməsində coğrafi və topoqrafik xəritələr; kartoqrafik proeksiyalar; təhriflər və onların yaranması səbəbləri izah olunur. “Kainat, Günəş sistemi” bölməsində qalaktika; Günəş sistemi, planetlər; Yerin Günəş və öz oxu ətrafında hərəkəti və onun coğrafi nəticələri, saat qurşaqları, işıqlanma və istilik qurşaqları haqqındakı biliklər və V sinif təbiətşünaslıq kursunda verilmiş sadə biliklər əsasında daha dərindən inkişaf etdirilir. “Yerin daxili quruluşu” bölməsinin məzmununa Yer in bir planet kimi yaranması, planetar və geoloji inkişaf mərhələləri, geoxronoloji cədvəl; litosfer tavaları, yaranması, inkişafı və müasir hərəkətləri, platforma və geosinklinalar; endogen və ekzogen proseslər, əsas dağəmələgəlmə mərhələləri, dağların mənşəyinə görə təsnifatı, “Yer səthinin relyefi” bölməsinin məzmununa isə relyef formaları, qurunun və okean dibinin relyefi daxildir. “Atmosfer” bölməsində atmosfer, tərkibi, quruluşu, günəş radiasiyası, atmosfer təzyiqi, atmosferdə su, hava və iqlim, “Hidrosfer” bölməsində hidrosfer, hidrosferin mənşəyi, tərkib hissələri, su kütlələri və okeanda dinamik proseslər, quru suları, “Biosfer” bölməsində isə üzvi aləmin yaranması və inkişaf mərhələləri, torpaq, coğrafi təbəqə və onun inkişaf xüsusiyyətləri, təbii komplekslər, təbii zonalar, lahdşafqların öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Yerşünaslıq kursunun köməyi ilə şagirdlər təbiətdə baş verən dəyişiklikləri, coğrafi qanunauyğunluqları, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təbiətə təsirini dərk edir. Yerşünaslıq həm də

orta ümumtəhsil məktəblərində fiziki coğrafiya kurslarının yekunudur.

“Türk dünyasının coğrafiyası” kursu (XI sinif) respublikamızın müstəqillik dövründə tədris olunan ölkəşünaslıq kursudur. Kursun məzmunu türk xalqlarının etnik xüsusiyyətləri, yayılma arealları, türk dövlətlərinin və qurumlarının təbii şəraiti, ehtiyatları, təsərrüfatı, əhalisinin məşğuliyyətinin dərin elmi izahını təmin edən fiziki və itisadi coğrafi anlayışların böyük dairəsini əhatə edir. Kursun böyük milli özünüdərk və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Kurs ümumi və regional hissələrdən ibarətdir. Ümumi hissə giriş mövzusu ilə başlayır. Ümumi hissədə kursun məqsəd və vəzifələri, türk birliyi anlayışı, müasir türk dünyası, dünya elm və mədəniyyətində türk xalqlarının yeri, türk dünyası ərazisində təbii şərait və təbii ehtiyatlar, türk dünyasının əhalisi, təsərrüfatının ümumi səciyyəsi, ekoloji problemləri və onların həlli yollarının şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Regional hissədə müstəqil türk dövlətləri: Azərbaycan Respublikası, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə Respublikası, Şimali Kipr Türk Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Türkmənistan Respublikası və türk qurumları: Sintszyan-Uyqur Muxtar Rayonu, Altay Respublikası, Başqırdıstan Respublikası, Qaraçay-Çərkəz Respublikası, Kabarda-Balkarıstan Respublikası, Saxa (Yakutiya) Respublikası, Taymır (Dolqan-Nen) Muxtar Mahalı, Tatarıstan Respublikası, Tuva Respublikası, Xakasiya Respublikası və Çuvaş Respublikasının şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarı sinif şagirdlərinin maraqlarını və onların fərdi həvəslərinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə maraq (qurup) məşğələləri tətbiq edilir. Bu məşğələlərə o fənlər daxil edilir ki, bunların bilik elementləri məktəb coğrafiyasının məzmununa daxildir, lakin bu biliklərin yardımçı rol oynaması üzündən onların dərslərdə lazımi dərinlik və dolğunluqla öyrənilməsinə

imkan olmur. Marağ məşğələləri orta məktəbin tədris planında çatışmayan və böyük praktik əhəmiyyəti olan fənləri tamamlamalıdır. Kartoqrafiya, topoqrafiya və geologiyanın əsasları, təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin coğrafiyası belə fənlərdəndir.

Adları çəkilən kurslardan başqa, doğma diyarın öyrənilməsi, təbiəti mühafizə üzrə kursların marağ (qurup) məşğələlərində öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti olar.

III FƏSİL

MƏKTƏBDƏ COĞRAFIYANIN ÜMUMTƏHSİL VƏZİFƏLƏRİ

Ümumi orta təhsil şagirdlərə təbiət və cəmiyyət haqqında, elmlərin əsasları haqqında biliklər verir. Orta ümumtəhsil vəzifələrinin bir hissəsi də coğrafiya fənninin üzərinə düşür. Coğrafiya, şagirdləri hərtərəfli tərbiyə etmək üçün olduqca böyük imkanlara malik tədris fənlərinə aiddir. Məktəbdə coğrafiya şagirdlərin əqli, əxlaqi, estetik və vətənpərvərlik tərbiyəsinə düzgün istiqamət verilməsində xüsusi rola malikdir. Şagirdlərdə əməyə məhəbbət, intizamlılıq və mütəşəkkillik tərbiyəsi tədris işi prosesində müntəzəm olaraq həyata keçirilir.

Şagirdlər coğrafiyanı öyrənmə prosesində təbiətin əsas komponentlərinin və bütünlükdə təbii komplekslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk edirlər. Yalnız coğrafiya şagirdləri planetin relyefi ilə və onun əmələ gəlməsi tarixi ilə tanış edir. Dünya okeanı, daxili sular, yer kürəsinin müxtəlif iqlimləri və təbii zonaları haqqında bilikləri aşkara çıxarır. Məhz coğrafiya fənni gəncləri istehsalatın yerləşdirilməsi prinsipləri ilə, əmək ehtiyatları və təbii ehtiyatlarla, iqtisadi rayonlaşdırma prinsipləri ilə, təbii şəraitdən istifadə edilməsi imkanları və onun təsərrüfatca qiymətləndirilməsi ilə, bununla əlaqədar işə istehsalatın səmərəli təşkili ilə, istehsalat-ərazi komplekslərinin əsas tipləri ilə, şəhərlərlə və s. ilə tanış edir.

Beləliklə, orta coğrafi təhsil şagirdlərə təkcə təbiət hadisələrindən baş açmaqda deyil, həm də təbii-iqtisadi qanunauyğunluqları dərk etməkdə kömək edir.

Əsas etibarilə yalnız coğrafiya məktəblərin kartoqrafiya və topoqrafiya hazırlıqlarını təmin edir. Şagirdlərin məktəbdə aldığı coğrafi biliklər onların gələcək əməli fəaliyyətlərində lazımdır, bu bilikləri şagirdlərə heç bir başqa tədris fənni verə bilməz.

Müasir coğrafiyanın başlıca vəzifəsi bu vaxtadək naməlum və yaxud az məlum olan ölkələri təsvir etmək deyil, kəşf edilmiş təbii ehtiyatlardan çoxcəhətli və intensiv istifadə etmək, təbiəti və ayrı-ayrı rayon və ölkələrin təsərrüfatını dəyişmək sahəsində bəşəriyyətin gördüyü işləri elmi surətdə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Coğrafiya elmlərinin bütün sisteminin öyrənmə obyektini təbii mühitdir, yəni yer səthində bizi əhatə edən və qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədar olan tədiət hadisələrinin məcmuyudur, əhali və ictimai istehsalatdır, həmçinin təbii mühitin istehsalatla və insanların həyatı ilə əlaqələridir.

Məktəb coğrafiyasının başlıca ümumtəhsil vəzifələrindən biri şagirdlərə respublikamızın təbiəti, əhalisi və təsərrüfatı haqqında elə biliklər sistemi verməkdir ki, onlar gələcəkdə bu bilikləri praktikada tətbiq edə bilsinlər.

Məktəblilər təbii şəraitlə və ehtiyatlarla, onlardan istifadə edilməsi, təsərrüfatın inkişafı xüsusiyyətləri ilə, respublikamızın rayonlararası iqtisadi əlaqələri ilə, mədəniyyəti, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri ilə tanış olurlar ki, o da gənclərə, həyata və əməyə hazır olmaqda kömək edir.

Coğrafiya dünyanın təbiəti, əhalisi və siyasi xəritəsi haqqında, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr haqqında bilik verir.

Məktəb coğrafiyasının başlıca vəzifələrinə həmçinin ümumi coğrafi mədəniyyətin formalaşması da aiddir. Bu, sərbəst olaraq qəzet oxumağa, coğrafiya atlaslarından, məlumat kitablarından istifadə etməyə, Respublikamızda və başqa ölkələrdə baş verən hadisələri başa düşməyə imkan verir. Faktik materialın öyrənilməsi coğrafi qanunauyğunluqların açılması ilə mütləq əlaqələndirilməlidir.

Coğrafiyanın məktəb kursu coğrafi təbəqənin bütövlüyünü şagirdlərə açıb göstərir. Şagirdlər coğrafi örtüyü (təbəqəni) təşkil edən geosferləri və yer kürəsinin müxtəlif ərazilərinin fiziki-coğrafi şəraitini öyrənərək, bilirlər ki, hidrosfer, atmosfer və litosfer sıx təmasda olmaqla yanaşı, həmçinin çox mürəkkəb

qarşılıqlı nüfuzetmə və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində olur, təbiətin bir komponentinin dəyişməsi başqa komponentlərin mütləq dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Məsələn, şagirdlər daxili sularla tanışlıq nəticəsində başa düşürlər ki, hövzənin forması, çay axınının uzunluğu və istiqaməti çayın axdığı ərazinin böyüklüyündən və onun səthinin xarakterindən asılıdır, onun qidalanması, donması, acılması, suyun səviyyəsinin tərəddüdü isə iqlim xüsusiyyətlərindən asılıdır. Çayın hər hansı bir sahəsində onun düşməsinə dəyişdikdə (məsələn, su anbarı tikməklə) dərhal bütünlükdə çayın rejiminin dəyişməsi baş verir.

Konkret ərazilərin təbiətini öyrənmək şagirdlərə imkan verir ki, onlar coğrafi örtüyün ayrı-ayrı komponentləri arasında qarşılıqlı təsirin və qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin ayrı-ayrı ölkələrin özünəməxsus fiziki-coğrafi şəraitini təyin etdiyini başa düşsünlər.

Məsələn, şagirdlər bilirlər ki, coğrafi örtüyün hər bir komponenti öz qanunlarına əsasən inkişaf edir. İqlimin formalaşması qanunları ilə torpağın əmələ gəlməsi, yaxud relyefin inkişafı qanunları başqa-başqa qanunlardır. Lakin təbiətin bütün komponentləri bir-biri ilə bütöv vahid coğrafi örtük halında sıx surətdə əlaqədardır.

Coğrafiyanın məktəb kursunda aşkara çıxarılan başlıca qanunauyğunluqlardan biri coğrafi örtüyün strukturunun zonallığıdır. Buna görə də müəllimin vəzifəsi yer səthində fiziki-coğrafi şəraitin zonal yerləşməsinə və zonallığın səbəblərini şagirdlərə tədricən başa salmaqdır.

Coğrafi örtüyün struktur zonallığı Yerlərin forması və Yerlərin Günəşə nisbətən vəziyyəti ilə şərtlənmişdir. Şüa enerjisinin zonal bölüşdürülməsi nəticəsində iqlim, hidrocoğrafi şəbəkənin xarakteri, aşınma və torpağın əmələ gəlməsi prosesləri, bitkilər, heyvanlar və s. zonal olur. Məktəblilər ekvator dan qütblərə doğru coğrafi qurşaqların, təbii zonaların dəyişməsinin ardıcıl-

lığını möhkəm mənimsəyir, zonallığın öz formalaşmasında dövrü qanuna tabe olması barədə ümumi təsəvvür əldə edirlər.

Bununla yanaşı, şagirdlər öyrənirlər ki, qurunun və suyun qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, okean axınlarının mövcudluğu, Yer in daxili proseslərinin müdaxiləsi nəticəsində zonallıq ideal sxemdən kənara çıxır. Dağlıq ölkələrdə zonallıq yüksəklik qurşaqlığına çevrilir. Zonanın yerləşməsi relyefdən də asılı olur. Zonal və azonal amilləri bilmək eyni enlikdə yerləşən ərazilərdə təbii şəraitin çox müxtəlif olmasının səbəblərini başa düşməkdə şagirdlərə kömək edir.

Zonal amilləri bilməyin təbiətdə baş verən fiziki-coğrafi prosesləri başa düşmək üçün əhəmiyyətliyi ilə bərabər, həm də onun böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Zonallıq xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təsərrüfat sahələrinin səmərəli yerləşdirilməsinə və yüksək məhsuldarlığa nail olmağa imkan verir.

Şagirdlər coğrafiyanı öyrənərkən coğrafi örtüyün fasiləsiz inkişafının qanunauyğunluqlarını başa düşməyə başlayırlar. Onlar öyrənirlər ki, bir çox müasir ovalıqların yerində vaxtilə okean olmuşdur, bir çox adalar keçmişdə materiklərin hissəsi olmuşdur, zaman keçdikcə dağlar dağılır və tədricən alçalır.

Bitki və heyvanlar aləminin inkişafı və təkamülü ilə tanışlıq şagirdləri daha çox inandırır ki, dəyişikliklər fasiləsiz olaraq davam edir. Bitki və heyvanların bir növü tədricən yox olur və başqası ilə əvəz edilir. Məsələn, vaxtilə Asiyada yaşayan kişililər məhv olmuş, müasir şəraitə uyğun canlılarla əvəzlənmişlər. Avstraliyanın digər materiklərdən təcrid olunması isə burada kişililərin mühafizə olunmasına səbəb olmuşdur.

Coğrafiyanı öyrənməklə şagirdlər həmçinin coğrafi örtüyün maddələrin dövrünü və hadisələrin ahəngdarlığı kimi xarakterik xüsusiyyətləri ilə də tanış olurlar. Müəllim təbiətdə baş verən bəzi sutkallıq və illik ritmik hadisələr haqqında şagirdlərə məlumatlar verir. Şagirdlər qabarma və çəkilmə, hava tiplərinin dəyişməsi, çayların rejimi, mövsüm üzrə torpaqların əmələgəlmə prosesləri, maddələrin dövrünü və s. haqqında öyrənirlər.

Təbiətşünaslığın və ictimaiyyətin qovuşduğu yerdə inkişaf edən coğrafiya elmi təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsir probleminin nəzərdən keçirilməsində də mühüm yer tutur. Coğrafiya elmi bu prosesi kompleksli surətdə nəzərdən keçirir, öz diqqətini təbiətin cəmiyyətə və cəmiyyətin təbiətə təsirinin nəticələri üzərində mərkəzləşdirir, ölkəmizin təbiətinin səmərəli surətdə dəyişdirilməsinin elmi əsaslarını işləyib-hazırlayır, təbii proseslərə məqsədəyönəldilmiş təsirin real imkanlarını, təbiətin bu dəyişikliklərinin proqnozlaşdırılmasını və onların idarə edilməsi imkanlarını tədqiq edir.

Məktəb coğrafiyası bu problemi iki aspektdə nəzərdən keçirir; 1) təbii şəraitin təsərrüfatın inkişafına təsiri; 2) insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təbiətə təsiri.

Məktəb coğrafiyasının məqsədi insan cəmiyyətinin təbii şəraitdən istifadə edərək onun dəyişdirilməsinin mühüm amillərindən birinə necə çevrilməsini göstərməkdən ibarətdir.

Yer kürəsinin böyük sahələrinin, ayrı-ayrı ölkələrin coğrafiyasının xüsusiyyətləri ilə tanış olarkən, şagirdlər insanın təbiətə müsbət və mənfi təsir göstərməsini başa düşmək üçün zəngin faktik material əldə edirlər.

Təsərrüfat işlərinin israfçılıqla və bacarıqsız aparılması təbiətə böyük ziyan vurur: bir çox qiymətli bitkilər, heyvanlar məhv olur, çaylar çirklənir, münbit torpaqlar səhralara çevrilir, faydalı qazıntıların ehtiyatı tükənir. Təbii ehtiyatlar istehsalın inkişafı üçün zəruri şərtədir, bu ehtiyatlar nəhayətsiz deyil və bunlardan təbiətin qanunlarını nəzərə almadan istifadə edilərsə, həmin ehtiyatlar yoxa çıxa bilər. İnsan təbiəti özünə tabe etməklə kifayətlənməli, ona qayğı ilə yanaşmalı, təbii sərvətlərin bərpasına kömək etməli, torpağın münbitliyinin mühafizəsi, onun eroziyasının qarşısının alınması üçün, yüksək keyfiyyətli meşələrin bərpa edilməsi üçün, faydalı heyvanların, quşların, balıqların çoxalması, çaylarda, göllərdə suların nizama salınması və s. üçün əlverişli şərait yaratmalıdır.

Hər hansı bir məktəb fənni kimi coğrafiya təlimi prosesinin vəzifəsi təkcə biliklərin sistemini vermək deyil, həmçinin şagirdlərin dərk etmə qabiliyyətlərinin – müşahidəçiliyinin, təxəyyülünün, məntiqi təfəkkürünün, nitqinin, hafizəsinin və s. inkişafına kömək etməkdir.

Məktəb coğrafiyasının məzmununda məktəblilərin müşahidəsi böyük yer tutur. Bu, hadisələri kompleksdə görməyə imkan verir (coğrafiyanın üstünlüyü də burasındadır) və müşahidəçiliyin inkişafına kömək edir.

Başqa tədris fənləri kimi coğrafiya da şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Təfəkkürün inkişafı ümumi və fərdi anlayışları və tədris işinin priyomlarını mənimsəmə əsasında baş verir. Ümumi anlayışlar (məsələn: "düzənlik", "səhra") yaranarkən məktəblilər ayrı-ayrı hadisələri təhlil edir, onları müqayisə edir, mühüm əlamətləri müəyyənləşdirir və nəticə çıxarırlar.

Şagirdlərin xəritə üzrə müxtəlif ölkələrin coğrafi xarakteristikasını tərtib etmələri, həmçinin müstəqil yaradıcılıq işi görmələri, onlarda məntiqi təfəkkürün sübutluluq, mühakimə aydınlığı, düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı kimi cəhətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Təfəkkürün inkişafı şagirdin nitqinin inkişafı ilə sıx əlaqəli surətdə gedir. Coğrafiyanı öyrənmək coğrafi adların mənimsənilməsi hesabına şagirdin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir.

Məktəb coğrafiyasının maarifləndirici əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məktəblilər bu fənni öyrənərkən həyat üçün zəruri olan müxtəlif bacarıqlar əldə edirlər. Bunlardan ən vacibi xəritəni oxumağı bacarmaq və başa düşmək, oxumaq əsasında isə ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və iqtisadi-coğrafi hadisələrinin xüsusiyyətləri haqqında müvafiq nəticələr çıxarmaqdır.

İqtisadi coğrafiya kurslarında məktəblilər rəqəm məlumatlarını təhlil etməyi və statistik-iqtisadi göstəricilərin müqayisə edilməsi əsasında müvafiq nəticələr çıxarmağı, texniki-iqtisadi hesablamaları, mürəkkəb olmayan coğrafi kartosxemlər tərtib

etməyi öyrənirlər. Təlim prosesində şagirdlərin əldə etdikləri bacarıq coğrafiya elminin metodlarına yiyələnməkdə onlara kömək edir.

Dediklərimizi ümumiləşdirib demək olar ki, məktəb coğrafiyasının maarifləndirici vəzifələri böyükdür. Bunlar şagirdlərin coğrafi mühitin, ölkələrdə istehsalın yerləşməsinin və iqtisadi inkişafın əsas qanunauyğunluqlarını dərk etməyə və başa düşməyə kömək edən biliklərə yiyələnməsinə, həmçinin məktəblilərin əqli qabiliyyətlərinin inkişafına və coğrafi bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilmişdir.

COĞRAFIYANIN TƏLİMİ METODLARI

Pedaqoji ədəbiyyatda təlimin metodları aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: birincisi təlimin metodları müəllimin iş üsulları olub, şagirdlərin fəaliyyətini müəyyən edir, ikincisi təlimin metodları təkcə şagirdlərin biliklərinin yaradılması ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin yaradıcılıq qüvvələrinin inkişaf etdirmək, onları müstəqil olaraq işləməyə alışdırmaq, onlarda elmi biliklərə əsaslanan düzgün baxışlar, əqidələr formalaşdırmaq məqsədi güdür. Metodlar təkcə müəllimin iş üsulları deyil, həm də müəyyən dərəcədə şagirdlərin fikri fəaliyyətinin gedişini nəzərdə tutmağa imkan verən yollardan ibarətdir.

Coğrafiya elminin əsaslarının şagirdlərə yaxşı mənimsədilməsi, onların dərk etmə qabiliyyətlərinin inkişafı, əməyə və respublika quruculuğuna ləyaqətlə hazırlanması işinin müvəffəqiyyəti başqa amillərlə bərabər coğrafiyanın təlimi metodlarından, bunların yerli-yerində və düzgün tətbiq edilməsindən də çox asılıdır. Belə ki, müəllim bu və ya digər təlim metodunu öz işində tətbiq etməklə şagirdlərin əqli fəaliyyətini də müəyyən istiqamətə yönəldir, onları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırır. Eyni zamanda müəllim müxtəlif təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına nail olur, onları biliklərə müstəqil surətdə yiyələnməyə alışdırır, məktəblilərdə elmi biliklərə əsaslanan dünyagörüşü formalaşdırır.

“Metod” termini ilə yanaşı təcrübədə, pedaqoji və metodik ədəbiyyatda “priyom” termini də işlədilir. “Priyom” dedikdə təlim metodlarını əmələ gətirən, onların tərkibinə daxil olan hissələr, elementlər nəzərdə tutulur. Məsələn, xəritə üzərində iş metodunun tərkibində aşağıdakı priyomları ayırmaq olar:

a) xəritə üzrə hər hansı obyektin və ya hadisənin təsviri.

b) xəritə üzrə koordinatların təyini, vaxtın, məsafələrin və sahələrin hesablanması.

c) kontur xəritələrin doldurulması.

ç) xəritə üzrə fiziki və iqtisadi coğrafi xarakteristikaların tərtibi.

d) müxtəlif xəritələrin tutuşdurulması: əsasında fiziki və iqtisadi coğrafi qanunauyğunluqların təzahürünün aşkar edilməsi və s.

Göründüyü kimi, misal çəkilən priyomların hər biri xəritə üzərində iş metodunun tərkibinə daxil olduğu halda onlardan heç biri təklikdə həmin metodu əhatə etmir.

Coğrafiyanın təlimi metodları biliklərin əldə edildiyi mənbələrə görə bir-birindən fərqlənirlər. Coğrafiya kurslarında öyrənilən bir sıra obyekt, cisim və hadisələr məktəbi əhatə edən rayonda olduğundan onları naturada olduğu kimi müşahidə etmək, praktik çalışma və iş əsasında öyrənmək mümkündür. Məsəl üçün: hava və aşınma hadisələri, ətraf relyef, yerli sular, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. göstərilə bilər.

Coğrafiyanın özünəməxsus bilik mənbələrindən biri də kartoqrafiya materiallarıdır. Kursun tədrisi prosesində Yer kürəsində qurunun və suyun paylanması, ayrı-ayrı materiklərin və okeanların yerləşməsi, ölkələrin, iqtisadi rayonların və s. coğrafi mövqeyi, sahil xətləri, istilik qurşaqları, dərəcə toru və başqaları kimi hissi əsası olmayan biliklər də öyrədilir. Belə bilikləri, anlayışları ancaq kartoqrafik materiallar - müxtəlif xəritələr, qlobuslar və telluri vasitəsilə öyrətmək olar.

Deyilənlərə əsasən coğrafiyanın təlimi metodlarını, biliklərin əldə olunduğu mənbələrə görə üç böyük qrupa bölmək olar:

1. *Söz metodları.* Bu zaman əsas bilik mənbəyi şifahi və yazılı sözdür. Müəllimin şifahi şərh (nağil, izahat, mühazirə), uca-dan oxu, müsahibə, dərslik və digər kitablar üzərində iş, statistik materiallarla iş söz metodlarına aiddir.

2. *Əyani metodlar.* Coğrafiya xəritələri və əyani vasitələrdən istifadə edilməsi, müşahidələr, təcrübələr.

3. *Praktik metodlar*. Yolun və sahənin plana alınması, nisbi hündürlüklərin ölçülməsi və relyefin horizontallar üsulu ilə təsviri, çayın eninin, dərinliyinin ölçülməsi, orta axın sürətinin, en kəsiyinin sahəsinin hesablanması və profilinin çertyojunun çəkilməsi.

Coğrafiyanın tədrisində müxtəlif təlim metodlarının məcmusundan, birləşmələrindən istifadə edilməsi şagirdlərin fəallığını artırır, diqqətin yorğunluğunun və yayınmasının qarşısını alır. Təlim metodlarının və onların müxtəlif birləşmələrinin işə tətbiq etmək üçün seçilməsi, hər şeydən əvvəl qarşıya qoyulan didaktik məqsəddən, öyrənilən proqram materiallarının məzmunundan, habelə şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən, müəllimin şəxsi keyfiyyətindən, məktəbin tədris bazasından və s. Amillərdən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, təlim metodlarından heç zaman təklikdə istifadə edilmir. Adətən təcrübədə eyni zamanda bir neçə təlim metodu birləşmiş halda tətbiq edilir. Məsələn, materiklərin mövqeyini öyrənmək üçün tətbiq edilən müsahibə metodu mütləq xəritə üzərində müşayiət olunur. Əksər hallarda məktəb coğrafiyasında bütün təlim metodları şifahi şərh etmə, müsahibə və xəritə üzərində iş metodları ilə müşayiət olunur.

Şifahi şərh metodları dedikdə dərstdə müəllimin nağılı, izahı və mühazirəsi, habelə müsahibə və ucadan oxu nəzərdə tutulur. Təlim prosesində əyani və praktik metodlardan istifadə etdikdə belə, müəllim istər-istəməz canlı nitqə əl atmalı olur. Şifahi şərh metodlarının əsasını canlı nitq təşkil edir. Bu metodların təlim-tərbiyə əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim bu metodlardan istifadə edərək nisbətən qısa vaxt ərzində (15-20 dəqiqə), öyrədilən mövzunu ətraflı aydınlaşdırır.

Şifahi şərh metodlarının düzgün tətbiq edilməsi sayəsində şagirdlərdə şifahi nitqdən bilik əldə etmək və başqasının danışığını dinləmək qabiliyyəti inkişaf edir. Müəllimin şifahi nitqi şagirdlər üçün coğrafi materialın ardıcıl və məntiqli izahı nümunəsi rolunu oynayır. Canlı nitq dərstdə yüksək emosional əhval-ruhiyyə yaradır.

Şərhin forması ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinə rəhbərlik üçün aşağıdakı priyomlar tətbiq edilir: şagirdlərə dərsin mövzusu elan edilir, coğrafi xarakteristikaların (məs.: çayın, dağın, dənizin, coğrafi mövqeyin, ölkənin, rayonun, şəhərin və s.) tipik planları verilir, dərindən və möhkəm mənimsənilməli olan əsas fakt və anlayışlar dəqiq surətdə müəyyən edilir, izah olunan material məntiqi hissələrə bölünür, problem situasiyası yaradılır, yəni müvafiq suallar qoyulur, müqayisədən istifadə edilir.

Şifahi şərhin dinləmə vərdişi şagirdlərdə tədricən yaranır. Buna görə də müəllimin şərhinin müddəti dərslərdəki siniflərdən asılı olur. Şagirdlərin diqqəti mütəhərrik olan V-VI siniflərdə şərhin müddəti təqribən 5-10 dəqiqə olduğu halda, yuxarı siniflərdə bu dərslərin yarısından çox çəkir.

Nağil. Nağil (nağıletmə) – müəllim tərəfindən faktik materialın söylənməsinə və ya hər hansı coğrafi obyektin, hadisənin təsvirinə həsr olunmuş canlı-obrazlı izahıdır.

Coğrafiyanın tədrisində nağilin geniş tətbiqi və müstəsna əhəmiyyəti fənnin özünün mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, coğrafiyanın öyrənilməsi zamanı şagirdlər görmədikləri və bilavasitə müşahidə edə bilmədikləri bir sıra obyekt və hadisələrlə tanış olurlar. Belə bir şəraitdə müəllimin nağılı şagirdlər üçün ən mühüm faktik bilik mənbəyi, onlarda coğrafi təsəvvürləri və obrazları formalaşdırmaq vasitəsidir.

Nağilin təlim-tərbiyə əhəmiyyəti proqram materialının elmin son nailiyyətləri əsasında sistematik, ardıcıl, obrazlı izahından, dərslərdə olmayan əlaqədar faktların düzgün seçilib yerli yerində istifadə olunmasından asılıdır.

Coğrafiyanın tədrisində nağilin əsasən iki tipindən – aydınlaşdırıcı və təsviri nağıletmədən istifadə edilir. Aydınlaşdırıcı nağıletmənin didaktik məqsədi növbəti dərslərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan müvafiq proqram materialı üzrə olan faktik bilikləri sistematik surətdə şərh etməkdən ibarətdir. Məsələn, müəllim hər hansı bir inkişaf etmiş ölkə təsəvvüfatı, materikin kəşfi

və tədqiqi tarixi haqqındakı bilikləri aydınlaşdırıcı nağıletmə ilə şagirdlərə öyrədir. Bu zaman o, çıxaracağı nəticələri və ümumiləşdirmələri təsdiq edən, açacağı qanunauyğunluqları sübuta yetirən yeni və inandırıcı faktlara əl atır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, faktların çoxluğu adətən proqram materialının mənimlənməsinə mane olur. Buna görə də nağıletmə zamanı ən tipik və sırf coğrafi xarakter daşıyan əsas göstərici faktlar deyilməlidir.

Aydınlaşdırıcı nağıletmə coğrafiyada proqram materialının şərhini üçün əsas, aparıcı metod kimi tətbiq edilərək adətən izah, müsahibə, xəritə və müxtəlif əyani vasitələr üzərində iş metodları ilə müşayiət olunur.

Bundan fərqli olaraq təsviri nağıletmə çox zaman digər təlim metodlarını, habelə aydınlaşdırıcı nağıletməni müşayiət edir, onları tamamlayır. Təsviri nağıletmənin əsas məqsədi şagirdlərin təsəvvüründə hər hansı coğrafi obyekt və hadisənin parlaq obrazını yaratmaqdan ibarətdir.

Təsviri nağıletmədə izahın bədii və obrazlı olmasının rolu böyükdür. Bunun üçün elmi-kütləvi və bədii ədəbiyyatdan, şəhidlərin və səyyahların yol qeydlərindən, gündəliklərindən, şəxsi səyahətlərdən, kinofilmlərə baxışdan, əldə olunmuş təəssüratlardan istifadə edilməsi əhəmiyyətlidir. Lakin elə etmək lazımdır ki, dərstdə təsviri nağıl zamanı istifadə üçün seçilmiş bədii parçalar öyrənilən ərazinin və hadisənin coğrafi xüsusiyyətlərini parlaq bədii boyalarla əks etdirmiş olsun.

Coğrafiya dərbində bədii oxu ən çoxu iki-üç dəqiqə çəkə bilər. Çox zaman aydınlaşdırıcı və təsviri nağıletmə tipləri bir-biri ilə uzlaşaraq vahid nağıl tipi halında tətbiq olunurlar.

İzah. Coğrafi qanunauyğunluqları, müxtəlif coğrafi prosesləri şagirdlərə başa salmaq üçün izah metodundan istifadə edilir. Nağıletmə zamanı şərhin obrazlı və emosionallığı əsas olduğu halda izahda şərhin sübutu, əsaslandırılması, inandırıcı dəlillərlə isbata yetirilməsi onun mühüm əlamətidir. İzah isbata, sübuta ehtiyacı olan mürəkkəb məsələlərin şərhini və şagirdlərə

öyrədilməsi üçün müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. İzah metodunun təlim-tərbiyə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, dərstdə onun tətbiqi sayəsində müəllim bir sıra fiziki və iqtisadi-coğrafi qanunauyğunluqları tam aydınlığı ilə açıb göstərir. Müəllimin izahı şagirdlərin təfəkkürünü, məntiqli danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, coğrafiya fənninin elmi səviyyəsini yüksəldir.

Orta siniflərdə izahdan daha çox ümumi anlayışların, məsələn, atmosferin sirkulyasiyası, iqlim qurşaqlarının, təbii komplekslərin əmələ gəlməsi, habelə ümumi coğrafi qanunauyğunluqların şərh zamanı istifadə edilir.

İqtisadi coğrafiyanın tədrisində müəllim izahata, adətən, ona görə əl atır ki, şagirdləri iqtisadiyyatın inkişafı və yerləşdirilməsindəki başlıca qanunauyğunluqları və prinsipləri, sənayenin ayrı-ayrı sahələrindəki istehsal əlaqələrini və s. ilə tanış etsin.

Əgər müəllimin nağıletməsi, xəritə ilə görülən işlə yanaşı, daha tez-tez əyani vəsaitlərlə müşayiət olunursa, izahata daha çox təcrübələr göstərilməsi, sxematik rəsmlərin, statistika materiallarının, qrafiklərin və diaqramların təhlili daxil edilir. Bir qayda olaraq, izahata habelə müsahibə elementləri də daxil olur; bu elementlər şagirdlər qarşısında problem sualı qoymağa və onları həmin suala cavab vermək üçün yeni, çatışmayan bilik və bacarıqların öyrənilməsinin vacib olduğuna aparıb çıxarır. Bir çox hallarda izahetmə nağıletmə ilə birləşir; bu nağıletmədə öyrənilən hadisə haqqında şagirdlərin təsəvvürünü konkretləşdirən təsvir verilir.

Mühazirə. Dərstdə keçiləcək geniş mövzunun şagirdlərə öyrədilməsi üçün tətbiq edilən daha mürəkkəb şifahi şərh metodudur. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim 35-40 dəqiqə ərzində mühazirə oxuyaraq mövzunu tam əhatə edir, dərsin qalan dəqiqələrində isə o, şagirdlərin suallarına cavab verir, ev tapşırıqlarını aydınlaşdırır. Buna görə də mühazirə metodu şagirdlərdən müəllimin nitqini uzun müddət dinləməyi, eşitdikləri fikirlərin əsas tezislərini götürüb yazmağı tələb edir. Nağıl və şərh metodlarından fərqli olaraq mühazirə zamanı

qeyd edilən tədris-əyani vəsaitlərdən ancaq müəllim özü istifadə edir, şagirdlərin onlar üzərində müstəqil işinin təşkili imkan xaricində olur. Buna vaxt çatmır. Həm də şagirdlər ancaq mühazirəni dinləmək və qeyd etməklə məşğul olurlar. Buna görə də mühazirə metodu ilə aparılan dərstdən sonrakı dərstdə şagirdlərin müstəqil işinə geniş yer vermək lazımdır.

Mühazirə şagirdlərin hələ əvvəlki siniflərdə əldə etdikləri şifahi sözdən bilik əxz etmək bacarığına istinad edir və həmin bacarığı güclü surətdə inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Mühazirə, habelə şagirdlərin təfəkkürünü və məntiqi hafizəsini güclü surətdə inkişaf etdirir. Şagirdlər mühazirənin planı ilə tanış olmalıdırlar; planı sinif lövhəsində yazmaq və şərh etdikcə mühazirənin əsas məntiqi və struktur hissələrini aydın şəkildə ayırmaq lazımdır.

Coğrafiyanın tədrisində mühazirədən istifadə edilməsi o cəhətdən də məqsədəuyğundur ki, bu şərhin vaxt etibarını ilə olduqca qənaətcil forması olub, digər dərslərdə şagirdlərin müstəqil işinə daha artıq vaxt ayırmağa imkan verir.

İqtisadi coğrafiya kursunda mühazirədən ayrı-ayrı regionlar üzrə ölkələrin ümumi xarakteristikasını vermək lazım gəldikdə istifadə etmək olar.

Məktəbdə mühazirə həmişə təlimin digər metodları ilə əlaqələndirilir. Əgər nağıletmə və izahat vaxtı şagirdlər daha çox xəritələr, əyani vəsaitlər və ya statistika materialları üzrə müstəqil tapşırıqları yerinə yetirirlərsə, mühazirə zamanı müstəqil işlər aparmaq üçün adətən vaxt qalmır.

Müsahibə. Müsahibə metodunun mahiyyəti əvvəlki bilik və bacarıqlara əsaslanaraq müəllimin şagirdlərə suallar verib cavablar almaqla onları yeni biliklərə müstəqil surətdə yiyələnməyə sövq etməsindən, vadar etməsindən ibarətdir.

Müsahibənin düzgün tətbiqi sayəsində coğrafiya dərslərində şagirdlərin yüksək fəallığı təmin olunur, onlar xəritələr, əyani vəsaitlər və digər coğrafi bilik mənbələri üzərində müstəqil işə cəlb olunurlar. Müsahibə yeni öyrənilən materialı, müasirliklə,

əvvəl alınmış biliklərin təkrarı və yoxlanılması ilə üzvü surətdə əlaqələndirməyə imkan verir.

Şagirdlərə fərdi yanaşma üçün müsahibənin əlverişli imkanları vardır. Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini nəzərə alaraq sualları bölüşdürüb verməklə zəif oxuyanları da fəallaşdırmaq olur. Sualların bacarıqla tərtib edilib verilməsi müsahibənin müvəffəqiyyətlə keçirilməsi üçün lazımı şərait yaradır.

Müsahibə metodundan coğrafiyanın tədrisində, xüsusən yeni materialın öyrədilməsində geniş istifadə edilir. Coğrafiya dərslərində müsahibə əksər hallarda xəritə üzrə aparılan işlə uzlaşdırılır. Çox zaman müsahibənin gedişində, yəni vəsaitlərdən, statistika materiallarından və qrafik materiallardan da istifadə olunur. Müsahibənin gedişində xəritələrdən, yəni vəsaitlərdən və statistika materiallarından istifadə edilməsi işi düzgün aparıldıqda, bu tədrisən şagirdlərin müstəqil işləri ilə əlaqələndirilməsinə keçir.

Didaktik məqsədindən asılı olaraq müsahibənin üç növü qeyd edilir: giriş və ya bərpəedici; şərhəedici və ya aydınlaşdırıcı; ümumiləşdirici.

Giriş müsahibəsi. Adətən yeni materialın öyrənilməsinə giriş müsahibəsi ilə başlanılır. Bu müsahibənin məqsədi yeni materialın öyrənilməsi üçün zəruri olan keçmiş bilikləri və bacarıqları şagirdlərin yadına salıb bərpa etməkdən ibarətdir.

Şərhəedici və ya aydınlaşdırıcı müsahibə. Bu müsahibənin məqsədi şagirdlərdə olan biliklərə əsasən yeni materialın izahından ibarətdir. Şərhəedici müsahibədə şagirdlərin diqqəti öyrənilən coğrafi obyekt, hadisənin mahiyyətini və əlamətlərini müəyyənləşdirməyə, qarşılıqlı əlaqə və səbəbləri üzə çıxarmağa yönəldilir.

Ümumiləşdirici müsahibə şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək, dərinləşdirmək və sistemə salmaq məqsədilə tətbiq edilir. Coğrafiyanın tədrisində bu müsahibə adətən təkrarlama, ümumiləşdirmə xarakteri daşıyır. Çox zaman böyük mövzuların, bölmələrin öyrədilməsi təkrarlama-ümumiləşdirmə müsahibəsi ilə tamamlanır.

Tədris praktikasında müsahibənin bütün üç növünün elementləri tez-tez bir müsahibədə birləşir. Əsas metodik tələblər müsahibənin bütün növləri üçün ümumidir. Bununla belə, hər bir müsahibənin müəyyən spesifikliyi vardır ki, bu da onun didaktik məqsədilə şərtlənir. Belə ki, məsələn, məqsədi yeni biliklər haqqında məlumat verməkdən ibarət olan şərhəci müsahibə bir qayda olaraq, müəllimin qısa nağıletməsi və ya izahatı ilə birləşir; halbuki bərpaedici və ümumiləşdirici müsahibələrə bir çox hallarda, demək olar ki, şifahi şərh daxil olmur. Xəritə, statistika materialları və əyani vəsaitlər şərhəci müsahibədə xüsusilə böyük rol oynayır: burada onlar şagirdlər üçün yeni biliklər mənbəyi rolunu oynayır. Bərpaedici və ümumiləşdirici müsahibələr zamanı bu tədris vəsaitləri başlıca olaraq köməkçi rola malik olur, çünki mühakimə artıq şagirdlərdə olan biliklər əsasında aparılır. Bərpaedici müsahibəyə hazırlaşarkən, müəllim birinci növbədə fikirləşir ki, əvvəllər öyrənilmiş hansı material yeni mövzu ilə daha çox bağlıdır. Ümumiləşdirici müsahibədə diqqət, başlıca olaraq, onun üzərində cəmləşir ki, bütün mövzunu və ya kursun bölməsini öyrənmək nəticəsində şagirdlər hansı ümumi nəticələri çıxarmalıdırlar. Ona görə də ümumiləşdirici müsahibədə şagird biliklərinin ümumiləşdirilməsinə gətirib çıxaran suallar üstünlük təşkil edir. Şərhəci müsahibəyə hazırlaşarkən müəllim başlıca problemi ayırır və artıq şagirdlərdə olan biliklərin əsasında problemin həllinə aparıb çıxaran suallar nəzərdə tutur.

Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq müsahibə şagirdlərdə şifahi şərhə qulaq asmaq və başqasının fikrinin gedişini izləmək kimi vacib, mühüm bacarığı inkişaf etdirmir. Bu bacarıq yalnız nağıletmədən, izahatdan və ya mühazirədən istifadə zamanı yararır. Müsahibə, böyük səmərəliliyinə və onun tətbiqi üçün geniş imkanlarına baxmayaraq, hər halda təlim metodlarından yalnız biridir. Müsahibə metodu təlimin digər metodları ilə növbələndikdə və əlaqəli şəkildə tətbiq edildikdə daha yaxşı nəticə əldə edilir.

TƏLİMİN MÜASİR METODLARI

Respublikamızda baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər təhsil və tərbiyə sisteminin radikal təkmilləşdirilməsi zərurətini doğurmuşdur. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatlar həyata keçirilir. Təhsil islahatının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Demokratikləşdirmə – təhsil prosesinin demokratikləşdirilməsində maraqlı olan bütün tərəfləri, dövlət strukturları və ictimaiyyət nümayəndələrini (müəllimləri, şagirdləri, valideynləri) təhsil prosesinə fəal iştirak etməyə cəlb etmə deməkdir; tədris prosesinin “şəffaflığı” prinsipinin həyata keçirilməsidir.

2. Humanistləşdirmə – təhsilin humanistləşdirilməsi şagirdə münasibətin dəyişməsini nəzərdə tutur, o cümlədən “yaradıcı inkişaf qabiliyyətli və humanist yönümlü şəxsiyyətin formalaşdırılması; əqli və fiziki imkanlarından, öyrənmə imkanlarından asılı olmayaraq şagirdin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşma; şagirdin qabiliyyət və təmayülünün aşkar edilməsi və onların inkişafı üçün şəraitlərin yaradılması.

3. Diferensiaslaşdırma – təlimin diferensiaslaşdırılması şagirdlərin imkanlarının nəzərə alınması ilə qurulur.

4. Fərdiləşdirmə – təhsilin fərdiləşdirilməsi şagirdlərin fərdi maraq və tələbatlarının nəzərə alınmasıdır.

5. İnteqrasiya – təhsilin inteqrasiyası fənlərin öyrənilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında qlobal təfəkkürün formalaşdırılmasının vacibliyini nəzərdə tutur.

6. Humanitarlaşdırma – təhsilin humanitarlaşdırılması şəxsiyyətin yaradıcı inkişaf prosesinin şərti kimi çıxış edir və təhsilin məzmununun formalaşdırılmasına yeni yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu ümumbəşəri dəyərlərin yaradılması ilə bağlı fənlərin rolunun artmasını, öz xalqının mədəniyyətinə birləşmə və dünya mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanışlığı ifadə edir.

Şagirdlərə dərin və hərtərəfli biliklər vermək, yüksək mədəniyyətə və mütərəqqi dünyagörüşə malik şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün yeni pedaqoji, metodik yanaşmalar mövcuddur.

Bu gün tədris prosesinin bütün mərhələlərində müəllim müasir dərslərin tələblərinə – interaktiv metod və üsullardan istifadəyə əsaslanmalıdır. Müasir təlimin prinsipləri aşağıdakılardır: 1.Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi. 2.Fəal idrak prinsipi. 3.İnkişafetdirici təlim prinsipi. 4.“Qabaqlayıcı təlim” prinsipi. 5.Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi. 6.Əməkdaşlıq prinsipi. 7.Dialogi təlim prinsipi.

Yeni təlim üsullarının tətbiqi müəllimdən çeviklik, böyük ustalıq, işə yaradıcı yanaşma, yüksək işgüzarlıq tələb edir. Müxtəlif təlim metodları arasında interaktiv təlim metodu daha səmərəlidir. Bəs interaktiv nə deməkdir? Bu termin dialoq, qarşılıqlı əlaqədə, fəaliyyətdə olmaq, daxili fəallıq kimi izah olunur. Pedaqoji üsul kimi interaktivlik müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələrinə (internet, dərslik, xəritə, illüstrasiya materialları, cədvəllər, video, kino, foto) və ya ünsiyyət prosesində yeni biliklərin əldə olunmasına imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir. Dərsi bu metodlarla keçmək üçün müəllim müəyyən hazırlıq işi aparmalı, dərstdə isə istiqamətverici, bir növ “drijor” rolunda olmalı, əsas fəaliyyəti isə şagirdlər göstərməlidirlər. Burada şagird daha fəal, müəllim isə istiqamətverici olur.

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərstdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə cərpacaq dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, fərqli nöqtəyi-nəzəri təsdiq, yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərin formalaşma-

sına bilavasitə kömək göstərməklə təfəkkürün tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyinə zəmin yaradır.

İnteraktiv təlim metodları üçün aşağıdakılar səciyyəvidir: şagirdin aktiv fəaliyyəti; müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı; didaktik oyunlardan istifadə olunması; şagirdlərin sinifdə qeyri-ənənəvi yerləşdirilməsi.

İnteraktiv təlim metodu şagirdlərə nə verir: Mustəqil düşünməyi; sərbəst rəy söyləməyi; şəxsiyyəti qiymətləndirməyi; əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi); başqalarını dinləməyi; başqa fikirlərə qarşı dözümlü olmağı; öz fikirlərini arqumentlərlə dəqiq izah etməyi; tənqidi təfəkkürü; kompromis variantın tapılmasını; natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirməyi.

İnteraktivlik əslində pedaqoji üsul kimi müəllimlərin iştiraki ilə şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyəti prosesində yeni biliklərin əldə edilməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir.

İnteraktiv təlim üsullarına nəzər yetirək. Bura daxildir:

1. *"Rollu oyunlar"*. Bu metod şagirdlər tərəfindən oynanılan kiçik bir pyesdir. Yəni tədris olunan mövzu kiçik pyes şəklində rollara bölünüb şagirdlərə paylanılır. Dərsin gedişi zamanı hər şagird öz rolunu ifa edir. Bununla da müəllim şagirdləri diferensiallaşdırır və fərdiləşdirir (rollar qabiliyyətə görə seçilir).

Burada əsas məqsəd uşaqlara tanış olan hər hansı bir hadisənin, prosesin, əməlin əyani məqsəd və əlamətlərinin, qanunauyğunluğun daha dərindən mənimsənilməsinə kömək etməkdir.

2. *"Cütlər və qruplar"*. Dərs zamanı müəllim şagirdləri cütlərə və ya qruplara bölür. Verilmiş sual və yaxud tapşırıq ətrafında qısa müddətli fikir mübadiləsi aparılmasını təşkil edir. Bu şagirdlərdən hər birinin şəxsi təcrübəsinə əsaslanmaqla müxtəlif ideyaların söylənilməsinə, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşılmasına və birgə qərarın qəbul edilməsinə şərait yaradır.

3. "Əqli hücum" ("Beyin həmləsi"). Bu üsul şagirdlərin fəallığını stimullaşdırır, hər hansı bir suala cavab axtarmasını intensivləşdirir.

Dərstdə mövzunun mənimsənilməsində yaranan problemi bu üsulla işlədikdə dərhal həll olunur. Bu üsulla işləyərkən hər bir şagirdin ideyalarının, fikirlərinin irəli sürülməsinə müəllim imkan yaradır, şagirdi rəğbətləndirir və obyektiv qiymətləndirir.

4. "Layihələşdirmə" üsulu. Bu, müəyyən müddət ərzində müxtəlif mövzular, problemlər, proseslər üzrə şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşünmə, təhlil etmə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətinin təşəkkülünə zəmin yaradan metoddur. Burada şagirdlərin xarici mühiti dərk etmələrinə, konkret problemi müəyyənləşdirmələrinə, zəruri məlumat toplanmalarına, iş posesində vaxtın səmərəli təşkilinə imkan yaranır.

Bu üsulla işləyərkən müəllim hər bir şagirdə (mövzunun tələbi baxımından) tapşırıq verir ki, layihə hazırlasın. Layihənin hazırlanması müddətini deyir. Ola bilər ki, layihə bir neçə aya hazırlansın. Layihə hazır olduqdan sonra növbəti dərstdə təqdim edilir və müdafiə olunur.

5. "İşgüzar səs-küy" üsulu. Bu üsul müəllimin uzun müddətli şifahi şərhindən sonra tətbiq edilir. Bu zaman şagirdlər 2-3 nəfərlik qruplara bölünürlər. Müəllimin təklif etdiyi mövzular üzrə 4-5 dəqiqə ərzində qruplar üzrə işgüzar müzakirələr gedir. Sonra isə təkliflər, nəticələr əsasında bütün sinif üzrə fikir mübadiləsi aparılır. Bu isə mövzunun aydın, düzgün dərk edilməsinə kömək edir.

6. "Klaster" ("Söz assosiasiyası") üsulu. "Klaster" sözü ingilis dilindən tərcümədə şaxələnmə deməkdir. Burada müəllim mövzunun məğzini, əsas mənasını ifadə edən aparıcı termini sinifə təklif edir, şagirdlər həmin sözlə əlaqədar xatırladıqları ilk anlayışları, sözləri bir-iki dəqiqə ərzində yazırlar. Bu şaxələnmə ardıcıl və ilk - "açar" sözlə əlaqədə olmalıdır. Bu üsulun məqsədi sinfi fəallaşdırmaq, keçiriləcək mövzu ətrafında şagirdlərin

bütün bildiklərini yada salmaq, fikirlərini yeni mövzuya yönəltməkdir. Üsul mövzunun hissələri arasında əlaqələri də əks etdirir.

7. *"INSERT" üsulu.* Bu üsul dərsin ikinci mərhələsində, yəni mövzunun öyrənilməsi -- "Dərketmə" mərhələsində istifadə oluna bilər. Çətin və mürəkkəb mövzularda bu üsuldan istifadə məsləhət deyil. Üsulun mahiyyəti ondadır ki, şagirdlər yeni dərse aid mövzunu dərslər zamanı özləri oxuyur və eyni zamanda bu mətni kodlaşdırırlar. Mətni müəllim əvvəlcədən hazırlayır və şagird sayına görə çoxaldır. Bəzən dərslər mətnindən də istifadə oluna bilər. Kodlaşdırmada aşağıdakı işarələrdən istifadə oluna bilər: "+" -- bu işarə tanış olmayan, təzə informasiya; "v" -- bu işarə tanış olan, yeni məlum informasiya; "?" -- bu işarə "əlavə məlumat lazımdır"; "-" -- bu işarə "razı deyiləm"i bildirir. Aşağıdakı cədvəli dəftərə çəkib və çox qısa formada fikirləri ifadə etmək olar.

"+" Təzə informasiya	"v" Məlum informasiya	"?" Əlavə məlumat lazımdır	"-" Razı deyiləm

Bu iş fərdi və qrup şəklində aparıla bilər və buna cəmi 15-20 dəqiqə vaxt kifayət edir. Vaxt bitdikdən sonra müəllim şagirdlərin mətnində apardıqları kodlaşdırma əsasında yeni mövzuya aid söhbət keçirir, suallar qoyur, məlumat və izahatlar verir, şagirdlərin öz bildiklərindən istifadə edib müzakirə aparır.

İnteraktiv metodlardan istifadə edilən dərslərdə: 1) Ümumi diskussiya; 2) Layihələşdirmə; 3) Şəkillər çəkmək; 4) Foto şəkilləri; 5) Kino və videomateriallar; 6) Qəzet materialları; 7) Məlumatçılar (və ya ekspert) qrupunun işi; 8) Tərtibat işi (sualların tərtibi); 9) Kitab üzərində iş (oxu taktikası, nəqləmə və muhazirə).

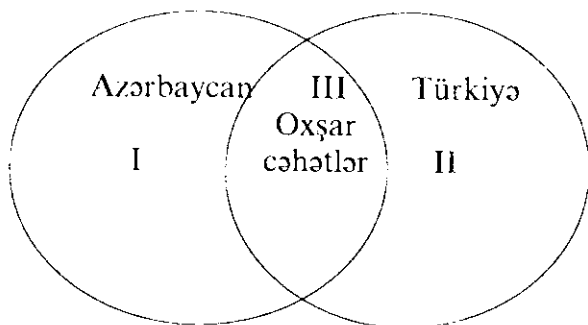
rə); 10)Ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə; 11)Qrafik göstəricilər vasitəsilə dərslərin tədrisi, kimi üsullardan da istifadə etmək olar. Qeyd olunan metodlarla dərslərin təşkili olduqca səmərəli nəticələr verir.

Qrafik göstəricilər vasitəsilə tədris olunan dərslərdə üç cür qrafik göstərici tətbiq etmək olar: 1.Konseptual cədvəllər; 2.T-sxəmlər; 3.Venn diaqramı.

Bunları ayrı-ayrı izah edək:

1. Venn diaqramı.

Bu üsul şagirdlərin keçmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə yaratmalarına, hər hansı bir mövzuya tənqidi yanaşmalarına, mövzular arasında oxşar və fərqli cəhətləri görməyə zəmin yaradır. Aşağıdakı kəsişən dairə-diaqramlar vasitəsilə bu işi asanlıqla görmək olar:

Diaqramların hər birində ayrı-ayrı mövzular haqqında yazılır. Kəsişən hissədə isə hər iki mövzunun oxşar cəhətləri verilir. İstənilən mövzunu Venn diaqramı ilə asanlıqla müqayisə edib, aydın etmək mümkündür.

2. Konseptual cədvəl

Hansı mövzuya aid cədvəl düzəltməyin şagirdin özü tərəfindən seçilməsi	Zəruri hazırlıq	Keyfiyyət	Məntiqi hazırlıq
Məsələn: VI sinifdə hidrosfer anlayışı tədris edilərkən.	Hidrosfer anlayışını, su, su dövrəninə əhəmiyyətini öyrənmək.	1.Öyrəndim. 2.Hidrosfer anlayışı və su dövrəninə sinif yoldaşlarıma da izah edə bilərəm.	1.Yadda saxlamaq 2.Su dövrəni sxemini çəkməyə bilərəm.

3. T-sxemi

Mövzu	Müsbət	Mənfi		
	Cavablar	Çox	Az	Cavablar
1.İEOÖ-rin oxşar xüsusiyyətlərini bilirsinizmi? 2.İEOÖ-ri xəritədə göstərə bilərsinizmi?	Bu xüsusiyyətlərin bəzilərini bilərəm. Bu ölkələrin hamısını xəritədə göstərə bilmərəm		Az hissəsini bilərəm. Bu ölkələrin hamısını xəritədə göstərə bilmək çətinidir.	Hamısını bilərəm

Fəal təlimin iş formaları aşağıdakılardır: 1.Fərdi iş forması. 2.Cütlərlə iş. 3.Qruplarla iş. 4.Bütün siniflə iş.

“Drijor” rolunda olan müəllimin interaktiv metodlarla keçdiyi dərslərin keyfiyyəti onun dərslə hazırlıq səviyyəsindən asılı olur. Müəllim interaktiv dərsləri təqribən aşağıdakı plan üzrə qurmalıdır:

Dərs mütləq “fəallaşdırma” deyilən mərhələ ilə başlamalıdır. Bunu bir çox üsullarla keçirmək olar, məsələn; “Buzqırma”, “Aktiv qruplara bölmə” üsulları ilə.

“Aktiv qruplara bölmə” üsulunu tətbiq etmək üçün müəllim qabaqcadan müxtəlif rəngli kağız kəsiklərinə müəyyən sözlər yazır, sinifdə isə bu kağız kəsiklərini şagirdlərə paylayır. Şagirdlərə bu kağız kəsiklərini birləşdirməyi tapşırır. Şagirdlər onları düzgün birləşdirdikdə müəyyən sözlər alınır. Beləliklə, qruplar komplektləşir. Qruplar 4-5 nəfərdən ibarət ola bilər. Qruplara bölünmə mərhələsində şagirdlərin hər biri öz qrupuna birləşir, hər qrup sinfin müəyyən olunmuş yerində əyləşir. Qruplara müəllim tərəfindən rəngli karandaşlar və hər qrupa bir ədəd böyük formatlı ağ vərəq paylanır.

I mərhələ: “Düşünməyə yönəltmə” (Motivasiya, problemin qoyuluşu) mərhələsi. Bu mərhələdə müəllim izahat verilir, yardımçı suallar qoyulur və tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

II mərhələ: “Dərketmə” (Tədqiqatın aparılması) mərhələsi. Bu mərhələdə sinif, qruplar yeni mövzuya aid tapşırıqlar alıb yerinə yetirirlər. Dərketmə mərhələsi bir çox üsullarla aparıla bilər. Məsələn, İNSERT üsulu ilə. Bu mərhələ, təxminən, 20 dəqiqə vaxt aparır.

III mərhələ: İnformasiya mübadiləsi. Qrupun seçdiyi nümayəndə qrupun işini təqdim edir.

IV mərhələ: “Düşünmə” yəni “İnformasiya müzakirəsi” mərhələsi. Mərhələni keçirmək üçün bir çox üsullar vardır: “Beş dəqiqəlik esse”, “klaster”, “Blum taksonomiyası” və s.

Blum taksonomiyası strategiyası. Əqli inkişafın vacib komponenti olan tənqidi təfəkkür o zaman inkişaf edir ki, öyrənilən biliklərin şagird tərəfindən yoxlanılması, qiymətləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi və tətbiqi prosesi gedir. Tənqidi təfəkkürdə yarıdıcı təfəkkürün bir çox elementləri vardır. Dərslərdə istifadə olunan suallar variativ qurulmalıdır. Blum taksonomiyası üzrə, yəni sualların qoyuluşunda idrak prosesinin diapozonunu nəzərə alaraq sualların qurulması metodikası aşağıdakı kimidir:

1. Hafizəni yoxlayan suallar. Bu formal səviyyəli suallardır. Məlumatın xatırlanmasını nəzərdə tutur. Məsələn: a) Hansı faydalı qazıntılar sizə məlumdur? b) Tayqa nədir?

2. Qiymətləndirici suallar. Bu tipli sualların qoyuluşu şagirdlərdə rəy və mühakimə yürütmək bacarığını formalaşdırır. Qiymətləndirici suallar müəyyən bir faktın, prosesin lehinə, yaxud əleyhinə mühakimə yürütmək tələb edir. Məsələn: a) Müasir dövrdə kimya sənayesinin inkişafı lazımdır mı? Cavabı əsaslandırın. b) Təbiətdə su dövrünün rolu nədən ibarətdir?

3. Təhlilədiçi, analizədiçi suallar. Belə suallar ümumi anlayışların kiçik hissələrinin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Alınmış informasiyanı hissə-hissə analiz etməyə imkan verir. Məsələn: a) Nə üçün “demoqrafik problem” qlobal problem sayılır? b) Təbiətin dəyişilməsində insan fəaliyyətini hansı nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək olar?

4. Sintezədiçi suallar: Belə suallar qeyri adi, orijinal formada qoyulmalıdır. Məsələn: a) Qazaxıstan Respublikasının digər Mərkəzi Asiya Türk Respublikalarından fərqli xüsusiyyətləri hansılardır? b) Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahəsinin bitkiçilik istiqamətində olması nə ilə əlaqədardır?

5. Tətbiqi suallar: Belə suallar problemin həllinə, ümumiləşdirmə aparmağa imkan yaradır. Tətbiqi suallar şagirdlərə problemləri həll etmək imkanı verir, onların aldığı informasiyanı nə dərəcədə qəbul etdiklərini və əlaqədar problemləri necə həll etdiklərini müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn: a) Məhəldə küləyin istiqamətini necə təyin edərsiniz? b) Məhəllin planını necə tərtib edərsiniz?

6. Çevirmə və inteqpretasiya sualları: Belə tərzdə qoyulan suallar informasiyanın yeni formalara çevrilməsini nəzərdə tutur, ideyalar arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanı verir. Çevirmə sualları şagirdlərdən informasiyanın formasını dəyişməyi tələb edir. İnteqpretasiya sualları şagirdlərə faktlar, təriflər və dəyərlər arasında əlaqəni tapmaq üçün verilir. a) Xəritədə

Skandinaviya yarımadası sizə nəyi xatırladır? b) Yer kürəsini (daxili quruluşunu) nəyə bənzətmək olar?

Beləliklə, müxtəlif tərzdə qurulan suallardan istifadə etməklə şagirdlərə elmi biliklər verməklə yanaşı, onların düşünmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirmək olar.

Tədris materialının öyrənilməsində məqsədə nail olmaq üçün şagirdlər konkret idrak fəaliyyətinə cəlb olunmalıdırlar: oxumalı, çalışma və məsələlər həll etməli, verilmiş tapşırığı yerinə yetirməli, təhlil və araşdırmalar aparmalı və s. işlər icra etməlidir.

V mərhələ: Nəticə və ümumiləşdirmə. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualına yönəldərək yenidən izahat verir, yekunlaşdırma aparıb ev tapşırığı verir. Qiymətləndirmə aparır.

Qiymətləndirmə. Müəllim meyar cədvəli hazırlayır və dərsin bütün mərhələlərində qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirməni cədvəldə “+” işarəsi ilə göstərir. (Cədvəl “coğrafiya dərsi” bölümündə verilmişdir.

Təlimə yaradıcı münasibət metodu. Son illər ictimai həyatın bütün sahələrində baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq məktəb də çox böyük dəyişikliklərə məruz qalır. Cəmiyyət şəxsiyyətin formalaşması və təhsil qarşısında yeni tələblər qoyur.

Əgər əvvəllər şagird məktəbə bilik dalınca gedirdisə, indi bilik əsas deyil. Bilmək o demək deyildir ki, bu bilikləri istifadə etməyi bacarırsan. İnkişaf olmadan isə biliklər bulağın suyunun qarşısını kəsən daşa bənzəyir. Sən özün istəməsən, bu daşı yerindən tərpədə bilməzsən.

Əgər əvvəllər biz hər şeyi “bilirəm-bilmirəm”, “bacarıram-bacarmıram” sxemi üzrə qəbul edirdiksə, indi “axtarıram-tapıram”, “fikirləşirəm və öyrənirəm”, “məşq edirəm və işin öhdəsindən gəlirəm” tezləri ilə qiymətləndiririk.

İndi ön plana əvvəlcə şagirdin şəxsiyyəti, sonra isə onun müstəqil olaraq məlumat toplayıb, təhlil edib, qərar qəbul etmək və bu qərarı həyata keçirmək qabiliyyəti çıxır.

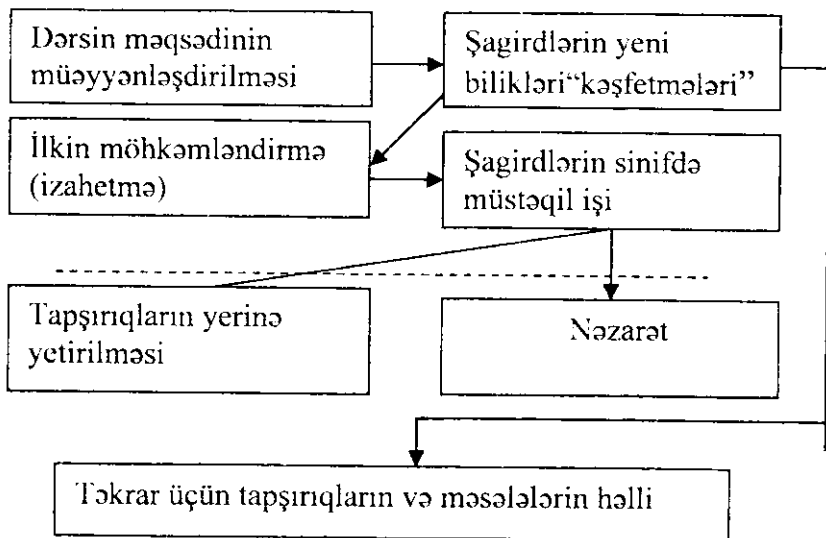
Öz növbəsində müəllimin vəzifəsi də dəyişir: öyrətmək yox, öyrətməyə istiqamətləndirmək, qiymətləndirmək yox, təhlil etmək. Artıq müəllim şagird üçün məlumat mənbəyi deyil, öyrənməyə həvəsləndirən mənəvi və intellektual təkan (və ya stimül) olur. Təlimin bu cür təşkil olunmasının əsas məqsədi odur ki, şagird sadəcə olaraq müəllimin verdiyi hazır bilikləri mənimsəmir, öz şəxsi fəaliyyəti nəticəsində yeni bilikləri "kəşf edir".

Şagirdlərin tədris fəaliyyətinə qoşulmasını təmin etmək prosesinə yaradıcı münasibət metodu deyilir. Yaradıcı münasibət metoduna görə, müəllim şagirdlərin tədqiqat işlərini təşkil etməlidir ki, uşaqlar dərslər əsas məqsədini dərk etsinlər və özləri başa düşsünlər ki, yeni şəraitdə necə hərəkət etmək lazımdır.

Beləliklə, əgər əvvəlki təlim metodlarına görə müəllim musiqiçi-icraçı, şagirdlər isə tamaşaçı rolunu yerinə yetirirdilərsə, təlimə yaradıcı münasibət metodunda şagirdlər icraçı, müəllim isə dirijor rolunu oynayır. Əgər biz uşaqlarımızın musiqi alətində çalışmasını istəyiriksə, onda bizim başqa yolumuz yoxdur. Təlimə yaradıcı münasibət metodu dərslərin hazırlanması və keçirilməsi haqda olan stereotipi, "müəllim-şagird" münasibətlər sistemini tamamilə dəyişir. Burada qarşımıza bir neçə sual çıxır: Dərslərin strukturu necə olmalıdır? Dərsləri necə hazırlamaq lazımdır? Nə etmək lazımdır ki, şagirdlər özləri aktiv fəaliyyətə başlasınlar, gözləməsinlər ki, müəllim hər şeyi onlara başa salsın.

Aşağıdakı sxemdə yaradıcı münasibət metodunun və əsaslandırmanın (motivasiya) əsas mərhələləri göstərilir.

(Qırıq xətdən aşağıda yeni dərslərin mərhələləri qeyd olunub).

Bu texnologiyanın mərhələlərini bir-bir izah edək.

1. Dərsin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi.

Dərsin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi əsaslandırmanın və fəaliyyətin məqsədə yönəldilməsi mərhələsidir. Bu mərhələdə şagirdlər onların bilik səviyyəsini artıran tapşırıqlar həll edirlər. Burada dərsdə problem situasiyasının yaradılmasına yönəldilmiş problem suallar qoyulur (Nə baş verdiyini bilmirəm. Nə cür baş verdiyini də bilmirəm. Ancaq öyrənə bilərəm. Mənə maraqlıdır.)

Dərsin məqsədi dəqiq formalaşdırılır.

2. Şagirdlər tərəfindən yeni biliklərin "kəşf edilməsi".

İşin növbəti mərhələsi – şagirdlər tərəfindən diskussiya, dialoq, müzakirə yolu ilə problemin həll olunmasıdır.

Müəllim şagirdlərə elə sual və tapşırıqlar verir ki, bütün bunlar şagirdlərə yeni bilikləri "kəşf etməyə" imkan yaradır.

3. İlkin möhkəmləndirmə:

İlkin möhkəmləndirmə hər bir hərəkətin, deyilənin izahı ilə həyata keçirilir. (Nə edirəm? Niyə? Nəyin ardınca nə gəlir? Nə alınmalıdır?)

4. Sinifdə şagirdlərin işi.

Bu mərhələnin vəzifəsi – özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmədir. Özünənəzarət şagirdləri öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşmağa həvəsləndirir və öz işinin nəticəsini qiymətləndirməyi öyrədir. Özünənəzarət prosesində hərəkət danışıq nitqi ilə müşayiət olunmur. Şagird elə bil özü-özlüyündə təsəvvür etdiyi tərəf müqabili ilə söhbət edir.

Əsas odur ki, bu mərhələdə hər bir şagird üçün müvəffəqiyyət qazana biləcəyi şərait yaradılsın (mən bacarıram, məndə alınır) və şagirdə qazandığı müvəffəq nəticəni möhkəmləndirməyə həvəs yaransın. Yaxşısı budur ki, yuxarıda göstərilən metodun dörd mərhələsi bir dərisdə həyata keçirilsin. Adətən buna dərsin 20-25 dəqiqəsi sərf olunur. Qalan vaxt, bir tərəfdən keçmişdə əldə olunan bilik və bacarığın möhkəmləndirilməsinə, bu biliklərin yeni mövzuyla inteqrasiyasına (əlaqəsinə), o biri tərəfdən növbəti dərslərdə keçiriləcək mövzulara əvvəlcədən hazırlaşmağa həsr olunur. Burada fərdi qaydada özünənəzarət zamanı bu mərhələdə yeni dərsin keçirilməsində əmələ gələn səhvlər üzərində iş aparılır: müsbət özünüqiymətləndirmə hər bir şagird üçün vacibdir, ona görə də vəziyyəti həmin dərisdə düzəltmək üçün çalışmaq lazımdır.

Beləliklə, yeni dərsin əsaslandırılmasının və təlimə yaradıcı münasibət metodu ilə keçilməsinin aşağıdakı strukturu vardır: 1. Dərsdə qarşıya məqsəd qoyulması. 2. Şagirdlərin yeni bilikləri “kəşf etmələri”. 3. İlkin möhkəmləndirmə. 4. Sinifdə şagirdlərin müstəqil işi. 5. Keçmiş mövzunun təkrarı və möhkəmləndirilməsi.

Yaradıcılıq prinsipi ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vasitəsilə yeni mövzunun möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Reprodaktiv yox, produktiv (səmərəli) fəaliyyət yaxşı mənimsəmənin məlumatçısıdır. Ona görə də evə tapşırıq verəndə, elə tapşırıq verilməlidir ki, orada ümumi ilə xüsusi müqayisə edilsin, sa-

bit əlaqələr və qanunauyğunluqlar dəqiqliyi ilə öyrənilsin. Ancaq belə bir halda bilik şüura həkk olunur, ardıcıl olur və inkişaf edir.

5. Dərsin möhkəmləndirilməsi üçün tapşırıqlar.

Sonrakı dərslərdə öyrənilmiş, keçilmiş mövzunun təkrarı, bu mövzunun avtomatlaşdırılmış əqli fəaliyyət səviyyəsinə çıxarılması baş verir. Və bu mövzunun möhkəmləndirilməsi təkcə təkrartmə xarakteri daşımır, eyni zamanda təkrarla paralel olaraq yeni ideyaların tədqiqatı aparılır. Belə münasibət hər şagirdə imkan verir ki, öz bacarığına görə hərəkət etsin: nisbətən zəif hazırlıqlı şagirdlərin kifayət qədər vaxtı olur ki, materialı tələsmədən mənimsəsin, daha hazırlıqlı şagirdlər isə daima “beyin üçün qida” alırlar, bu da dərsləri bütün şagirdlər – həm zəiflər, həm də güclülər üçün maraqlı edir.

6. Biliklərin vaxtaşırı yoxlanılması.

Yekun yoxlama yazı işləri şagirdlərə “minimarks” prinsipi ilə təklif olunmalıdır (hazırlıq ən yüksək pillə ilə, yoxlama ən aşağı pillə ilə).

Belə şərait şagirdlərin çox həyəcanlı vəziyyətdə yoxlamanın nəticəsini gözləməsini minimuma endirilir. Bu zaman müəllimin vəzifəsi – gələcəkdə daha çox işləmək üçün yuxarıda göstərilən ölçülərlə mövzunun mənimsənilməsinə düzgün qiymət verməkdir (şagirdlərlə razılaşıdırılaraq). Təqdim olunan texnologiya, bir tərəfdən, şagirdlərin fəaliyyətə (yaradıcılığa) qoşulmasını, o biri tərəfdən isə mövzunun mənimsənilməsi üçün bütün mərhələlərin keçirilməsini təmin edir.

Evristik müsahibə metodu. Yeni təlim metodlarından olan evristik müsahibə metodu, təlimin inkişaf etmiş forması kimi şagirdlərin şəxsi idrakının və axtarışının, qavrama qabiliyyətinin inkişafı uğrunda mübarizədə yaranmışdır.

Bu metoda görə təlimin sual-cavab formasında keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman müəllim şagirdlərə hazır biliklər vermir. Çox bacarıqla qurduğu suallar vasitəsilə, şagirdlərin əvvəlcədən toplanmış bilikləri əsasında onlara, öz şəxsi həyat təcrübə

bələrindən çıxardıqları nəticələr əsasında suallara cavab verməyə həvəs yaradır. Yuxarı sinif şagirdlərinin dünyagörüşü daha zəngin olur, ona görə də evristik müsahibənin onlarla keçirilməsi daha effektiv olur. Bütün hallarda müəllim öz ümumiləşdirmələri və çıxardığı nəticələri ilə söhbəti sistemləşdirir.

Adətən, evristik müsahibə dərslərin təkrarı və möhkəmləndirilməsi zamanı deyil, yeni dərslərin keçirilməsi zamanı, şagirdlərin keçmiş dərslərdəki biliklərinə əsaslanaraq, biliklərini artırmaq məqsədi ilə əlavə didaktik materialdan istifadə etməklə müəllim tərəfindən aparılır. Suallar elə olmalıdır ki, onlar özündə yeni biliklər cəmləşdirən cavablar verilməsinə gətirib çıxarsın. Hər bir sual müsahibənin əsas probleminin həllinə yönəlməli və əvvəlki suallarla məntiqi surətdə bağlanmalıdır. Qeyri-müəyyən və ya tapmaca xarakterli suallar vermək olmaz.

Müsahibədə müxtəlif tipli suallardan istifadə olunur. Birinci tipə şagirdlərdə olan bilikləri (bu biliklər yeni materialın öyrənilməsi üçün bünövrə təşkil edir) aşkara çıxarmaq üçün verilən suallar aiddir. Sualların digər tipi şagirdləri xəritələrdən, əyani vəsaitlərdən, statistika materialı və digər coğrafi məlumat mənbələrindən yeni biliklər almağa yönəldir; bunlar evristik müsahibənin digər metodlarla birləşdirilməsinə əsaslanır. Evristik müsahibə, dərslərin hansı mərhələsində keçirilməsindən asılı olaraq, aşağıdakı şərtlərlə aparılmalıdır:

1. Bu müsahibəni keçirmək üçün müəllimin çox ciddi məntiqi planı olmalıdır. Suallar və cavablar elə qurulmalıdır ki, şagirdlər mövzunun ardıcılıqla açılmasını hiss etsinlər.

2. Müsahibəni elə qurmaq lazımdır ki, çıxarılaçaq əsas nəticələr və vacib faktlar şagirdlərin diqqət mərkəzində olsun.

3. Verilən sualların çox hissəsini elə formada təklif etmək lazımdır ki, bu, şagirdləri daha zəkali, fəal və düşündürücü işlər görməyə ruhlandırın.

4. Əgər şagird suallara cavab verməyə çətinlik çəkirə, bu suala cavab vermək üçün müəllim tezliklə başqa bir şagirdə müraciət etməyə tələsməməlidir, cavab verənə həmin sualı baş-

qa formada, hansısa ona məlum olan faktı yadına salaraq vermək lazımdır.

5. Suallar dərsləkdəki sualları əks etdirməməlidir. Sualın hansısa bir hissəsi oxşar ola bilər. Müəllim elə suallar seçməlidir ki, keçilən mövzu, mətn və şəklın əsas xüsusiyyətləri, məzmunu açıqlansın və bütün bunlar mövzunun, hadisələrin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı başa düşülməsinə kömək etsin. Söhbət zamanı müəllim nəzarət etməlidir ki, şagirdin nitqi səlis, səhsiz olsun və buraxılan səhvləri düzəltməlidir.

Beləliklə, evristik müsahibə şagirdlərin dərş prosesində fəal olmaqlarının, onların dərşetmə qabiliyyətinin inkişaf etməsinin effektiv üsullarından biridir.

Problemlı təlim. Yeni dərşin tədrisi müəllim bacarığının daha aydın və tam şəkildə göstəricisidir. Müəllim professionallığının əsas göstəricisi belədir: “Çalışıram məlumatı şagirdlərə hazır vəziyyətdə verməyim. Elə işləyirəm ki, şagirdlər bilikləri özləri “kəşf etsinlər”. Bu qaydada müəllim problemlı təlimi həyata keçirir. Problemlı təlimin mənasını bir cümlə ilə ifadə etmək olar: “Biliklərin yaradıcı mənimlənilməsinə təmin edən təlim metodu”.

Hər şey dərşdə problemlı vəziyyətin yaradılmasından, yeni anlaşılmalıqla qarşılaşmadan başlanır. Alimlər problemi müəmmalı sfinksə bənzədirlər. Sfinks isə tələb edir: “Məni həll et, yoxsa mən səni məhv edərəm”. Bunun ardınca problemin həllinin axtarışı gedir. Problemin həlli tapılanda “Evrıka!” sözü səslənir, çünki yeni biliklər “kəşf” edilib. Alimlər çoxdan belə qərara gəlirlər: təfəkkür o zaman inkişaf edir ki, o, müəyyən maneəni dəf edir. Problemlı təlim üç yolla həyata keçirilir: a) biliklərin problemlı izahı; b) axtarış xassəli söhbət; c) tədqiqat metodu.

Dərşdə problemlı vəziyyətin yaranması o zaman mümkündür ki, toplanmış biliklərlə yeni məsələlərin həlli arasında uyğunsuzluqlar yaranır, yəni şagird konkret problemlə qarşılaşır. Müstəqil əldə olunmuş bilik möhkəm və dərin olur, belə ki, onlar hazır şəkildə dərk edilmir. Bu, şagirdin axtarış fəaliyyə-

tinin nəticəsidir. Şagirdlər bilik və bacarıqlar, idarəetmə vərdişləri əldə edir, biliyi qəbul etmə üsullarını mənimsəyir, sərbəst əqli iş texnikasına yiyələnirlər. Nəhayət, problemlə təlim yolu ilə öyrənilən mövzuya, bu və ya digər elmə qarşı möhkəm dərk etmə marağı təmin olunur.

Keçilən yeni mövzuya maraq üçün, öyrənilən materialın vacib olduğunu şagirdlərə izah etmək lazımdır. Bu məqsədlə “çətin vəziyyətlər” yaradılır, yəni elə suallar və tapşırıqlar seçilir ki, cavab vermək üçün şagirdlərin indiyə qədər öyrəndikləri biliklər kifayət etmir.

İnkişaf edən təlimin əsas yolu şagirdi yaradıcı fəaliyyətə qoşmaq və məktəbli təlim subyekti kimi formalaşdırmaqdır. Problemlə təlimin məqsədi və vəzifəsi təlimdə biliyin mexaniki mənimsəmə elementlərini aradan qaldırmaq, şagirdlərin düşünmə fəaliyyətini fəallaşdırmaqdır.

Tədris prosesində istənilən problemlə vəziyyət yaratmaq üçün vəsait “təlim problemi”dir. (problemlə tapşırıq, problemlə məsələ, problemlə sual). Hər bir “təlim problemi” ziddiyyət nəzərdə tutur. Bundan başqa, problemlə təlim şagirdlərin emosional dairəsinə müsbət təsir edir. Məqsədə nail olduqda şagirdlər sevinir, sevinclərini bölür, “özlərini ağıllı hesab edirlər, mübahisə etməyi sevirlər”.

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim. Bu təlim metodunda əsas ideya nəyi isə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası XX əsrin 80-ci illərində ABŞ və İsrail pedaqoqları (A.O.Rivin və şagirdləri) tərəfindən öyrənilmişdir. Bu təlim metodunun aşağıdakı üstünlükləri vardır: müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində şagirdlərdə məntiqi təfəkkür və anlama vərdişləri təkmilləşdirilir; görülmüş işlərin müzakirəsi zamanı şagirdlərin fikri fəaliyyət vərdişləri inkişaf edir, təcrübə və bilikləri sərbəst olmur, aktuallaşır; qruplarda işləyən hər bir şagirdə sərbəstlik formalaşır, tapşırığı özünəməxsus tempdə yerinə yetirir; həm öz işinin, həm də kollektivin ümumilikdə işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşı-

yır; öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini, üstünlük və çatışmamazlıqlarını qiymətləndirmək bacarıqları formalaşır; bir neçə şagirdin fərqli fikir söyləməsi, müzakirədə iştirakı mənimləməni artırır.

Əməkdaşlıqla təlim texnologiyasında tədris materialını şagirdlər, əsasən qruplar və cütlər halında öyrənirlər. Şagird qrupları və cütlərinin işi üç cür təşkil oluna bilər:

1. Statik cütlər – könüllü olaraq iki şagird birlikdə işləyir, onlardan biri “öyrədən”, o biri “öyrənən” rolunu oynayır və növbə ilə öz rollarını dəyişdirirlər. Onların bir yerdə işləməyi könüllü olmalıdır.

2. Dinamik cütlər – dörd şagird eyni bir tapşırığı öyrənir və yerinə yetirir. Tapşırıq dörd hissəyə bölünür və hərəsini bir şagird yerinə yetirir, hər tapşırıq ayrıca müzakirə olunur, bu zaman yoldaşının səviyyəsini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

3. Variasiyalı cütlər – qrupun hər üzvü öz tapşırığını alır, onu yerinə yetirir və müəllimlə birlikdə təhlil edir, sonra o biri üç yoldaşına gördüyü işi danışır. Beləliklə, şagirdlərin dördü də ümumi bir məsələnin hissələrini bütövlükdə mənimləyir.

Göründüyü kimi, qruplarda və cütlərdə şagirdlərin fəaliyyəti onların müstəqilliyinin və bacarıqlarının inkişaf etməsinə imkan yaradır, həmçinin tədris materialının daha yaxşı yadda saxlanması təmin edir.

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyasının reallaşdırıldığı metodlarla tanış olaq:

a) Kiçik qruplarda (4 nəfər) əməkdaşlıqla təlim (müəllifi R.Slavin, ABŞ, S.Horkins Universiteti, 1986). Müəllim yeni tədris materialını şərh edir, sonra onu möhkəmləndirmək üçün qruplara tapşırıqlar verir. Qruplarda hər şagird tapşırığın müəyyən hissəsinə cavab hazırlayır. Nəticələr qrup daxilində müzakirə edilir, cavablar dəqiqləşdirilir. Sonra tapşırıqların yerinə yetirilməsi bütün siniflə birlikdə müzakirəyə çıxarılır. Əgər bütün qruplara eyni tapşırıq verilibsə, müzakirə hamı üçün ümumi olur. Qruplara fərqli tapşırıqlar verildikdə isə hər qrupla

ayrılıqda müzakirə keçirilir. Bütün qruplar müzakirədə iştirak edir, lazım gəldikdə cavabların dəqiqləşməsi üçün öz təkliflərini verirlər. Qrupların tədris materialını mənimsədiyi məlum olduqdan sonra bütün uşaqlara test sualları paylanılır və hər bir şagird test suallarına fərdi şəkildə cavab yazır. Zəif və qüvvətli şagirdlərin suallarının çətinlik dərəcəsi fərqli olur. Qruplara qiymət çıxarıldıqda hər qrupun üzvlərinin topladığı ballar cəmlənir və elan olunur.

b) Qruplarda (komandalarda) oyun fəaliyyəti ilə təlimin təşkili. Əvvəlki variantda olduğu kimi müəllim əvvəlcə yeni tədris materialını şərh edir, sonra qruplarda bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi aparılır. Lakin burada təlim nəticələri şagirdlərin fərdi olaraq test suallarına cavab verməsi ilə deyil, qruplar (komandalar) arasında yarışmalar təşkil edilməsi ilə yoxlanılır. Belə yarışmalar yekunlaşdırıcı dərslərdə və vaxtaşırı başqa dərslərdə təşkil oluna bilər. Bunun üçün “turnir stolları” qoyulur, ayrı-ayrı stolların arxasında hər komandadan üç nəfər zəif, orta və qüvvətli şagirdlər bir-biri ilə yarışirlər. Onlar növbə ilə bir-birinə yazılı şəkildə suallar verir və cavab alırlar. Suallar həm nəzəri, həm də praktik (məsələn, qrafik qurmaq, xəritə və kontur xəritə ilə bağlı tapşırıq və s.) ola bilər. Müəllim və üç nəfərdən ibarət münsiflər heyəti verilən sualları, alınan cavabları izləyir, onların doğruluq dərəcəsinə aid qeydlər aparır və qiymətləndirirlər. Hər stolun iştirakçılarının qazandığı ballar toplanır, qrupun (komandanın) adına yazılır. Toplanmış balların nəticəsinə görə komandalara yer verilir və buna müvafiq olaraq mükafatlandırılır. Mükafat müəllimin xoş sözləri, sinfin topladığı vəsait (və ya məktəbin valideyn fondu) hesabına alınan müxtəlif emblemlər, kitablar və s. ola bilər.

Təlim qruplarında bu qaydalara əməl olunmalıdır: qrupun hər hansı üzvü və ya üzvləri ilə fəaliyyət göstərməyə hazır olmaq; verilmiş tapşırıqın yerinə yetirilməsinə ciddi yanaşmaq, fəal işləmək; qrup yoldaşları ilə hörmətlə, mehriban rəftar etmək;

özünün, yoldaşlarının, eləcə də bütün sinfin uğurlar qazanmasına çalışmaq; qrupda birgə işləməyin məsuliyyətini dərk etmək.

Dərstdə istifadə olunacaq təlim vasitələri və təlim materialları öncədən müəyyənləşdirilməlidir. Həmçinin dərstdə icra olunaacaq işlər üçün vaxt əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Qrupda kimin hansı iş görəcəyini şagirdlər öz aralarında razılaşdırmalıdır. Qrupda aparıcı-lider (tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən və şagirdləri hesabat verməyə hazırlayan), redaktor (icra olunan işlərin doğruluğunu yoxlayan) və tərtibatçı (işin səliqəli və maraqlı yazılmasına baxan) şagirdlər də əvvəlcədən müəyyənləşməlidir.

Qruplarla iş zamanı müəllimin əsas vəzifəsi şagirdləri biliksizlikdə, bacarıqsızlıqda günahlandırmaq və bunları sinifdə elan etmək deyil, onları bilmədiklərini və bacarmadıklarını öyrənməyə istiqamətləndirmək, yol göstərməkdir. Bütün hallarda şagirdlərin cəzalandırılması yox, müəllimin pedaqoji ustalığının artırılması tələb olunur.

Yeni pedaqoji texnologiyanın hər hansı variantının uğurlu alınması üçün müəllimdən şəraiti, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işə yaradıcı yanaşmaq tələb edir. Yaradıcılıq və pedaqoji ustahq müvəffəqiyyətin rəhnidir.

Yaradıcı müəllim interaktiv metodlarla işləməyi bacarmalı, dərslərdə şagirdlərin müstəqil işləməsinə, fikir yürütməsinə, bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirməsinə imkan yaratmalıdır. Bu işə yetişməkdə olan nəslin hərtərəfli inkişafı, sözün əsl mənasında şəxsiyyətin formalaşması deməkdir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək “ənənəvi” təlimlə “fəal/interaktiv” təlim arasında aşağıdakı fərqləri müşahidə edirik.

“ənənəvi” təlim	“fəal/interaktiv” təlim
Hafizəyə (yaddaşa) əsaslanma	Məntiqə, tənqiddə və yaradıcı təfəkkürə əsaslanma
Monoloji təlim	Dioloji təlim
Tədrisdə avtoritar üslubu (müəllim – “reprodaktor”)	Demokratik tədris üslubu (müəllim – “bələdçi”)
Tədrisin forma və metodlarının sərtliyi, müəllim və dərslinin biliyin əsas mənbə olması	Tədrisin forma və metodlarının çevikliyi, bilik mənbələrinin müxtəlifliyi
Şagirdlərin passivliyi, bilikləri hazır formada mənimsəmələri.	Şagirdlərin fəallığı, müstəqil olaraq bilikləri əldə edib mənimsəmələri.
Şagirdin emosional-şəxsi keyfiyyətlərinə istinad olunması	Şagirdin emosional-şəxsi keyfiyyətlərindən fəal istifadə edilməsi
Öz imkanlarını genişləndirməkdə sərbəstlik və təşəbbüskarlıqda məhdudiyyətlər	Öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməkdə sərbəstlik və təşəbbüskarlıqda geniş imkanlar
Biliklərin təklif olunan modeli üzrə tətbiqi	Biliklərin yeni şəraitdə, yaradıcı tətbiqi

DƏRSLİKLƏ APARILAN İŞLƏR

Dərsləkdə elmin əsasları proqram ilə müəyyən edilən sistemdə və həcmdə təlimin məqsədlərinə və vəzifələrinə müvafiq olaraq şərh edilir. Bu günkü dərslək bilik vermək, məlumatlandırmaqla yanaşı şagirdi idraki fəallığa sövq etməli, onu tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirməlidir. Son illərdə nəşr olunmuş coğrafiya dərsləklərində kurrikulumların tələblərinə uyğun: düzgünlük, əyanilik, müasirlik, tamlıq, ardıcılıq, yaş səviyyəsinə uyğunluq, təlim vaxtına uyğunluq, oxunaqlıq, inklüzivlik (sınıf üzrə şagirdlərin inkişaf səviyyəsinə uyğunluq), fəal təlim üçün şəraitin yaradılması və gigiyenik tələblərə uyğunluq kimi pədaqoji prinsiplər əsas götürülmüşdür. Gələcəkdə nəşr olunacaq dərsləklərin komplekt şəklində: dərslək, iş dəftəri və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarət hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Coğrafiya dərsləyi üzərində işin düzgün təşkili yeni coğrafi biliklərin öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, şagirdlərin kitab və coğrafi mətnlə müstəqil işləmək qabiliyyətinin formalaşması məqsədinə də xidmət edir. Kitab üzərində müstəqil işləmə bacarığı minimum bilikləri əldə etmək qədər əhəmiyyətli olub, özünətəhsilin ən mühüm vasitəsidir. Dərslək üzərində iş lazımcına qiymətləndirilmədikdə şagirdlər kitab üzərində müstəqil işləməyin səmərəli yollarını mənimsəyə bilmirlər.

Coğrafiyanın tədrisində təkə dərsləklə kifayətlənmək olmaz. Bu fənnin məzmunu dərsləklərin əhatə etmədiyi əlavə materiallardan, elmi, elmi-kütləvi ədəbiyyatdan istifadə edilməsini tələb edir. Ona görə də coğrafiya dərsləyi ilə yanaşı, coğrafi ədəbiyyatla müstəqil işin təşkilində müntəxəbat, alternativ dərsləklər, bacarıqlar formalaşdırılması üçün iş məsələ və çalışmaları məcmuəsi mühüm rol oynamağlıdır.

Coğrafiya dərslisi, tədris kitabları və əlavə ədəbiyyat üzərində iş coğrafi bilikləri genişləndirmək və dərinləşdirməklə yanaşı, şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirib zənginləşdirir, coğrafiyaya maraq, kitaba məhəbbət, əqli əmək mədəniyyəti tərbiyə edir. Eyni zamanda estetik tərbiyəyə müsbət mənada təsir göstərir. Coğrafiyanın həyatla, müasirliklə əlaqələndirilməsi şagirdlərin müntəzəm olaraq bədii, elmi-kütləvi və dövrü ədəbiyyatla işinin təşkil olunmasını tələb edir.

Coğrafiya dərslisi ilə iş priyomlarını aşağıdakı qruplara bölmək olar: a)mətnlə iş; b)rəqəm göstəriciləri ilə iş; c)cədvəl və diaqramlar üzərində iş; ç)şəkil və sxemlər üzrə iş; d)motivasiya xarakterli iş; e)sual və tapşırıqlar üzrə iş.

Coğrafiya dərslisi ilə aparılan işin müvəffəqiyyəti dərslinin özündən və onun düzgün metodik quruluşundan asılıdır. Coğrafi mətnlər elə xüsusiyyətlərlə fərqlənir ki, bunlar coğrafiya fənninin özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir: həmin xüsusiyyətlər onların coğrafiya xəritələri ilə sıx əlaqəsi; şərh edilmiş coğrafi biliklərin hissi-əyani təsəvvürlərlə əlaqəsi; çoxlu miqdarda adlar, terminlər və rəqəm göstəricilərindən ibarətdir.

Coğrafiyanın hər bir kursunu müəllim şagirdləri onlar üçün yeni olan dərsləklə tanışlıqdan, yeni kursa və dərsliyə maraq oyatmaqla dərsləkdən istifadə etməyi öyrətməkdən başlayır. Bunun üçün müəllim titul və rəqi açıdırıb dərslinin adını və müəllimin fəmiyasını oxutdurur. Müəllim müəllifi tanıyırsa onun haqqında danışır. Sonra mündəricatı açıdırıb nəzərdən keçirtdirir. Şagirdlər bununla dərslinin məzmununu təşkil edən, iri hərf-lərlə qeyd edilən əsas bölmələrlə tanış olurlar. Dərslinin mündəricatından, əlavələrindən necə istifadə edildiyini şagirdlərə göstərdikdən sonra müəllim onlara belə tapşırıq verir: müəyyən bölməyə aid məqaləni açın, yaxud əlavələrdən hər hansı kəmiyyət göstəricisini tapın. Dərslinin illüstrasiyasına diqqəti xüsusi cəlb edib onun mənasını açmaq lazımdır. Bundan sonra dərslinin girişi oxunur. Buradaca yeni dərsləklə şagirdlərə məlum olan dərsləklə müqayisə edilir, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdi-

rilir. Axırda müəllim şagirdlərin diqqətini ümumi icmalla, ölkə və rayonların xarakteristikasının məntiqi ardıcılığı və sxemi ilə tanış edir.

Hal-hazırda istifadədə olan coğrafiya dərsliklər aşağıdakılardır:

VI siniflər üçün nəzərdə tutulan "Coğrafiya" dərsliyi prof. M.A.Müseyibovun ümumi redaktəsi ilə E.K.Əlizadə və N.S.Seyfullayeva tərəfindən təkmilləşdirilərək "Azərbaycan" nəşriyyatında 2008-cü ildə çap edilmişdir. Dərslik 144 səhifədən ibarətdir. Dərslik əvvəlki nəşrlərə nisbətən xeyli təkmilləşdirilərək, əksər mövzuların həcmi ixtisar edilib sadələşdirilmişdir. Bəzi çətinlik törədən termin və məfhumlar isə dərslikdən çıxarılmışdır. Dərslikdə mətnlərin sadə ünsiyyət dili ilə təqdim olunması şagirdlərdə coğrafi biliklərin mənimsənilməsinə və ümumilikdə fənnə qarşı marağı artırır. Dərslikdə mövzuların qısa və aydın şəkildə yazılması müxtəlif ənənəvi metodlardan istifadə etməklə bərabər həmçinin getdikcə daha çox məşhurlaşan İNSERT (səmərəli oxu mülahizə üçün interaktiv qeydetmə sistemi) texnologiyasının geniş şəkildə tətbiq etməyə imkan yaradır. Dərsliyi yeni nəsil dərsliklər siyahısına aid etmək olar.

VII siniflər üçün nəzərdə tutulan "Materiklərin və okeanların fiziki coğrafiyası" dərsliyi prof. M.A.Müseyibovun ümumi redaktəsi ilə O.K.Alxasov, D.M.Ələskərov, Ş.M.Pənahov və R.İ.Məmmədov tərəfindən təkmilləşdirilərək "Azpoliqraf" nəşriyyatında 2008-cü ildə 240 səhifədən ibarət çap edilmişdir. "Materiklərin və okeanların fiziki coğrafiyası" kursunun dərsliyi özünün yüksək elmi səviyyəsi ilə yanaşı, pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış metodiki aparatının olması ilə seçilir. Dərsliyin metodiki aparatı tərtib olunarkən əsas məqsəd çox mühüm bir vəzifəni – "şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək" kimi mühüm bir vəzifənin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Dərsliyin əsasını onun mətni təşkil edir ki, burada mətn materiallarının mətn-dənkənar komponentlərlə sıx əlaqəsinə nail olunmuşdur. Mətn-

dənkənar komponentlər şagirdlərə yeni informasiya mənbəyi kimi çox qiymətlidir.

VIII siniflər üçün nəzərdə tutulan "Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası" dərsliyi prof. M.A.Müseibovun ümumi redaktəsi ilə B.A.Budaqov, Y.Ə.Qəribli tərəfindən "Azpoliqraf" nəşriyyatında 2007-cü ildə 128 səhifədən ibarət çap edilmişdir.

VIII siniflər üçün nəzərdə tutulan "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası" dərsliyi prof. M.A.Müseibovun ümumi redaktəsi ilə Ş.Y.Göycaylı, N.H.Əyyubov və N.N.Allahverdiyev tərəfindən "Xəzər" nəşriyyatında 2007-cü ildə çap edilmişdir. Dərslik 96 səhifədən ibarət olub: giriş, 3 bölmə və 25 paragrafda şərh edilməklə 3 cədvəl, 15 xəritə-sxemi, 7 diaqram-şəkil və 1 əlavə ilə müşayiət olunur.

IX siniflər üçün nəzərdə tutulan "Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası" dərsliyinin müəllifi T.R.Görayzadədir. Dərslik prof. M.A.Müseibovun ümumi redaktəsi ilə "Azpoliqraf" nəşriyyatında 2007-cü ildə çap edilmişdir. Dərslik 160 səhifədən ibarət olmaqla: ümumi icmal, dünyanın müasir siyasi xəritəsi, dünyanın təbii resurslarının coğrafiyası, dünya əhalisinin coğrafiyası, dünya təsərrüfatının coğrafiyası, regional coğrafiya və qlobal problemlər bölmələrindən ibarətdir. Bir qayda olaraq dərsliyin bütün bölmələrində verilən xəritə və xəritə-sxemlər, qrafik və diaqramlar, cədvəl və fotosəkillər dərsliyin əsas mövzularını tamamlayır və mənimsənilməsinə asanlaşdırır. Ona görə də hər bir mövzu bu materiallarla əlaqəli öyrənilməlidir.

X siniflər üçün nəzərdə tutulan "Coğrafiya" (Yerşünaslıq) dərsliyi M.A.Müseibov, E.K.Əlizadə və N.S.Scyfullayeva tərəfindən tərtib olunmuşdur. 2007-ci ildə nəşr olunan dərslik 128 səhifədən (8 fiziki çap vərəqi) ibarət olub, bundan əvvəlki 2003-cü ildəki nəşrdən (17 çap vərəqi, 272 səhifə) 2 dəfədən də çox qısaldılmışdır. Mövcud dərslikdə 27 paragraf, 90 adda şəkil (xəritə sxemlər də bura daxildir), 5 cədvəl vardır.

XI siniflər üçün nəzərdə tutulan “Coğrafiya” (Türk dünyası coğrafiyası) dərsliyi M.A.Müseyibov, V.Ə.Əfəndiyev və N.S.Seyfullayeva tərəfindən tərtib olunmuş və “ASPOLİQRAF” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir. 2008-ci ildə nəşr olunan dərslik 128 səhifədən ibarət olub, bundan əvvəlki dərsliyin ilk nəşri sayılan 1993-ci il nəşrindən iki dəfədən çox (252 səhifə olmuşdur) qısaldılmışdır.

Dərslik üzərində işin ən ümdə vəzifəsi mətn, sual, tapşırıq və çalışmalar, illüstrativ materiallar və statistik-iqtisadi göstəricilər üzərində iş priyomlarını tətbiq edərək, şagirdləri şüurlu oxuya alışdırmaq, bununla da onların coğrafiya sahəsində müstəqil dərk etmə bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Sonrakı məşğələlərdə müəllim müxtəlif priyomlardan istifadə edərək şagirdləri dərslik üzərində hərtərəfli işə alışdırır.

Dərslik üzərində işi səmərəli təşkil etmək üçün müəllim şagirdlərin əvvəlki siniflərdə dərsliklə işləmək üzrə olan hazırlıq səviyyələrini, habelə bu sahədə digər fənlər üzrə aldıkları bacarıqları nəzərə almalıdır. Bu sahədə digər fənn müəllimləri ilə daim əlaqə saxdlamaq zəruridir.

Sinifdə dərslik üzərində aparılan iş priyomlarından biri onun izahlı oxusudur. Xüsusən V sinifdə təbiətşünaslığın tədrisində dərsliyin mətninin izahlı oxusu geniş tətbiq edilir. İzahlı oxu, habelə VI-VII siniflərdə və çətin mövzuların tədrisində ilk dərslərdə də tətbiq edilir.

Dərsliyin mətninin izahlı oxusu üçün şagirdlərin hamısının dərsliyinin və atlasının olması, müəllimin bütün sinfi işə cəlb edə bilmək qabiliyyəti əsas şərtidir. İzahlı oxunun müvəffəqiyyəti müəllimin ona necə hazırlaşmasından asılıdır. Bunun üçün izahlı oxunacaq mətni (məqaləni) düzgün seçmək, onu hissələrə bölmək, izah ediləcək və yazılacaq yeni adları, terminləri müəyyənləşdirmək, sualları tərtib etmək, əlavələr və illüstrasiya materialları hazırlamaq lazımdır. Hər bir hissə oxunduqdan sonra, müəllim yeni sözləri izah edib yazı taxtasına, şagirdlər isə dəftərinə yazırlar, coğrafi obyektlər xəritə və atlasda göstərilir.

Mətni şagirdlər növbə üzrə hissə-hissə oxuyur (biri ucadan oxuyur, o birilər isə onu izləyirlər), müəllimin qoyduğu suallara cavab verir, oxunuşda və cavabda buraxılan səhvləri düzəldirlər. Müəllim şagirdlərin hamısını işə cəlb edir, onların cavablarını dəqiqləşdirir, dərinləşdirir və maraqlı faktlarla tamamlayır, divar şəkilləri, diopozitivlər nümayiş etdirir, dərsləyin rəsmlərindən istifadə və onları izah etməyi öyrədir.

Dərsləyin mətnini təhlil etdikdən sonra müəllimin tapşırığına əsasən şagirdlər əvvəlcə onu hissə-hissə danışirlar. Axırda isə bir nəfər mətnin məzmununu başdan-başa danışır. Yeni coğrafi obyektlər bir daha divar xəritəsində və atlaslarda göstərilir. Tam bir mövzunun bu şəkildə öyrənilməsi bütöv bir dərsi əhatə edir və bu iş hər bir kursun əvvəlində zəruridir. Sonralar çətin məsələlər üzrə mətnin izahlı oxunuşuna bütün dərs deyil, ancaq onun bir hissəsi sərf edilir.

Yuxarı siniflərdə izahlı oxu az-az hallarda, yalnız çətin bölmələr üzrə keçirilir və başlıca diqqət səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkar edilməsi, başlıca fikirlərin tapılması və əlaqələri başa düşüb öz sözləri ilə izah edilməsi, statistik və iqtisadi materiallarla işləmək vərdişlərini, coğrafi təfəkkürlərini, ölkə və rayonların, təsərrüfat obyektlərinin müqayisəli xarakteristikasını tərtib etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi ilə tətbiq olunur. Bu tapşırıqlar müstəqil iş xarakteri daşıyır.

Şagirdləri dərsləlik üzərində dərin müstəqil işə alışdırmaq üçün suallara cavab vermək və nəticələr çıxarmaq üçün lazım olan materialı seçmək və ayırmaq məqsədilə mətnin seçmə oxunuşu təşkil edilir.

Bu iş aşağıdakı priyomlar tətbiq edilməklə aparılır və onun nəticələri dərhal yoxlanılır:

1) anlayışın hər-hansı tərifinin tapılması; 2) dərsləlikdə bilavasitə cavabı olan suallara cavab tapılması; 3) dərsləlikdə bilavasitə cavab verilməyən və mətnin bilavasitə başa düşülməsini tələb edən suallara cavabın tapılması; 4) dərsləlikdə coğrafi hadisələrə

izahat tapılması, coğrafi əlaqələrin və asılılıqların təyin edilməsi; 5) hər hansı nəticələrin tərtib edilməsi.

Suallara cavabların tapılması VI-VII siniflərdə tez-tez tətbiq olunur. Avrasiyanın iqlim qurşaqları mövzusunda şagirdlər yay və qış havası haqqında suallara bilavasitə cavab tapa bilirlər, lakin mülayim və subtropik qurşaqlarda sahələrarası hava fərqlərinin izahı üçün onlar başlıca səbəbi – atmosfer təzyiqində və temperaturlardakı fərqlərlə əlaqədar olaraq hava kütlələrinin və üstün küləklərin dəyişməsinə düşünüb tapmalıdırlar. Mətnə seçmə iş üçün tapşırıqlar tədricən mürəkkəbləşdirilir, yuxarı siniflərdə bəzən ev tapşırığı kimi verilir.

Qeydlərdən görüldüyü kimi dərsləyin mətni üzərində aparılan iş getdikcə mürəkkəbləşir və müstəqillik elementləri ilə güvvətlənir. Bu elementlər arasında dərsləyin mətninə əsasən materialın izahı, planının şagirdlər tərəfindən tərtib edilməsi çox mühümdür və bu şüurlu oxu aşılayır. Bu iş belə aparılır:

Şagirdlər təklif edilən mətni oxuyur, onu hissələrə bölüb ad verir və müvafiq suallar qoyurlar. Sonra onlar tərtib etdikləri plana uyğun olaraq öz sözləri ilə mətnin məzmununu danışirlar. Məktəbliləri dərslük üzərində daha dərinləndirən müstəqil işə alışdırmaqda qoyulan suallara cavab tapmaq, ümumi anlayışların təriflərini öyrənmək, əlaqə və asılılıqları müəyyənləşdirmək məqsədilə dərsləyin müəyyən hissələrinin seçilib oxunması əhəmiyyətli yer tutur.

Hazır tipik plana uyğun olaraq mətni hissələrə bölmək lazımı gəldikdə də, seçmə oxudan istifadə edilir. Bu zaman şagirdlər mətni hissələrə bölüb planın ayrı-ayrı bəndlərinə müvafiq olan hissələri tapıb oxuyur və danışirlar. Dərsləyin mətnində tam cavab vermək üçün müəyyən məlumat olmadıqda xəritəyə müraciət edilir. Məsələn, dərsləkdə Afrikanın mərkəz hissələrinin təsvirində temperatur verilməmişdir, xəritədə isə bu barədə lazımı məlumatlar, göstəricilər vardır.

Seçmə oxuya qədər şagirdlərə müvafiq mövzuların, coğrafi obyekt və hadisələrin təsviri planını öyrətmək vacibdir. Məsələn

lən: təbii zonalar aşağıdakı plan üzrə öyrənilir: a) zonanın coğrafi mövqeyi, b) iqlim şəraiti, c) torpaqları, ç) bitkiləri, d) heyvanlar aləmi. Yaxud VII sinfin dərsliyində fiziki-coğrafi vilayətlər aşağıdakı plan üzrə izah edilir: a)coğrafi mövqeyi, b)relyefi, c)iqlimi, ç)daxili suları, d)torpaqları, e)bitkiləri, f)heyvanlar aləmi, h)əhalinin məşğuliyyəti.

Bu kimi planları bir dəfə şagirdlərə yazdırıb öyrətmək və yeri gəldikdə bütün il boyu onları işə tətbiq etdirməklə təkrarlayıb möhkəmləndirmək vacibdir. Belə olduqda dərslərdən istədiyi sualın cavabını asanlıqla tapır, həm də coğrafi obyektlər haqqında rəvan və müstəqil izahat verir, əzbərcilikdən uzaqlaşır.

Coğrafiya dərslərində mətnlərdən əlavə bir sıra coğrafi xəritələr də olur ki, şagirdlər bunların məzmununu bilməli və onlarla işləməyi bacarmalıdırlar. Dərsdə coğrafi xəritələrlə aparılan iş çox zaman müəllimin söhbəti və nağılından qabaq gəlir. Şagirdlər xəritələr üzrə xüsusi xarakteristikalarla yanaşı həm də ayrı-ayrı ərazilərin və ölkələrin kompleks coğrafi təsvirini tərtib edirlər. Sonra həmin işin nəticələri dərslərdəki mətnlə müqayisə edilir, fərqlər müəyyənləşdirilir.

VI-VII siniflərdə bu iş tədricən mürəkkəbləşdirilir, şagirdlər xüsusi xarakteristikaların tutuşdurulmasından, müqayisə elementləri də daxil edilməklə, kompleks xarakteristikaların tutuşdurulmasına keçirlər. Məsələn, VIII sinifdə Respublikamızın təbii vilayətlərini öyrənərkən Böyük Qafqazla Kiçik Qafqaz arasındakı fərq aydınlaşdırılır.

Bir-birini qarşılıqlı şüərdə tamamlayan bilik mənbələri olan dərslərdəki və xəritənin tutuşdurulması, birində olmayan məlumatların digərindən tapılması kimi tapşırıqlar sinifdə fərdi və frontal və ya ev tapşırığı kimi verilə bilər. Müəllim seçmə yolla ilə bu tapşırıqları yoxlamalıdır.

Coğrafiya dərsliyinin mətni ilə aparılan iş priyomları, habelə dərslərdəki iş metodları (söhbət, nağıl), lüğət işi ilə müşayiət olunur. Terminlərin öyrənilməsi coğrafi anlayışların formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Müəllim hələ dərsə hazırlaşarkən çətin

sözləri, coğrafi terminləri və adları müəyyən edir. Dərs zamanı onları yazı taxtasına yazır, mənasını izah edir, xəritədə göstərir. Şagirdlər isə onları dəftərlərinə (lüğətçələrinə) köçürürlər. İş yaxşı quran məktəblərdə şagirdlər lüğət işi ilə daha maraqla məşğul olur, həmin işi xəritə ilə əlaqələndirir, coğrafi mətnləri diqqətlə təhlil edir, təiş olmayan məfhumları soruşurlar. Coğrafi terminlərin dəftərini (lüğətçəsini) şagirdlər qoruyub saxlayır və ildən-ilə dolğunlaşdırırlar.

Coğrafiya dərsliklərində mətnlərdən sonra və bölmələrin axırında xəritələrlə və illüstrasiya materialları ilə işləməyə, qrafiklərin çəkilməsinə, məntəqələrdə müşahidələrin aparılmasına aid bir sıra mühüm tapşırıqlar, çalışma və təkrar üçün qoyulan suallar dərsliyin müəyyən mətni ilə bağlı olur, şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirib onları müstəqil işə alışdırmaq məqsədinə xidmət edir.

Dərslik üzərində aparılan işlər arasında ev tapşırıqlarının icrası mühüm yer tutur. Bu işi elə təşkil etmək lazımdır ki, şagirdlərin tədris materialını şüurlu mənimsəmələri və tədricən dərsliklə müstəqil işləmə vərdişlərinə yiyələnmələri təmin edilsin. Bu məqsədlə, müəllim evə tapşırıq verərkən oxunacaq səhifələri göstərməklə kifayətlənməyərək, hansı hissələrə daha artıq diqqət yetirmək lazım olduğunu da qeyd edir. Çünki coğrafiya kursu və müvafiq dərsliklərin mətnlərində faktlar olduqca çoxdur. Bunların hamısını yadda saxlamaq çətindir. Şagirdlərin ən mühüm fakt və məlumatları ikinci dərəcəliyə ayırd edib seçə bilməsi çox vacibdir. Bunun üçün müəllim evə tapşırığı verərkən dərsliyin mətninə aid suallara cavab hazırlamağı da şagirdlərin nəzərinə çatdırır. Bəzi suallara şagirdlər dərslikdən asanlıqla cavab tapırlar. Məsələn: dərsliyin mətninə və xəritəsinə əsasən Cənubi Amerikanın hansı faydalı qazıntılarla zəngin olduğunu söyləyin? Belə suallarla yanaşı, xüsusən yuxarı siniflərdə cavabı bilavəsithə dərslikdə olmayan, şagirddən mətni yaradıcılıqla götür-qoy etməyi, düşünməyi tələb edən suallar da qoymaq lazımdır. Belə suallara aşağıdakı misal ola bilər:

Coğrafi obyektlərin fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirin. (Məsələn, İngiltərə ilə Yaponiyanın coğrafi mövqeyini, Afrika və Asiyanın səhralarını müqayisə edin).

Dərsləyin mətni üzrə sxemlərin və qrafiklərin, planların tərtibi, obyektlərin müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırılması kimi müstəqil ev tapşırıqlarının verilməsi də məqsədəuyğundur. Mətn üzərində işlə yanaşı dərsləyin illüstrasiyası və xəritələrinə aid ev tapşırıqları da verilir. Şagirdlərin evdə cavablar hazırlanmaları üçün müvafiq sual-tapşırıqlar qoyulur.

Coğrafi sual və tapşırıqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ən mühüm coğrafi anlayışların, qanunauyğunluqların daha dərindən başa düşülməsini, coğrafiyanın öyrənilməsində, ətraf təbiətin və təsərrüfatın dərk edilməsində onların tətbiq edilməsini nəzərdə tutan suallar və tapşırıqlar.

2. Dərsləyin xəritə və rəsmləri ilə işləmək, hesablamalar, plan, cədvəl, sxemlər və digər coğrafi işlərin görülməsini tələb edən suallar və tapşırıqlar, coğrafiya cihazları, alətləri hazırlamaq, onlarla işləmək üçün olan praktiki tapşırıqlar. Bu cür sual və tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərdə praktiki vərdişləri formalaşdırır.

3. Təbiət hadisələrini izah etmək üçün olan müşahidələr, sadə tədqiqatlar və bu müşahidələrin gündəliyə, çöl kitabçasına qeyd olunmasını tələb edən sual və tapşırıqlar.

Sınıfdə dərsləyin mətnindən əlavə sual, tapşırıq və çalşmalar üzərində də geniş iş aparılır. Çalşma və təkrar dərslərində, dərslin möhkəmləndirilməsi mərhələsində, xüsusən müsahibə və sorğu prosesində dərsləyin sual və çalşmalarından geniş istifadə edilir. Bütün sual və tapşırıqlar aydın və sadə olmalıdır. Ehtiyac varsa dərsləkdəki sual və tapşırıqlar şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılıb izah edilməlidir.

Dərsləyin ən mühüm elementlərindən biri onun illüstrasiyasıdır; dərsləyin şəkilləri, fotoqrafiyaları, sxemləri, rəsmləri və digər qrafikləri mətnə izah olunmuş materialları başa düşməkdə

şagirdlərə kömək etməli, müəyyən obrazların yaradılması üçün mənbə olmalıdır. Şəkillərlə işin təşkili metodikası ondan ibarətdir ki, müəllim rəsmdə coğrafi məzmunun, coğrafi xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına yönəldilmiş tapşırıqlar, xüsusi suallar hazırlamalı və şagirdləri bu tapşırıqların yerinə yetirməsinə yönəltməlidir. Şəkil təhlilsiz nəzərdən keçirildikdə diqqətdən yayınır. Dərslərin rəsmləri ilə iş hökmən xəritələrlə aparılan işlə və ətraf coğrafi şəraitlə əlaqələndirilməlidir. Müəllim dərsi izah edərkən, şagirdlərdən soruşarkən və bilikləri möhkəmləndirərkən dərslərin illüstrasiyası, xəritə sxemləri, cədvəlləri üzərində geniş iş aparır

Mətn xəritələri ilə iş xəritələri oxumağın və təhlil etməyin bütün məlum üsullarından istifadə etməklə yerinə yetirilir (Bu haqda "Xəritə və digər kartoqrafik əsərlərlə iş" bölməsində müvafiq məlumatlar verilmişdir.).

Sxemlər və kartosxemlərdən coğrafiyanın tədrisində geniş istifadə olunur. İstər fiziki (Yer kürəsinin daxili quruluşu, Yer qabığının quruluşu, vulkan kəsiyinin, dağmələgəlməsinin, pasatların, mussonların, tsiklonların və antitsiklonların sxemləri, oroqrafik sxemlər və s.) istərsə də iqtisadi (sənayenin başlıca sahələri, iqtisadi rayonların daxilində və rayonlar arasında mövcud olan istehsal əlaqələri, ölkələr arasında mövcud iqtisadi əlaqələr, və s.) coğrafiyada belə sxemlər və kartosxemlər çoxdur. Bunları müəllim yazı taxtasında çəkməli, izah etməli, şagirdlər isə onları dəftərlərinə köçürməlidirlər. Bəzən isə müəllimlər dərslərdəki bu sxemləri böyüdüüb divar şəkilləri formasında onlardan istifadə edirlər.

Bunlardan əlavə coğrafiya dərslərində bir sıra arayış xarakterli materiallar, rəqəm göstəriciləri, statistik cədvəllər, qrafik işlər və s. olur ki, şagirdlər bunlarla işləməyi, onlardan müəyyən məqsəd üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Dərslərdəki rəqəm göstəriciləri əzbərləmək üçün deyil, onlarla aşağıdakı işlər aparılmalıdır: a) şagirdlərdə kəmiyyət göstəricilərini formalaşdırmaq (bu göstəricilər kəmiyyət qayda-

sınca verilən təriflərlə məhdudlaşır), b) iqtisadi-coğrafi xarakteristikalar üçün əsas statistika-iqtisadi göstəricilərindən istifadə etmək bacarığı aşılamaq üçün, c) elementar-statistik vərdişini – mürəkkəb statistika cədvəllərini oxumaq və başa düşmək vərdişinin aşılması.

Rəqəm göstəriciləri ilə işin məzmunu və priyomları ilə bağlı N.N.Baranski rəqəm materiallarından sui-istifadə etməməyi, coğrafiyanı statistika ilə əvəz etməməyi tövsiyə edirdi.

Şagirdlərin evdə dərsliklə müstəqil işi onların dərsə hazırlaşması prosesidir. Bu proses müəllimin bilavasitə nəzarətində olmalıdır. A.B.Darinskinin fikrincə bütövlükdə materialın yadda saxlanması çətin və mənasızdır. Ona görə də o, mətn üzrə suallar formasında tapşırıqlar verməyi tövsiyə edirdi.

Dərslikdə birbaşa cavabı olan suallardan başqa, cavab vermək üçün mətni fikirləşməyi və düşünməyi məntiq tələb edən sualların verilməsi tövsiyə olunur. Digər fənlərdən fərqli olaraq coğrafiya dərslərinə hazırlaşarkən şagirdlər atlasdan istifadə edir, kontur xəritələrdə tapşırıqlar yerinə yetirirlər.

Coğrafiya dərsliyi ilə sinifdə müstəqil iş aparmağın bütün formaları bilavasitə evdə necə işləmək lazım olduğunu öyrədir. Bu iş müstəqil işə dair daha faydalı və maraqlı ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini yüngülləşdirir: plan, müqayisəli xarakteristika tərtib edilməsi, xəritələr əsasında tərtib olunmuş coğrafi xarakteristikaların dərsliklə tutuşdurulması, şəkillərə əsasən xəyali səyahətlərin təsvirlərinin tərtibi, sxem və qrafiklərin işlənilib hazırlanması, cədvəllərin tərtib və təhlil edilməsi və s.

Şagirdlər əlavə ədəbiyyatla işləməyə başladıldıqda şagirdlərin gücü və materialın ağırlığı nəzərə alınmalıdır. Əsas iş priyomları: məzmunu nağıl etməkdən, şərhin planını tərtib etməkdən, çıxarıqlar etməkdən, həmin plan üzrə tezislər və konspektlər, məruzələr tərtib etməkdən ibarətdir.

XƏRİTƏ VƏ DİGƏR KARTOQRAFİK ƏSƏRLƏRLƏ İŞ

Xəritələr və onların metodik funksiyaları. Xəritənin başlıca vəzifəsi və mənası onun tədqiqat obyektini əvəz edərək yerin səthi haqqında müxtəlif məlumatların daşıyıcısı kimi canlı gerçəklik ilə nəzəri təfəkkür arasında vasitəçi rolu oynamasındadır.

Xəritənin əsas və ən qiymətli xassəsi onun əyaniliyindən ibarətdir, bunun sayəsində xəritədə toplanmış məlumat gözümüzlə qavranılır. Bunun əhəmiyyəti məlumatın sürətlə, yığcam və beynəlxalq dildə verilməsindədir. Kartografiyanın dili beynəlxalq dildir. Kartografik təsvir rəsmlərdən, işarələrdən və onların xəritədə əmələ gətirdiyi məkan strukturundan ibarətdir. Bütün bu elementlər əyani olub, özündə məlumat – əşyaların və hadisələrinin fikri obrazlarını əks etdirir.

Kartografik rəsmlər gerçəkliyin görmə qavrayışının nəticələrini ifadə etməklə bizdə birbaşa və bilavasitə əşyaların canlı obrazını yaradır. Xəritələrdə materiklərin, adaların, ölkələrin, dənizlərin, göllərin konturları, çayların, yolların, təbiətdə müşahidə olunan arealların sərhədlərinin təsvirləri, ayrı-ayrı əşyaların şəkil təsvirləri belələrinəndir.

Yer səthində, onun ayrı-ayrı hissələrində obyekt və hadisələrin yerləşməsi haqqındakı məlumatların əks etdirilməsi xəritənin başlıca vəzifəsidir. Xəritə əvəzedilməz dərk etmə vasitəsidir. Belə ki, nə söz, nə şəkil, nə məhəl ilə şəxsi tanışlıq belə, cisim və hadisələrin məkandakı mövqeləri, istiqamətləri, sərhədləri, qarşılıqlı yerləşməsi haqqında aydın və dəqiq təsəvvür vermir.

Coğrafi biliklər bütün fəaliyyət sahələrində insanlara daima lazım olduğu üçün xəritə həyatda mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, L.S.Berq xəritəni coğrafiyanın “alfa və omeqası” adlandıraraq göstərmişdir ki, “xəritə hər bir coğrafi tədqiqatın başlanğıc nöqtəsidir, bütün mərhələlərdə onu

müşayiət etməklə eyni zamanda onun son nəticəsi də olur". Həmçinin N.N.Baranskinin təbirincə desək "Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir ... şagirdlər tərəfindən mətnə nisbətən daha yaxşı qavranılır".

Xəritəyə əsasən mövqeyi, formanı, ölçünü, bucağı, istiqaməti, məsafəni, obyektlər arasındakı məkan əlaqələrini böyük dəqiqliklə müəyyən edirlər. Belə biliklər insanların, demək olar ki, praktik və intellektual fəaliyyətinin bütün sahələrində zəruridir. Coğrafi xəritənin mahiyyəti və xüsusi dəyəri yer səthi obyektlərinin yerləşməsinə əyani surətdə əks etdirməkdən ibarətdir.

Obyektlərin məkanca yerləşməsinin izah edilməsi, təkcə öz-özlüyündə deyil, həm də obyektlərin xassələrinin xarakteristikası ilə birlikdə ərazinin bütöv obrazını almaq üçün lazımdır. Bütöv obraz konkret məkanın bir keyfiyyətinin digər keyfiyyətindən təcrid olunmuş halda formalaşa bilməz. Xəritənin ən spesifik xassəsi ondan ibarətdir ki, xəritədə obyektlərin əks olunması onların vəziyyəti və dəyişməsinin xarakteristikası (onların keyfiyyət, kəmiyyət və dinamik xassələrinin xarakteristikası) ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Ərazi haqqında ümumi təsəvvür, onun bütöv obrazı xəritənin əyaniliyi sayəsində onun sadəcə olaraq nəzərdən keçirilməsi zamanı formalaşır. Xəritə üzərində bir anda istənilən ölçüdə yer səthinin kiçik sahələrindən tutmuş böyük sahələrinə kimi və bütövlükdə Yer kürəsini nəzərdən keçirmək olur. Xəritənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bizi maraqlandıran ayrı-ayrı xüsusi cəhətlər ayrı-ayrı xəritələrdə öz əksini tapa bilər. Öyrənilən obyektlər bir-biri ilə müqayisə edildikdə, onların arasındakı məkan əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqlar müəyyənləşdirildikdə xəritənin imkanları xeyli çoxalır.

Bilavasitə görülməsi mümkün olmayan sahələr haqqında ancaq xəritəyə əsasən obraz və təsəvvür yaradılır. Xəritə olmasa, coğrafi adların və istilahlarnın yadda saxlanması mənasız əzbərçiliyə dönər. Xəritə şərti işarələrin dili ilə təsvir edilən cismin təkcə yerləşməsinə deyil, həm də onun inkişafını əks etdirir.

İqtisadi, tarixi və bir sıra xüsusi xəritələr bu cəhətdən daha xarakterikdir.

Coğrafiya xəritələri ərazi əhatə etməsinə, məzmununa, miqyasına və başqa əlamətlərinə görə *təsnif* edilir. Ərazi əhatə etməsinə görə xəritələr: dünyanın, okean və dənizlərin, materiklərin, dövlətlərin, vilayət və rayonların xəritələrinə ayrılır. Məzmununa görə xəritələr: ümumi coğrafi və xüsusi xəritələrə bölünür. Yarımkürələrin fiziki, dünyanın və ayrı-ayrı materiklərin siyasi xəritələri, materiklərin və ölkələrin fiziki xəritələri ümumicoğrafi xəritələrdir. Ümumi coğrafi xəritələr iri miqyaslı topoqrafik xəritələrə (1:200000 miqyasınadək), orta miqyaslı topoqrafik-icmal xəritələrə (1:200000-dən 1:1000000 miqyasınadək) və kiçik miqyaslı (1:1000000 miqyasından kiçik) xəritələrə bölünür.

Coğrafiyanın tədrisi prosesində xəritələrin yerinə yetirdiyi metodik funksiyalarla tanış olaq. Xəritənin məktəbdə ən elementar və geniş istifadə olunan funksiyası onun illüstrasiya olmasıdır. Müəllim hər şeydən əvvəl dərisdə xəritəni ona görə tətbiq edir ki, öyrənilən obyektləri şagirdlərə göstərsün.

Xəritə özündə təsvir edilən obyektlərin vəziyyəti və dəyişməsi haqqında zəngin məlumata malikdir. Tədris prosesi üçün bu məlumatın kartoqrafik ifadəsinin ən qiymətli xüsusiyyətləri: yığcam, ümumi, sadə və anlaşılıqlı formada verilməsindədir. Ona görə də təcrübəli müəllimlər şagirdlərdə bir sıra coğrafi anlayış və təsəvvürləri xəritədən istifadə etməklə (xəritəni oxumaqla) formalaşdırırlar.

Coğrafiya elmində və onun tədrisinin metodikasında hadisələrin kompleks halında və qarşılıqlı əlaqələrdə öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunu xəritəsiz həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Xəritənin köməyi ilə obyektlərin məkan əlaqələri və asılılıqlarını asanlıqla tutuşdurmaq, müqayisə etmək mümkün olur. Məsələn, biz xəritəni nəzərdən keçirəndə qeyri-ixtiyari görürük ki, çaylar hansısa məhbələrdən başlayır, hansısa qolları özünə birləşdirir, hansısa hövzəyə tökülür; şəhərlər hansısa əlverişli məkanda yerləşir, ölkənin və ya hansısa inzibati

ərazi vahidinin mərkəzidir və s. Belə biliklər məktəb coğrafiyasının əsasını təşkil edir. Bu bilikləri hələ aşağı siniflərdən şagirdlərdə formalaşdırmaq və sonrakı siniflərdə inkişaf etdirmək lazımdır.

Xəritələr vasitəsilə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək olar. Məsələn, xəritədə şagird coğrafi mövqe əsasında ölkənin iqlimini, onun bitkilər aləmini kifayət qədər əsaslandırılmış şəkildə xarakterizə edə bilər və ya yuxarı sinif şagirdləri xəritənin təhlili əsasında təbii şəraitin kənd təsərrüfatı sahələrinin yerləşməsinə, yollar sahınmasına və sənaye müəssisələrinin tikilməsi və s. üçün yer seçilməsinə təsirini izah edə bilməlidirlər.

Bütün xəritələr üçün xas olan ümumiləşdirmənin təlim üçün böyük pədaqoji qiyməti vardır. Bunun sayəsində obyekt və hadisələrin nəzərdə tutulmuş başlıca xüsusiyyətləri "çılpahlığı" ilə şagirdlərə çatdırılır və asanlıqla mənimsənilir.

Coğrafiyanın təlimi prosesində xəritə çox mühüm pədaqoji-psixoloji vəzifəni yerinə yetirərək bilikləri sistemləşdirir, onların mənimsənilməsinə və yadda qalmasına asanlaşdırır. Xəritə ilə iş aparılması məktəblilərin əqli inkişafının, təxəyyül, hafizə, məntiqi təfəkkür, müqayisə, induksiya və deduksiya, analiz və sintez, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, məntiqi əqli nəticə əməliyyatları aparmaq kimi keyfiyyətlərin inkişafı üçün güclü stimuldur.

Məktəb coğrafiyasının həyatla, Respublikamızın inkişafı ilə əlaqələndirmək, təlimi fəallaşdırmaq, fənnə qarşı şagirdlərdə maraq oyatmaq, onların müstəqilliyini inkişaf etdirmək üçün xəritə ən təsirli vasitədir. Coğrafiya dərslərində xəritələrlə məzmun və formaca müxtəlif frontal və fərdi praktik işlər aparmaq, məktəbin ətrafındakı ərazinin öyrənilməsi və təsərrüfatda mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan məsələləri təhlil etmək olar.

Xəritəsiz coğrafiya elmi mövcud olmadığı kimi, coğrafiya fənnini də xəritəsiz tədris etmək qeyri -mümkündür. Xəritədən istifadə mədəniyyətinə ciddi diqqət yetirmədən coğrafiyanın tədrisi yaxşılaşa bilməz. Bu isə məktəbin təchiz olunduğu xəritələrin keyfiyyət və kəmiyyətinə nisbətən, təlimdə xəritədən sə-

mərəli istifadə edilməsindən, məktəbdə xəritə ilə işin düzgün qoyuluşundan daha çox asılıdır.

Xəritə və digər kartoqrafik əsərlərdən istifadənin istiqaməti və xarakteri müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq müəyyən edilir. Coğrafiya tədrisi prosesində xəritələrdən səmərəli istifadə edilməsi üçün şagirdlər onları başa düşməli, oxumalı və bilməlidirlər. Buna görə də müəllim özü bu anlayışların mahiyyətini bilməli və onları dəqiq surətdə bir-birindən ayırma- lıdır.

Xəritəni başa düşmək – kartoqrafik biliklərə malik olmaq, xəritənin xassələrini, məzmununu, vəzifəsini, ondan istifadə və əhəmiyyətini bilmək deməkdir. Xəritədən istifadənin səmərəlili- yi onu başa düşməkdən asılı olur. Xəritəni başa düşmək karto- qrafiyanın predmetidir. Xəritəni başa düşməyin öyrədilməsi – kartoqrafik biliklərin toplanılması, genişləndirilməsi və dərin- ləşdirilməsi bütün siniflərdə coğrafi materialın öyrədilməsi ilə paralel aparılmalıdır.

Xəritəni oxumaq – şərti işarələrin məcmuundan istifadə edərək nəzərdən keçirilən hər hansı ərazinin coğrafi xüsusiyyətləri haqqında düzgün nəticə çıxartmaq, xəritələrin köməyiylə təbii və ictimai obyektlərin, təbiət hadisələri və insan fəaliyyətinin yer- ləşməsinə, müasir vəziyyətini, qarşılıqlı əlaqələrini, başa düşmə- yi və öyrənməyi bacarmaq deməkdir. Xəritəni oxumaq xəritəni bilməyin daha yüksək mərhələsidir. Xəritəni oxumaq üçün tək- cə onun əlifbasını – şərti işarələrini, miqyasını, proeksiyasını və s. bilmək kifayət deyildir. Bundan ötrü kartoqrafik və coğrafi biliklərlə yanaşı xəritələrin oxunması üzərində çoxlu çalışmalar aparılması zəruridir. Hər bir bacarıq kimi, xəritəni oxumaq ba- carığı da, ancaq çalışmalar sayəsində yaranır.

Xəritəni oxumaq bacarığı birdən-birə yaranmır. Şagirdlər həmin bacarıqa tədricən, məktəb coğrafiya kursunun tədrisi müddətində müvafiq materialların öyrənilməsi ilə paralel surətdə yiyələnirlər. Təlim prosesində coğrafi biliklərin genişlənməsi

və dərinləşməsi ilə yanaşı xəritəni oxumaq bacarıqıda təkmilləşib inkişaf etməlidir.

Xəritənin oxunması dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Şərti işarələrdən – legendadan istifadə edərək xəritədə təsvir edilmiş ayrı-ayrı obyekt və hadisələrin aydınlaşdırılması.

2. Həmin obyekt və hadisələrin mövqeyi və qarşılıqlı yerləşməsi haqqında müvafiq məkan təsəvvürünün əldə edilməsi.

3. Öyrənilən ərazinin bu və ya digər xüsusiyyətləri haqqında ümumi məlumat əldə etmək, onun xəritədə əks olunmayan digər əlamətlərini aydınlaşdırmaq, buradakı dinamik sistemlərin inkişafı, yerləşməsi, qarşılıqlı asılılıq və səbəbiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədilə obyekt və hadisələrin məkanda tutuşdurulması.

Mürəkkəb və dərinliyinə görə xəritə oxusunu M.V.Studenik üç növə ayırır.

Xəritənin elementar oxunuşu (nəzərdən keçirməklə oxu) – zahiri görünüşünə görə obyektin xassələrinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Məsələn, “By Qafqazdır”, “Bu Samur çayıdır”. Bu oxunuş çox sadə görünərsə də bunsuz mürəkkəb oxunuşu başa düşmək mümkün deyil.

Mürəkkəb oxunuş (bələd olmaqla oxu) xəritə əsasında obyekt və hadisələrin burada əks olunmuş xassələri haqqında mühakimə yürütmək bacarığıdır. Belə oxunuş xeyli çətindir, şagirdlərdən kifayət qədər coğrafi bilik və sadə oxu vərdişləri tələb edir. Məsələn, Samur çayı Respublikamızın Şimal-Şərq hissəsindən Rusiya ilə sərhəddən axır. Samur çayı Xəzər dənizinə tökülür. Samur-Abşeron kanalı bu çaydan başlayır.

Xəritənin oxunuşunun nəticə və yekunlaşdırıcı mərhələsi (öyrənməklə oxu) – coğrafi bilik, bacarıq və vərdişlər, xəritələrdə təsvir edilmiş faktların müqayisə və tutuşdurulmasından istifadə edərək burada bilavasitə əks etdirilməyən məlumatları əldə etmək üçün məntiqi mühakimələr yürüdülməsi və əqli nəticələr çıxarılmasıdır. Məsələn, fiziki xəritə əsasında ərazidə olan qumluqlar, şor göllər, çay şəbəkəsinin zəif inkişafına görə şagirdlər

ərazinin iqlimi, səth örtüyü haddında müəyyən fikirlər yürütmüş olurlar.

Xəritə təliminin metodikası üzərində dayanaq. Şagirdlər hər bir yeni xəritə ilə tanış olunmalıdırlar. Belə ki, müəllim şagirdləri xəritənin sərlövhəsi və legendası ilə, əlavə məlumatların yerləşdirilməsi ilə tanış etməli və xəritə ilə iş apararkən diqqət yetirilməli məqamları izah etməlidir. Əvvəlcə şərti işarələr, sonra xəritənin miqyası, daha sonra cəhətlərin mənimsənilməsinə keçmək lazımdır. Məsələn, dünya xəritəsi ilə ilkin tanışlıqda respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərini şagirdlərə tapmağı təklif etmək, sonra Xəzər dənizinin şimaldan cənuba 1000 km-ə yaxın yerləşməsi və respublikamızın ondan hansı istiqamətdə olması haqqında məlumatlar vermək olar. Miqyası izah edərkən müxtəlif miqyaslı xəritələrdən istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar sonrakı mərhələlərdə müəllim işini xeyli yüngülləşdirmiş olur.

Şagirdlərdə xəritə ilə müstəqil işləmək vərdişləri aşılamaq lazımdır. Ona görə də müəllim hər şeyi şagirdlərə hazır şəkildə verməməli, istifadə yollarını öyrətməli və istiqamət verməlidir. Bunun üçün xəritə üzrə məsələ və oyunlardan istifadə oluna bilər.

Şagirdlər üçün xəritə oxumağın çox əyləncəli priyomlarından biri xəritə üzrə xəyali səyahətlərdən ibarətdir. Xəritə əsasında proqram cədvəllərinin doldurulması şagirdlərin coğrafi təfəkkürünün inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, VI siniflər üçün belə cədvəl düzəldilə bilər:

Şəhərin adı	Coğrafi koordinatları	Hansı dənizin sahilindədir	Bu şəhərlərin əhali sayı	Bakı şəhərindən hansı istidir

Müəllim bəzən bu cür proqram tapşırığını şagirdlərlə birlikdə suallar formasında hazırlayır; həmin suallara xəritədə ca-

vab axtarmaqı tapşırır. Bunu VI siniflər üçün aşağıdakı kimi hazırlamaq olar: 1)Dənizin adı və xəritədə göstərilməsi. 2)Okeanla əlaqəsi (birbaşa və ya boğaz vasitəsi ilə) varmı? 3)Hansı okean hövzəsinə aiddir? 4)Hansı ada və yarımadaıarı var? 5)Ora hansı çaylar tökülür? 6)Hansı limanları var? 7)Ən dərin və dayaz yerləri haradır? 8)Təsərrüfat əhəmiyyəti nədir? Qoyulan sualların xarakterinə görə tapşırıq xəritələri oxumağın birinci və ikinci növünə aiddir.

Xəritə oxumağın üçüncü növünə aid proqram - tapşırığı belə hazırlamaq olar: 1)Kara dənizində naviqasiya müddəti nə qədərdir? 2)Norveç dənizində naviqasiya müddəti niyə daha uzun olur? 3)Kuro-Sivo isti cərəyanı hansı ərazilərə qədər hərəkət edir? Bu suallara cavab vermək üçün şagirdlər dənizlərin donma sərhədlərini nəzərə almalı, və şimal dənizlərində naviqasiya yalnız yayda, Skandinaviya yarımadasının qərbində isə bütün il boyu sərbəst olması nəticəsini çıxarmalıdırlar.

Müxtəlif xəritələrin bir-biri ilə tutuşdurulub müqayisə edilməsi xəritəni oxumağın yüksək mərhələsi hesab olunur. Belə priyom metodikada xüsusi adla – “xəritələrin tətbiqi” (“xəritənin xəritə üzərinə qoyulması”) adı ilə adlanır. Müxtəlif məzmunlu xəritələrin tutuşdurulması və müqayisəsi yolu ilə öyrənilən ərazinin xüsusiyyətləri, səbəb əlaqələri və qarşılıqlı münasibətləri haqqında nəticələr çıxarılır.

Şagirdlərin xəritələrlə apardıği müstəqil praktiki işlər xəritə oxumağı öyrənməyin ən mühüm vasitəsidir. Müəllimin vəzifəsi tapşırıqların metodik cəhətdən münasib seçilməsi üçün şagirdlərə istiqamət verməkdən ibarətdir. Coğrafiyadan şagirdlərin müvəffəqiyyəti həm də xəritə oxunuşunun düzgün təşkil edilməsindən asılıdır.

Xəritəni bilmək – proqram həcmində olan coğrafi obyektlərin adlarını, formalarını yadda saxlayıb onların qarşılıqlı yerləşmələri haqqında məkan təsəvvürünə malik olmaq, həmin obyektlərin xarici görünüşünü xəyalən təsəvvür etmək deməkdir. Əgər şagird respublikamızın sərhədlərini, iri çaylarını, göllərini,

dağlarını, dağ zirvələrini, ovalıqlarını, şəhərlərini, rayonları və s. xəritədə adını deyib göstərə bilirsə, deməli o, Azərbaycan Respublikasının xəritəsini bilir; əgər şagird dünyanın başlıca dövlətlərini, paytaxtlarının yerini, formasını və adlarını yadda saxlaya bilirsə, deməli o, dünyanın siyasi xəritəsini bilir. Məktəb proqramında xəritəni bilməyi təmin etməyə dair kifayət qədər tapşırıqlar nəzərdə tutulmuşdur.

Xəritəni bilməyin metodikasını nəzərdən keçirək. Adların yadda yaxşı saxlanılıb düzgün tələffüz edilməsi, xəritədəki yerlərin tez tapılıb dəqiq göstərilməsinə nail olmaq üçün müxtəlif priyomlardan istifadə olunur. Xəritədə coğrafi obyektlərin yerləşməsinə onlara müvafiq adlarla mənimsətmək və hafizədə möhkəmləndirmək işi adətən ondan başlanılır ki, müəllim və sonra isə şagirdlər müvafiq kartoqrafik təsvirləri xəritədə tapırlar, göstərilər və adlarını deyirlər. Aşağı siniflərdə adlar hecalara bölünüb təkrar etdirilir, dəftərə yazdırılır, stolüstü xəritədə tapdırılıb oxudurlar. Öyrədilən adla onun kartoqrafik obrazının əlaqələndirilməsi olduqca mühümdür. Bunun üçün adlar mənimsədildikcə xəritə üzərində iş daha da gücləndirilir. Bu mərhələdə obyektin adı; zahiri əlamətləri: forması, böyüklüyü, rənginin mənimsənilməsinə və xəritədə düzgün göstərilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bir sıra bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üçün tədris metodikasının aşağıdakı priyomlarından istifadə etmək olar: toponimik lüğətlərin tərtibi, obyektlərin forma və böyüklüyünün hər hansı başqa fiqurlarla müqayisə edilməsinin tətbiqi, xəritədə aplikasiyaların yerləşdirilməsi, adların mənşəyi haqqında məlumat, həmin obyektə aid hər hansı hadisə, maraqlı faktlar haqqında məlumat toplamaq və s.

Coğrafi adın aid olduğu obyektin kartoqrafik obrazı haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq üçün aplikasiyadan da istifadə edilir. Bu priyomun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim qabaqcadan öyrənilən obyektlərin konturlarını rəngli kağızdan kəsir və onları müəyyən fiqurlarla müqayisə edir. Məsələn, Qara dənizin konturu nəhəng lobyanı, Apenin yarımadası ilə Si-

ciliya adasının konturu topa zərbə vurmağa hazırlaşan futbolçunun ayağını və topu xatırladır, Skandinaviyanınki isə yatmış şirə bənzəyir. Belə müqayisələr, dəqiq olmasalar da, şagirdlərin müvafiq obyektləri xəritədə tez tapıb möhkəm yadda saxlamalarına kömək edir. Digər aplikasiya vasitələrindən knopka ilə xəritəyə bərkidilən qırmızı bayraqçıqları (keçilən ölkəni ayırmaq üçün), rəngli sapları, oxları (məs. hakim küləklərin istiqamətini və yük daşımaların istiqamətini göstərmək üçün) və s. qeyd etmək olar.

Öyrənilən obyektin xəritədə harada yerləşdiyini bilib onu tez tapmaq üçün həmin obyektin öyrənilən təsvirlər içərisində tutduğu mövqeyi şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Şagird xəritədə verilmiş obyekti tapmaq üçün müəyyən oriyentir seçməli və həmin oriyentir əsasında tədricən “hərəkət” edib obyekti tapmalıdır. Məsələn, Dreyk boğazını şagirdlər Cənubi Amerika materiki ilə Antraktida materikinin arasında axtarmalıdırlar. Hər sinfin proqramı ilə müəyyən edilən öz oriyentir sistemi vardır. Tədricən ümumi oriyentir sisteminə istifadəni mənimsəyib xüsusi oriyentirlərə keçmək lazımdır. Bu priyom həm də şifahi təsvir əsasında şagirdlərə təsvir edilən obyektin mövqeyini izləmək imkanı verir.

Divar xəritəsində obyektlər göstərilən zaman aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır: göstərici çubuqdan istifadə olunmalı və bu zaman şəklin qarşısı kəsilməməli, üzü işığa doğru durmaq lazımdır, göstərici çubuq adın deyil, şərti işarənin üstünə qoyulmalıdır; sahəni kontur üzrə dolanmaq lazımdır, xətti obyektləri isə (yollar, çaylar) onların gedişi boyunca göstərici çubuğun hərəkəti ilə göstərməlidir. Belə bir qaydaya həmişə riayət edilməlidir – hər nə dedin göstər, hər nə göstərdin de.

Digər kartoqrafik vəsaitlər və onlardan istifadə. Coğrafiyanın tədrisində coğrafi xəritələrlə yanaşı bir sıra digər kartoqrafik vəsaitlərdən geniş istifadə olunur. Bunlar atlaslar, ixtisaslaşdırılmış xəritələr (dərslikdəki mətn xəritələri, xəritə-sxemlər, lal xəritələr, kontur xəritələr, topoqrafik xəritələr, relyef xəritələri və

s.), aerofotoşəkillər, qlobuslar, profillər, blokdioqramlardan ibarətdir.

Stolüstü xəritələr məcmusu olan coğrafiya tədris atlasından geniş istifadə edilir. Hazırda, demək olar ki, bütün kurslar üzrə coğrafiyadan müvafiq tədris atlasları mövcuddur. Atlas həm məktəbdə müstəqil iş üçün, həm də ev üçün dərsliklə bərabər başlıca vəsaitdir. Hər bir atlasda verilən xəritələrin proyeksiyası, miqyası və məzmunu bir-birinə uyğun olduğundan şagirdlər onları asanlıqla tutuşdurub müqayisə edə bilirlər. Eyni zamanda atlasın xəritələri müvafiq divar xəritələri ilə eyni proyeksiyalarda qurulurlar. Atlasların xəritələri müvafiq dərsliklərin məzmununu tam əhatə etməklə yanaşı şagirdlər üçün soruq mənbəyi də olmalıdır. Bu məqsədlə atlasların xəritələrində əlavə yük verilir, onlara coğrafi adların göstəriciləri, bəzi cədvəllər və s. əlavə olunur.

Xüsusi xəritələr təbiət hadisələri təsvir edilən fiziki coğrafi xəritələrə və ictimai hadisələr təsvir olunan ictimai-iqtisadi xəritələrə bölünür. Bundan əlavə xüsusi xəritələr özləri də, ümumi və sahəvi xəritələrə bölünür. Məktəbdə təlim prosesində işlədilən xəritələr istifadə olunma üsuluna görə divar və stolüstü xəritələrə bölünür. Divar xəritələrindən əsasən dərstdə yeni materialı şərh edərkən müvafiq obyektləri göstərmək, təkrarlamaq, çalışma və şagirdlərin biliklərini yoxlamaq üçün istifadə edilir. Divar xəritələrinə xeyli aralıdan baxıldığına görə onlar adətən böyük ölçülərdə hazırlanır. Bu xəritələrdə sahil xətlərinin, çayların və s. təsviri olduqca qabarıqlaşdırılaraq qalınlaşdırılır, düzənliklərlə dağların, quru ilə suyun sərhəddi parlaq rənglərin köməyi ilə kəskin surətdə fərqləndirilir.

Coğrafiyanın təlimi prosesində divar xəritələr ilə yanaşı stolüstü xəritələrdən, dərsliyə əlavə edilən rəngli xəritələrdən, mətn xəritələrindən, atlasın xəritələrindən də geniş istifadə olunur. Divar xəritələrindən fərqli olaraq stolüstü xəritələrdən sinifdə və evdə şagirdlərin müstəqil işi üçün istifadə edilir.

Dərslinin mətn xəritələri onlara əlavə edilmiş xəritələrdən fərqli olaraq ağ-qara rənglərlə təsvir edilmiş fiziki və iqtisadi xəritə-sxemlərdən ibarət olur. Onların məzmununu əksərən dərslinin müvafiq mətninə uyğun gəlir.

Ümumtəhsil məktəblərində istifadə edilən coğrafiya dərsliklərində və atlaslarında məzmununa, məqsəd və vəzifəsinə, həblə miqyasına, ərazi əhatəsinə, rənginə və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən olduqca müxtəlif xəritələr verilir. Divar xəritələrinə nisbətən atlas və dərsliklərdə verilən xəritələr həm sayca daha çox, həm də məzmun etibarilə rəngarəng və müxtəlif olması ilə seçilir. Ona görə də, müəllimin divar xəritələrinə nisbətən, belə xəritələr üzərində daha çox iş aparması tələb olunur. Belə ki, divar xəritələri üzərində aparılan işlərin hamısı şagirdin stolunun üstündəki atlasın və ya dərslinin müvafiq xəritəsi üzərindəki işi ilə müşayiət olunur. Halbuki bəzi xüsusi xəritələr ancaq dərslikdə və atlasda verildiyindən və müvafiq divar xəritələri olmadığından bunların üzərində aparılan işlər çətinləşir.

Yeni materialın müəhəbbə üsulu ilə izahı zamanı müəllim xüsusi xəritələr üzərində şagirdləri çoxəhətli işə sövq edərək onlardan yeni bilik mənbəyi kimi istifadə edir.

Divar xəritələri üzərində iş əsasən fərdi aparılır. Frontal işin təşkili, sınıfdəki şagirdlərin hamısının eyni işin və ya variantlar üzrə tapşırıqların icrasına cəlb edilməsi üçün dərslik və atlaslarda verilən müxtəlif xəritələr əvəzədməz vasitələrdir. Məsələn: Afrikanın çaylarının hövzələr üzrə təsvirini göstərən xəritə sxem (VII s. şəkil 90) şagirdlərin diqqətinə çatdırılarkən aşağıdakı müəhəbbəni təşkil etmək olar: 1.Materikin çayları hansı hövzələrə bölünür? 2.Hansı okean hövzəsi daha geniş ərazini əhatə edir? 3.Hansı okean hövzəsi daha kiçik sahə tutur? 4.Okean hövzələrinin tutduğu ərazilərin sahəsinin müxtəlifliyinin relyeflə əlaqəsi nədən ibarətdir? 5.Materikin fiziki xəritəsi ilə xəritə-sxemi tutuşdurun. 6.Relyeflə əlaqə çaylarda daha hansı xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur?

Ümumcoğrafi xəritələrdən fərqli olaraq xüsusi xəritələrin şərti işarələri olduqca müxtəlifdir. Buna görə də həmin şərti işarələrin yadda saxlanması asan deyildir. Lakin şagirdlər bu işlərdən baş çıxara bilməlidirlər. Şagirdlər həm də dərslikdəki və atlasdakı xüsusi xəritələri oxuyub təhlil etməyi bacarmalıdırlar. Xüsusi xəritələrin şagirdlərə oxunmasının öyrədilməsi müsahibə prosesində aparılır. Müəllim bu zaman qoyduğu suallarla şagirdləri xüsusi xəritəni təhlil etməyə, burada təsvir olunmuş materialın məzmununu açmağa yönəlir. Şagirdlər müəllimin suallarına cavab verə-verə xüsusi xəritələri oxumağa alışırlar. Müəllimin qoyduğu sualların məzmunu və xarakteri istifadə edilən, öyrənilən xüsusi xəritənin məzmunundan və tipindən asılıdır.

Prof. A.V.Darinski, göstərir ki, coğrafi obyekt və hadisələrin təsviri üsullarına və onları xarakterizə edən göstəricilərə görə xüsusi xəritələri səkkiz tipə bölmək olar.

1. Məktəbdə coğrafiyanın tədrisi təcrübəsində *işarəli xəritələrdən* geniş istifadə olunur. Bu xəritələrdə müxtəlif növlü və ölçülü şərti işarələrlə ayrı-ayrı obyektlərin, hadisələrin ərazidə məntəqələr üzrə yerləşməsi göstərilir. Belə xəritələrə, ayrı-ayrı materiklərin, ölkələrin faydalı qazıntılarının mühüm yataqlarının dərslik və atlaslarda verilmiş xəritələri, ölkələrin, iqtisadi rayonların sənaye mərkəzlərinin, sənaye sahələrinin yerləşməsi xəritələri nümunə ola bilər.

Materikin və ya ölkənin faydalı qazıntılarının yerləşməsini göstərən xəritə üzrə şagirdlərə aşağıdakı sualları vermək olar. Materikin və ya ölkənin hansı hissəsində faydalı qazıntılar daha çoxdur? Hansı rayonda yanacaq və filiz yataqları bir-birinə daha yaxın yerləşmişdir? Hansı faydalı qazıntı növləri daha çoxdur? Ən böyük yataqlar (kömür, neft, dəmir filizi, polimetal və s.) hansılardır?

2. *Xəritədioqramlar*. Bu xəritələrdə miqyaslı fiqurlarla hadisənin kəmiyyət göstəriciləri təsvir edilir. İşarələri xəritələrdən fərqli olaraq xəritədioqram ayrı-ayrı obyektləri deyil, hər hansı ərazi inzibati vahid daxilindəki eyni tipli obyektlərin, cəmiyyətlə

rın, hadisələrin ümumi böyüklüyünü, həcmi və s. göstərir. İqtisadi tərəqqinin müəyyən dövr ərzində nəzərdən keçirilməsi, müqayisələr aparılması və gələcəyə baxış nöqtəyi nəzərindən xəritədiqramlar üzərində işin təşkili çox böyük imkanlara malikdir.

3. *Nöqtəli xəritələr.* Bu xəritələrdə eyni kəmiyyət göstəricilərinə (məs. bir nöqtə 10000 ha əkin sahəsinə bərabərdir) malik olan nöqtələri müəyyən yerlərə düzməklə istənilən obyektlərin, hadisələrin yerləşdirilməsi əks etdirilir. Bu xəritələrin köməyi ilə nəzərdən keçirilən obyektlərin, hadisələrin daha çox cəmləşdiyi, yayıldığı rayonlar qabarıq surətdə göstərilir.

4. *Xəritəqramlar.* Bu xəritələrdə müəyyən hadisə və proseslərdəki fərqlər rənglərin tündlüyünün və xətlərin ştrixlərin sıxlığının artırılıb azaldılması yolu ilə təsvir edilir. Xəritəqramlardan coğrafiyanın tədrisində geniş istifadə olunur. Ərazidə yağıntıların paylanması, əhalinin sıxlığı, ərazinin şumlanma dərəcəsi və s. bu kimi hadisələr xəritəqramlarda çox yaxşı və əyani surətdə təsvir oluna bilər. Belə xəritəqramlar üzərində müsahibə aparılan zaman öyrənilən hadisənin ən çox və ən az yayıldığı ərazilərin, rayonların müəyyənləşdirilməsi və bunun səbəblərinin, qanunauyğunluqlarının izahına aid suallar qoyulur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində yağıntıların paylanması göstərilən xəritəqram üzərində müsahibə zamanı aşağıdakı sualları qoymaq olar: Azərbaycan Respublikası ərazisində ən çox yağıntı harada düşür? Ən az yağıntı harada düşür? Ərazidə yağıntıların miqdarı hansı istiqamətdə artır? Ərazimizdə yağıntıların paylanmasındakı bu fərqləri nə ilə izah etmək olar?

5. *Rəngli xəritələr.* Öyrədilən ərazinin hüdudları daxilindəki keyfiyyət fərqlərini göstərmək və təsvir etmək üçün coğrafiya dərsliklərində, xüsusən tədris atlaslarında rəngli xəritələrdən istifadə edilir. Bunun üçün xəritədə həmin ərazinin keyfiyyətə bir-birindən fərqlənən hissələri müxtəlif cür rənglənilir, yaxud fərqli ştrixlənilir, bəzən isə nömrələnilir və bu nömrələrə aid çıxarışlar verilir. Belə xəritələrə misal olaraq xəritə və atlaslarda verilən siyasi-inzibati bölgü xəritələrini, iqtisadi və fiziki coğrafi

rayonlaşdırma xəritələrini, torpaq, bitki və s. xəritələrini göstər-mək olar. Belə xəritələr üzərində mü sahibənin və şagirdlərin müstəqil işinin təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi-coğrafi rayonların, təbii zonaların və s. sərhədlərinin haralardan keçdiyinin şagirdlərin özləri tərəfindən müstəqil surətdə müəyyən edilməsi əzbərçiliyin qarşısını alır və şagirdlərin xəritə biliklərini möhkəm surətdə mənimsəmələrini təmin edir. Bu məqsədlə stolüstü rəngli xəritələr üzərində şagirdlərlə mü sahibə və müstəqil çalışmaları aparılmalıdır.

6. *Areal xəritələri.* Xüsusi xəritələrin bir növü olan areal xəritələri rəngli xəritələrə oxşayır. Bu xəritələrdə müəyyən ərazinin daxilində hər hansı hadisənin yayılması ştrixlərlə, konturlarla və ya rənglərlə göstərilir. Bu kimi xəritələr üzərində aparılan mü sahibə və çalışmalara əsasən şagirdlər müxtəlif arealların sərhədlərini müəyyənləşdirirlər. Məsələn, texniki bitkilərin xəritəsinə əsasən, şagirdlər dünyada pambıq əkinlərinin yayıldığı əsas rayonları və arealları özləri təyin edirlər. Bu kimi işləri dünya təsərrüfatının coğrafiyasının tədrisi prosesində geniş surətdə aparmaq mümkündür.

7. *İzoxət xəritələri.* Bu xəritələrdə obyekt və hadisələr səlis xətlərlə birləşdirilir. İzoterm xəritələri, ölkələrin, materiklərin ayrı-ayrı nöqtələrinin dənizdən uzaqlığını göstərən xəritə və izoxətli xəritələrə yaxşı misal ola bilər. İzoxətli xəritələr üzərində mü sahibə və çalışma zamanı əsas diqqət izoxətlərin gedişinə və istiqamətinə verilir və buna müvafiq olaraq suallar qoyulur.

8. *Hərəkət xətləri göstərilən xəritələr.* Bu xəritələrdə hərəkətin istiqaməti, məs. yük daşımalarının, küləklərin, dəniz axınlarının istiqaməti və intensivlik dərəcəsi göstərilir. Belə ki, yük daşımalarının istiqamətini göstərən xətlərin müəyyən sahələrdə qalınlaşdırılması, qoşalaşdırılması ilə nəqliyyatın işinin intensivliyi, daşımaların həcmi haqqında aydın təsəvvür yaradılır. IX sinif dərslində verilmiş təbii qaz hasilatı (şəkil 47), kömür hasilatı (şəkil 48) dərslük xəritələri buna misaldır. Belə xəritələr üzərində işin təşkili zamanı əsas diqqət hərəkətin istiqamətinin, tə-

kibi və xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə və bunun səbəblərinin izahına verilir. Qoyulan suallar və verilən tapşırıqlar da dəyirlərə müvafiq olur.

Kontur xəritələr üzərində iş. Şagirdlərin sinifdə və evdə çalışmalarını təşkil etmək və onların biliklərini yoxlayıb qiymətləndirmək məqsədilə kontur xəritələrdən geniş istifadə edilir. Kontur xəritələr tək-tək vərəqələr halında və ayrı-ayrı siniflər üçün dəst buraxılır. Onların məzmunu müvafiq siniflərin proqramına uyğun olur.

Şagirdlər kontur xəritələr üzərində işləri sinifdə müəllim tərəfindən yeni materialın şərh, praktik məşğələlərdə yeni biliklərin möhkəmləndirilməsi və yoxlanılması zamanı, habelə ev tapşırıqlarını icra edərkən yerinə yetirirlər. Əksər halarda şagirdlər stolüstü xəritəyə əsasən müvafiq obyektlərin yerlərini kontur xəritədə tapıb qeyd edir və adlarını yazırlar.

Hazırda hər sinif üçün müvafiq coğrafiya kursuna uyğun olan dəst kontur xəritələr nəşr edilir. Bu xəritələrdə öyrənilən bölmələrə, mövzu və yarım-mövzulara aid bir sıra obyektlər qeyd edilmişdir. Şagirdlərin əsas vəzifəsi kontur xəritələrdə tələb olunan obyektlərin yerini, konturunu və şərti işarəsini düzgün tapıb adi karandaşla qeyd edərək yazmaqdan ibarətdir. Şagirdlərin karandaşla yazdıqları yazıları müəllim yoxladıqdan sonra onun üstündən mürəkkəblə yazmaq lazımdır. Şagirdlər adları düzgün yazmaq vərdişi əldə etdikdən sonra kontur xəritədəki bütün yazıları (xırda çap şifrlərilə, aydın və qəşəng) bir-başə mürəkkəblə yazmaq olar. Hər bir kontur xəritənin sağ tərəfində, yuxarı küncündə şagird öz soyadını, sinfini, sol küncündə isə hazırlanacaq xəritənin adını (məs. "Dənizlər, körfəzlər, boğazlar, adalar və yarmadalar", "Yer kürəsinin əsas ovalıqları, yüksəklikləri, yaylaları və dağları") yazır. Kontur xəritə üzrə iş icra edilən ilk tapşırıqlar hər bir sinifdə bir qayda olaraq müəllimin bilavasitə rəhbərliyi və müşahidəsi altında yerinə yetirilir. Sinifdə işin icrasına 10-15 dəqiqə vaxt vermək kifayətdir. Xəritənin tamamlanmasını (məs.: mürəkkəblə yazılması)

isə ev tapşırığına keçirmək olar. Şagirdlərin müstəqilliyi artdıqca kontur xəritə üzrə aparılan işlərin məzmunu, formasını zənginləşdirmək, tərtibata (rənglərdən, şərti işarələrdən istifadə və s.) olan tələbatı artırmaq zəruridir. Belə ki, 6-ci sinifdə şagirdlər sadəcə olaraq obyektlərin adlarını yazdıqları halda, 7-ci sinifdə müəllimin tapşırığına əsasən onlar platformaların, yüksək və alçaq təzyiqli sahələrinin, təbii zonaların, dövlətlərin, digər obyekt və hadisələrin sərhədlərini qeyd edirlər. Yuxarı siniflərdə bu kimi tapşırıqlar daha da mürəkkəbləşdirilir.

İqtisadi coğrafiya kurslarının tədrisi prosesində kontur xəritələr kartoqram, kartodioqram və iqtisadi xəritə sxemlərin tərtibi üçün bir əsas kimi geniş istifadə edilir.

Misallardan görüldüyü kimi kontur xəritələr üzərində aparılan praktik çalışmaların məzmunu və mövzusu olduqca rəngarəngdir. Təcrübə göstərir ki, coğrafi obyektlərin adlarının və xəritədəki yerlərinin yadda möhkəm qalmasının təmin olunmasında, obyekt və hadisələrin məkanda tutduğu mövqeyinin düzgün qavranılmasında kontur xəritələrin rolu böyükdür. Coğrafi adların düzgün yazılışı və tələffüz edilməsinin təmin olunmasında da bunlarla aparılan iş olduqca əhəmiyyətlidir.

Adətən kontur xəritələrdən dərslərin möhkəmləndirilməsi mərhələsində istifadə edilir. Lakin bəzən yeni dərslərin izahından əvvəl şagirdlərə kontur xəritə üzrə bir sıra tapşırıqlar da vermək olar. Məsələn, Avstraliyanın sahil xətlərinin öyrənilməsi zamanı şagirdlər müstəqil surətdə materiki əhatə edən dənizləri və onların körəfəzlərini kontur xəritədə qeyd edirlər. Müsahibə zamanı isə həmin dənizlərin xarakteristikasını verirlər.

Kontur xəritələrdən istifadənin dərslərdə tətbiq edilməsi müəllimə imkan verir ki, şagirdlərin hamısını işə cəlb etsin və öyrənilən materialın daha dəqiq, möhkəm və şüurlu surətdə mənimsənilməsinə nail olsun. Məlumdur ki, bir sıra coğrafi adların ifadəsi, yazılışı şagirdlər üçün çətinlik törədir. Buna görə də dərslərin izahı zamanı bir qayda olaraq coğrafiya müəllimlərinin əksəriyyəti həmin adları yazı taxtasına yazır, şagirdlərə isə coğrafiya dəftər-

lərinə köçürtdürürlər. Halbuki, belə adları (məs, Cəbəllütarix, Rio-de-Caneyro və s.) kontur xəritənin həmin obyektlər olan yerində yazmaq daha yaxşı olar. Eyni zamanda yeni dərşin izahı zamanı şagirdlər kontur xəritələrdə digər qeydlər də aparırlar: dağların adlarını, zirvələrini, onların hündürlüklərini, digər obyektlərin ucqar nöqətələrinin adlarını, kordinatlarını, sahəsini, şimaldan cənuba və şərqdən qərbə olan uzunluqlarını və s. Məlumatları da yazırlar. Belə olduqda kontur xəritə bir növ əlavə məlumat soruq mənbəyinə çevrilir. Nəhayət, kontur xəritələrlə aparılan və getdikcə mürəkkəbləşən işlər şagirdləri sadə xəritələr tərtib etməyə alışdırır. Hazırda məktəblərdə coğrafiya fənni keçilən bütün siniflərdə proqram əsasında kontur xəritələrlə müvafiq iş aparılır və bu iş ildən-ilə mürəkkəbləşdirilir,

Kontur xəritə üzərində hər dəfə, yeni iş başlayanda müəllim şerti işarələri, onların tərtibi və yazılma qaydalarını izah edir. Sonra sinifdə bir neçə nümunə çalışma yerinə yetirilir. Kontur xəritə ilə yeni iş qaydası mənimsənildikdən sonra onun üzərində şagirdlər frontal işə cəlb edilir və sinifdə görülmüş işin tamamlanması üzrə evə tapşırıq verilir.

Atlas dağlarının kontur xəritədə təsvirinin nümunəsində (7-ci sinif) bu işin gedişini nəzərdən keçirək. Müəllim əvvəlcə, xatırladır ki, hər hansı dağ silsiləsinin kontur xəritədə yerini təsvir edərkən ən dəqiq səmtləmə vasitələri meridianlar, paralellər, habelə sahil xətləri və çaylardır.

Atlas dağlarının keçdiyi yeri kontur xəritədə necə tapmaq olar? Bunun üçün qərbdə bu dağların haradan başladığını atlasın xəritəsi üzrə nəzərdən keçirək. Atlas dağları 10^0 q. u. və 28^0 şm. e. dairələrinin kəsişdiyi yerdən başlayaraq şimal-şərqə gedir və Aralıq dənizinin sahilində başlanğıc meridianla kəşişir. Sonra bu dağlar şərqə dönür və 10^0 ş. y. dairəsinə qədər davam edirlər. Şagirdlər qeyd edilən səmtləmə vasitələrinə baxa-baxa Atlas dağlarını kontur xəritəyə köçürürlər.

Kontur xəritələrin doldurulması üzrə qaralama işlər (obyektlərin yerlərinin qeyd edilməsi, karandaşla əsas adların yazıl-

ması və s.) sinifdə, xəritənin tamamlanması (rənglənməsi, legendasının tərtibi, adlarının mürəkkəblə yazılması, və s.) isə evə tapşırıq verilir.

Kontur xəritələrə aid ev tapşırığı müəllim tərəfindən frontal surətdə yoxlanılır. Bu zaman xəritənin tərtibinin keyfiyyətinə, təsvirin düzgünlüyünə diqqət vermək lazımdır. Şagirdi dərs söyləməyə çağırıqda isə müəllim kontur xəritəni də tələb edir, yoxlayır, biliyi qiymətləndirərkən onu da nəzərə alır. Kontur xəritələri dəqiq yoxlamaq üçün müəllim onları yığır, qırmızı qələmlə yoxlayıb qiymətləndirmə aparır. Nümunəvi işləri vaxtaşırı surətdə sinif qarşısında nümayiş etdirmək faydalıdır.

Müəllim kontur xəritələri işin gedişində yoxlayarkən adətən səhvləri düzəltmir, ancaq səhv olan yerlərə qara karandaşla (xəritəni korlamamaq üçün) sual işarəsi qoyur. Şagirdlər səhv yazıları rezinlə pozub düzgün yazırlar. Səhvlər çox olduqda xəritəni yenidən çəkdirmək lazımdır. Müəllim şagirdlər tərəfindən kontur xəritələrin tərtibinə verilən tələblərə əməl olunmasına daim nəzarət yetirməlidir.

Qlobuslar və coğrafiyanın tədrisində onlardan istifadə. Coğrafiyanın tədrisində xüsusi kartoqrafik vəsait olan qlobusların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Qlobusun tədris əhəmiyyəti iki xüsusiyyətlə müəyyən edilir: bir tərəfdən bu fiziki cisim kimi Yer kürəsinin kiçildilmiş modelidir, digər tərəfdən isə təhrifdən azad olan coğrafi obyektlərin Yer üzərində məkanca yerləşməsinə düzgün əks etdirir. Qlobusun bir kartoqrafik vəsait kimi xəritəyə nisbətən xeyli üstünlükləri vardır. Qlobusda ayrı-ayrı məntəqələr arasındakı məsafələr təhrif edilmir və sahələrin nisbəti düzgün qalır. Bütün istiqamətlərdə qlobusun miqyası sabitdir. Qlobusun üzərindəki bütün konturlar və formalar yer kürəsinin üzərində mövcud olan həqiqətə uyğundur. Bu xüsusiyyətlərinə görə qlobusun şagirdlərdə düzgün məkan təsəvvürlərinin yaradılmasında və bir çox çalışmaların aparılmasında olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Qlobus olmadan şagirdlərdə düzgün məkan təsəvvürləri yaradılması əksər hallarda çətinlik

törədir. Bu məqsədlə qlobus çox zaman xəritə ilə birlikdə və onu tamamlamaq üçün tətbiq edilir.

Şagirdlərdə qütblər, ekvator, meridianlar və paralellər, enliklər və uzunluqlar haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq üçün bunlarla əvvəlcə qlobus üzərində tanış olmaq, ancaq bundan sonra yarımkürələr xəritəsi üzərində işə başlamaq olar. Yer in forması, hərəkətləri məsələlərinin öyrənilməsində qlobus əsas tədris-əyani vəsait kimi istifadə edilir.

Dərəcə toruna görə istiqamətlərin təyin olunması üzrə aparılan çalışmalarda qlobus geniş tətbiq olunur. Xüsusən yer kürəsinin ayrı-ayrı məntəqələri arasındakı məsafələrin təyin edilməsində qlobusdan istifadə edilməsi çox mühümdür. Belə ölçmə və hesablama işləri məktəbdə coğrafiyanın bütün tədrisi prosesində aparılır və buna görə də qlobusdan həmişə istifadə edilir. Çünki divar xəritələrində ölçmə imkanı olduqca məhduddur.

Qlobus üzərində verilən iki məntəqə arasında ən qısa məsafəni (ortodromu) tapmaq üçün bunların arasında qlobusun səthilə tarım sap çəkib onu ölçmək və qlobusun ədədi miqyasını bölünmə vurmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, xəritə üzərində iki məntəqə arasındakı ən qısa məsafə əyri xətt üzrə getdiyindən bunun təyin edilməsi mümkün deyildir. Buna görə də qlobusda ortodromu təyin etdikdən sonra nöqtələrlə onu xəritənin də (xüsusən kontur xəritənin) üzərində qeyd etmək olar. Xəritənin quruluşunu şagirdlərin düzgün başa düşmələri nöqtəyi-nəzərindən bu işin faydası böyükdür.

Materiklərin və okeanların, böyük dənizlərin və adaların (məs. Aralıq dənizi, Qrenlandiya adası), geniş əraziyə malik olan böyük ölkələr (ÇXR, ABŞ, Rusiya) öyrənilərkən onların əvvəlcə qlobusda, sonra xəritədə göstərilməsi faydalıdır. Bunun kimi böyük ərazi-məkan əhatə edən hadisə və obyektlərin də əvvəlcə qlobusda göstərmək zəruridir.

Qlobus elə başlıca əyani vəsaitdir ki, bir dəfə baxmaqla Yer in bütövlükdə formasını görməyə, Yer in diametrini, radiusunu, çevrəsini təsəvvür etməyə imkan verir. Maili oxda yerləşən

qlobus fəsillərin bir-birini əvəz etməsinin səbəblərini izah etmək üçün başlıca əyani vəsaitdir. Qlobus astronomik coğrafiyanın və geofizikanın işıq ayırıcı xəttinin müşahidəsi və müxtəlif coğrafi enliklərdə gündüz və gecənin müxtəlif uzunluqda olmasının izahı, yerli vaxt və saat qurşaqlarının təyin edilməsinə dair məsələlərin həlli, Yerin sutkalıq fırlanmasını izah etmək üçün, qabarmalar və çəkilmələri, vulkanların coğrafi yayılması, okean axınlarının dövrəni, günəş şüalarının düşmə bucağının təyin edilməsi və s. kimi məsələlərin izahı və əyaniləşdirilməsi üçün olduqca vacibdir.

Coğrafiya kabinetində hər partanın üstünə (stolun) bir kiçik, müəllimin stolunun üstünə bir nümayiş və iki orta qlobus qoyulur. Son zamanlarda böyük siyasi qlobuslar da buraxılır ki, bunlardan materiklərin və xarici ölkələrin iqtisadi coğrafiyası kurslarında daha çox istifadə edilir.

Fiziki və siyasi qlobuslar böyük (1:30000000), orta (1:50000000) və kiçik (1:83000000) miqyaslı buraxılır. Böyük miqyaslı qlobuslar nümayiş üçün, kiçik və orta miqyaslı qlobuslar isə şagirdlərin qlobusda müstəqil iş aparması üçündür. Aşağıda məktəblərdə istifadə olunan digər xüsusi qlobuslarla tanış olaq.

Telluri – qlobusun xüsusi bir növüdür ki, o, fəsillərin əmələ gəlməsini nümayiş etdirmək üçün əvəzəilməz vasitədir.

Qara (induksion) qlobuslar - dərəcə toru, vaxt qurşaqları və s. kimi mövzuların tədrisində, koordinat anlayışının öyrədilməsində geniş istifadə edilir. Əsas üstünlüyü ondadır ki, müəllim və şagirdlər yazı taxtası kimi onun üstündə yazılar yazıb silə bilərlər. Bu da həmin qlobusların üzərində bir sıra maraqlı nümayişlər və fəal çalışmalar aparmağa imkan verir.

Proyeksiya qlobusları - meridian və paralelləri çox aydın seçilən şüşə və ya məftildən hazırlanır. Bu qlobuslar kürəvi səthdən silindrik, konus, azimutal və ixtiyari proyeksiyalarda müstəvi səthə keçmək üsullarını nümayiş etdirməkdən ötrüdür.

Qlobus divar xəritələri – kürə seqmentləri şəklində qabarıq xəritələrdən ibarətdir. Onların əsas xüsusiyyəti təhriflərin olmasının və yer səthinin qabarıq şəklini saxlamasındadır. Bu qlobuslar çox baha olduğu üçün az istifadə olunur.

Relyefli qlobuslar – sənaye şəraitində vakuum qəlibləmə vasitəsilə plastik kütlədən düzəldilir. Bu qlobuslardan relyefi əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün istifadə edilir.

COĞRAFIYAYA DAİR PRAKTİKİ VƏ MÜSTƏQİL İŞLƏR

Bilik əldə edilməsində şagirdlərin müstəqilliyi və onların tənqidi surətdə düşünməsi biliklərin əqidəyə çevrilməsini təmin edən məcburi şərtlərdən biridir. Ona görə də təlim prosesində şagirdlərin yaradıcı təşəbbüsü və müstəqilliyinin inkişafına kömək edən priyom və metodlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Axtarıcı məsələlərin qoyuluşu, tədris problemləri, alınmış biliklərin praktikada tətbiq edilməsi tədris prosesində şagirdlərin praktiki və müstəqil işlərinin rolunu və yerini xeyli artırır.

Praktiki işlər coğrafiya fənninin məzmunununun bir hissəsini təşkil edir. Praktiki işlərin ən başlıca vəzifəsi məktəbliləri həmin tədris fənni üçün spesifik xüsusiyyətlərə malik olan bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqdan ibarətdir. Coğrafiya üçün bu vəzifə xəritələrlə işləmək bacarıq və vərdişləri, təbiətdə, istehsalatda müşahidə, statistik-iqtisadi göstəricilərlə aparılan işlərdən ibarətdir. Təbiəti müşahidə edərkən şagirdlərin meteocihazlardan istifadə etmələri, "Plan və xəritə" mövzusunun öyrənərkən məsafələrin ölçülməsi praktiki işə misal ola bilər.

Müasir psixologiya elminin müəyyənləşdirdiyi kimi yuxarı sinif şagirdlərinin yaddasaxlama qabiliyyətinin effektivliyi (faizlə) eşitməklə 26%, görmək və eşitməklə 50% olduğu halda, təcrübədə yoxlamaqla 80% təşkil edir. Praktiki işi yerinə yetirərkən şagirdlər öyrənilən hadisələri və onların arasında mövcud olan əlaqələri daha aydın və dərinlən qavrayır, alınmış bilikləri daha da möhkəmləndirir, həyatda istifadə etmək üçün praktiki bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirirlər.

Şagirdlər praktiki işlərin, məsələn, xəritələrin oxunuşu və onların əsasında coğrafi xarakteristikaların tərtib edilməsinə dair işlərin yerinə yetirilməsi priyomlarına yiyələndikdən sonra, praktiki işləri müstəqil surətdə yerinə yetirməyə başlayırlar.

Müstəqil iş müəllimin müəyyən tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi daxildir ki, bu tapşırıqlar üzərində şagirdlər xüsusi ayrılmış vaxtda müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan işləyirlər.

Əgər praktiki işlərin xarakterik xüsusiyyəti alınmış biliklərin praktikada tətbiq olunmasından ibarətdirsə, müstəqil işin əsası yeni biliklərin alınması, yeni biliklər əldə edilməsi və praktik vəzifələrin həlli üçün onların tətbiq edilməsindən ibarətdir. Müstəqil iş üçün bilik əldə etmək mənbələri və onlardan istifadə etmək metodları (məsələn, iqlim xarakteristikası tərtib etmək üçün iqlim xəritəsi, ayrı-ayrı ölkələrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün rəqəm məlumatları və qrafiklər) həlledici əhəmiyyətə malikdir və s. Ona görə də müstəqil işlərin növləri adətən əsas bilik mənbələrinə görə seçilir, məsələn, müəllimin izahatı zamanı görülən iş, xəritə ilə iş, dərslərlə, əlavə ədəbiyyatla iş, əyani vəsaitlərlə, paylama didaktik material ilə iş (məsələn, dağ süxurları nümunələri ilə) və s.

Biliklərə yiyələnməyə nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsini yaratmaq üçün praktiki və müstəqil işlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Praktiki və müstəqil işlər məktəblilərin idrak qabiliyyətlərini: müşahidəçiliyi, yaddaşı, təxəyyülü, biliklərin əldə edilməsində və tətbiqində yaradıcılıq fəallığını inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitədir. Bunlar şagirdləri kitablardan müşahidələrdən, praktiki fəaliyyət prosesində müstəqil surətdə yeni biliklər əldə etməyə öyrədir. Praktiki və müstəqil işlər olmadan möhkəm və düşünülmüş bilikləri təmin etmək, zəruri bilik və bacarıqlar qazanmaq mümkün deyil.

Praktiki işlər. Coğrafiyanın təlimi çoxlu miqdarda praktiki işlərin və çalışmaların yerinə yetirilməsini tələb edir. Bunların xeyli hissəsi proqramda nəzərdə tutulmuşdur.

Bu işlərdən məqsəd praktikada nəzəri bilikləri tətbiq etməkdən, öyrənilmiş materialları daha dərinləndirərək etməkdən, onu mənimsəməkdən, habelə praktiki bacarıq və vərdislərin formalaşmasında şagirdlərə köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Praktiki işlərdən əvvəl, adətən, nəzəri material öyrənilir və müəllim həmin işin yerinə yetirilməsi priyomlarını nümayiş etdirir. Belə ki, coğrafiyanın ibtidai kursunu öyrənərkən məhəllin planının tərtib edilməsinə dair praktiki işdən əvvəl bir sıra dərslər keçirilir ki, bu dərslərdə planının nə olduğunu, onun necə tərtib edildiyini öyrənirlər, tərtib olunmuş planın nümunəsi əsasında təkrar əməliyyatlar aparırlar, yəni müəyyən bacarıqları yerinə yetirmək məqsədi ilə məşq edirlər.

Yalnız bu işlərdən sonra şagirdlər məhəllin planının tərtibinə dair praktiki iş aparırlar. Bu işi yerinə yetirərkən şagirdlər nəzəri biliklərdən müstəqil surətdə istifadə etməli və dərslərdə mənimsədikləri iş priyomlarını tətbiq etməli olurlar.

Coğrafiyanın öyrənilməsində praktiki işlərin çərçivəsi çox genişdir və onlar müxtəlif xarakter daşıyır. Bunlara aşağıdakılar aiddir: a)məhəldə cəhətlərin təyini; b)məhəldə ölçmə işlərinin müxtəlif növləri (nisbi hündürlüklərin təyin edilməsi, çayın eni və dərinliyinin ölçülməsi və s.); c)hava və təbiətdəki mövsümü hadisələr üzərində müşahidələr aparılması, müşahidə materiallarının işlənilib hazırlanması; ç)istehsalatda müşahidələr aparılması; d)yolun və ya sahənin planının alınması; e)xəritənin müxtəlif növləri ilə iş aparılması; ə)statistik-iqtisadi göstəricilərlə müxtəlif işlər aparılması və s.

Şagirdlərlə aparılan praktiki işlərin priyomları həmin işin tədris prosesindəki mövqeyindən və həmin işin aparılması zamanı müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq çox müxtəlifdir.

Bu, alınmış bilikləri möhkəmləndirmək üçün görülən işlərdən ibarət ola bilər; məsələn: kontur xəritə ilə aparılan praktiki işlər; bu zaman şagirdlər öyrənilmiş coğrafi obyektləri kontur xəritədə yerləşdirirlər, yəni iri çayların adını yazırlar, ən yüksək dağ silsilələrini və çox böyük ovalıqları işarə edirlər, dövlətlərin sərhədlərini çəkirlər və s.

Praktiki işlərin məqsədi alınmış nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etməkdən ibarət ola bilər. Coğrafiyanın tədrisi pro-

sesində məktəbin həyatında, coğrafiya meydançasında və ətraf məhəldə çalışmalarla bağlı olan bir sıra praktik işlər icra edilir. Həmin praktik işlər arasında topoqrafik və morfometrik xarakterli çalışmalar üstün yer tutur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: 1)kompasla, Qütb ulduzuna, Günəşə və yerli əlamətlərə görə cəhətlərin təyini; 2)addımla, gözəyari və ruletka ilə məsafələrin ölçülməsi; 3)qütb və marşrut planalması; 4)məhəllin profilinin tərtibi; nisbi hündürlüklərin gözəyari və nivelirlə təyin edilməsi; 5)cayın eninin, orta dərinliyinin, orta axın sürətinin, canlı en kəsiyi sahəsinin və su cərfinin hesablanması bə en kəsiyi profilinin tərtibi; 6) torpaq nümunələri götürmək və tiplərini təyin etmək; 7)meteoroloji cihazlar vasitəsi ilə hava üzərində müşahidələr aparılması və s.

Bir neçə praktik iş nümunəsini nəzərdən keçirək.

1. Təpənin (çökəkliyin) plana alınması və horizontallarla təsviri.

Əvvəlcə planalması və horizontasllarla təsviri nəzərdə tutulmuş təpənin zirvəsinə çıxılır. Təpə nəzərdən keçirilir. Nivelirləmə üçün dörd istiqamət (gediş xətti) müəyyən olunub nişanlanır. Sınıf 4 manqaya bölünüb və hər manqa bir istiqamət üzrə zirvədən başlayıb təpənin ətəyinə doğru hər 1 metr hündürlükdən bir taxta payacıq vurulmaqla nivelirləmə işini aparır.

Hər bir nivelirləmə xətti üçün götürülən payacıqlar üzərində nömrə və cəhəti göstərən hərflər yazılır. Məsələn, şərq nivelirləmə xətti üçün 2 ş, 3 ş, 4 ş, cənub nivelirləmə xətti 2 c, 3 c, 4 c və s. payacıqlar arasında ölçülən məsafəni və onlar arasındakı hündürlüyü qabaqcadan ekskursiya dəftərinə çəkilmiş cədvəldə qeyd edirlər.

Gedilən yolun isti, səth-örtüyü: çəmən, əkin, örüş	Nöqtələrin nömrəsi	Nöqtələrin arasındakı məsafə m-lə	Nöqtələrin arasındakı nisbi hündürlük (sm-lə)	Təpənin nisbi hün-y və ya çökəkliyin nisbi dərinliyi (m-lə)

Manqalar nivelirləməni qurtardıqdan sonra təpə üzərində horizontalların yeri daş düzməklə, otların başını düyünləməklə və sairə ilə nişanlanır və bununla da şagirdlər üçün çox mücərrəd olan horizontal anlayışı əşyalaşdırılır və dərk edilir. Hər manqa öz cədvəlini digər manqaların məlumatları ilə tamamlayır, bundan sonra hər bir şagird horizontalların köməyi ilə plana alınmış təpəni təsvir edir (ekskursiya dəftərində). Bunun üçün ekskursiya dəftərinin bir vərəqinin ortasında bir A nöqtəsi qoyulur. Həmin nöqtədə təpənin zirvəsinin təsviri olacaqdır. Sonra A nöqtəsindən (zirvədən) nivelirləmə xətlərinə uyğun gələn dörd istiqamətdə xətt çəkirlər. Cəhətlərə və məhəldəki gedislərə müvafiq olaraq çəkilən bu xətlərin qurtaracağında Şm., C., Ş., Q. hərfləri yazılır. Cədvəl üçüncü sütunundakı qeydlərdən və miqyasdan istifadə edərək zirvədən A nöqtəsindən 2 Şm., 2 Ş., 2 Q., 2 C. nöqtəsinə qədər olan məsafəni bu xətlər üzərində qeyd edirlər. Alınmış nöqtələri səlissə ayrı xətlə birləşdirirlər və bununla da planda təpənin zirvəsinə ən yaxın olan horizontal alınır. Eyni üsulla ikinci, üçüncü və sonuncu horizontal da alınır. Horizontallara berqştrix əlavə edilir. Bununla da plan hazır olur.

2. Məhəllin torpaq örtüyünün öyrənilməsi.

Məhəllin torpaq örtüyünü öyrənmək üçün əvvəlcədən çala qazılacaq yerlər müəyyən olunmalıdır. Sonra iş ana suxura cətanə qədər quyu (çala) qazılıb torpaq kəsiyinin nəzərdən keçirili-

lib təsvir olunması, sxemin çəkilməsi, qat nümunələrinin götürülməsi, onlara etiket əlavə edilməsi və torpaq monolitinin götürülməsi ilə başa çatdırılmalıdır.

Torpaq monoliti aşağıdakı kimi götürülməlidir: çala (xəndək) hazır olduqdan sonra üzərində müşahidə aparmaq, monolit və qat nümunələri götürmək üçün təyin olunmuş ensiz divarın səthi iti bellə hamarlanıb şaquli vəziyyətə salınır. Sonra monolit qutusu dik vəziyyətdə divara sıxılır. Onun oturacaq və yan xətləri boyunca iti bıçaqla torpaq cızılır. Qutu kənara qoyulur. Monolit qutusunun taxtasının qalınlığı (2-3 sm) qədər məsafədə daxilə olmaqla bu xətlərə paralel xətlər çəkilir. Cızılmış xətlər arasında qalan torpaq zolağı iti bıçaqla içəriyə doğru 10 sm dərinlikdə ovulur. Torpağı ovmaq asan olsun deyə, monolit qutusundan kənarda qalan xətdən xaricə də çıxmaq olar. Lakin monolit qutusunun daxilində qalacaq xətdən içəri keçmək olmaz. Bundan sonra qutu açıq üzü divara olmaqla, ovulmuş xətlər üzrə torpağa kip geydirilir. Sonra iti bel ilə qutuya geydirilmiş torpağın arxa tərəfi şaquli istiqamətdə çalanın dərinliyi səviyyəsinə qədər aşağıya doğru kəsilir. Bu səviyyəyə çatdırıldıqda qutu geydirilmiş torpaq kütləsi arxa tərəfdən də kəsilmiş olur və qutu ilə birlikdə çaladan kənara çıxarılır. Burada torpağın qutunun kənarlarından xaricə qalan hissəsi iti bıçaqla yonulub atılır. Beləliklə də, torpaq monoliti hazır olur. Bundan sonra monolitə etiket əlavə edilir.

Torpaq monolitini götürəndən sonra çalanın müşahidə və torpaq nümunələri götürmək üçün təyin edilmiş ensiz divarı xeyli korlanır. Buna görə də torpaq monoliti götürməmiş, bu divar üzrə torpağı diqqətlə müşahidə etmək, monolit qutusunu torpağa geydirdikdən sonra isə divarın qutudan kənarda qalan hissələrindən qat nümunələri götürmək lazım gəlir. Yalnız bundan sonra qutuya geydirilmiş torpağı arxa tərəfdən kəsib götürmək olar.

Bəzi hallarda praktiki işlər nəzəri materialın öyrənilməsindən əvvəl aparıla bilər və şagirdləri həmin nəzəri materialı başa

düşmək üçün hazırlaya bilər. Belə ki, xəritələrin oxunması və tutuşdurulması üzrə aparılan praktiki iş iqlimin yerin en dairəsindən, relyefin quruluşunun xüsusiyyətlərindən, okeanlardan uzaqlıq dərəcəsiindən asılılığı haqqında nəzəri nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, praktiki işlər coğrafiyanın öyrənilməsində müxtəlif məqsədlərlə aparılır, lakin bu işlər üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər dəfə müəllim şagirdləri ətraflı surətdə təlimatlandırır. İş priyomu və qaydalarını nümayiş etdirir, hansı materialdan istifadə etmək lazım olduğunu göstərir, işin yerinə yetirilməsi prosesində göstərilən tələblərdən kənara çıxmağa yol vermir. Təlimin müəyyən mərhələsində, müəyyən qədər bacarıq və vərdişlər olduqda praktiki işlərə şagirdlərin xeyli müstəqillik elementləri daxil edilə bilər. Məsələn, müxtəlif xəritələri müqayisəli surətdə oxumaq üçün möhkəm bacarıq və vərdişlər, ərazinin coğrafi xarakteristikasının planına, coğrafi hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin başa düşülməsinə dair biliklər olsa ölkənin (rayonun) xarakteristikasının tərtib edilməsinə dair praktiki iş müstəqil iş kimi yerinə yetirilə bilər. Belə işin məqsədi təkcə biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiq edilməsindən deyil, həm də yeni biliklər almaqdan ibarət ola bilər. Deməli, müəyyən şəraitdə praktiki iş şagirdlərin müstəqil işi ola bilər. Lakin bütün bu anlayışları birləşdirmək üçün əsas vermir.

Müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsində şagirdlərin müstəqillik dərəcəsi praktiki işin təlimin hansı mərhələsində keçirilməsindən, habelə işin məqsədindən və xarakterindən asılıdır. Təlim prosesində praktiki işlərin müstəqil surətdə yerinə yetirilməsini daxil edərkən müəllim müstəqil işin hər bir yeni növünün mənimsənilməsinin əvvəlki məşğələlərdə hazırlamasını yadda saxlamalı, tapşırıqların çətinliyinin getdikcə artmasını və şagirdlər tərəfindən daha artıq müstəqillik göstərilməsi zərurətini nəzərə almalıdır. Məsələn, başlanğıc mərhələsində hava üzərində müşahidələr apararkən müəllim uşaqlara ətraflı təlimat verir, onlara cihazlardan istifadə etmək qaydalarını göstərir,

müşahidənin nəticələrini necə qeydə almağı və işləyib-hazırlamağı öyrədir. Lakin sonralar vərdişlər qazanıldıqca şagirdlərə imkan verir ki, onlar özləri müşahidələr aparsınlar və onların nəticələrini qeydə alsınlar, habelə materialı işləyib-hazırlasınlar. Övvəllər aparılmış müşahidələrin nəticələrini indi aparılan müşahidələrdə müstəqil surətdə müqayisə etsinlər, qrafik və diaqramlar qursunlar, əyrilər çəksinlər və onun əsasında müəyyən vaxt üçün havanın xüsusiyyətləri haqqında müstəqil surətdə nəticələr çıxarsınlar.

Müstəqil işlər. Müstəqil işlər məktəblilərin tədris fəaliyyətinin təşkili formalarından biri olmaqla müxtəlif didaktik məqsədlərlə nəzəri təsəvvürlərin, anlayışların formalaşdırılması, qanunauyğunluqların təyin edilməsi, habelə bilik əldə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədilə tətbiq olunur. O, həmçinin eşidilən və ya oxunan materialın düşünülməsində, müşahidələr prosesində material toplanılmasında, praktiki fəaliyyətdə, məsələn, məhəllin planının alınmasında, coğrafi təsvirlərin, qrafiklərin, diaqramların, kartosxemlərin tərtibində, referatlar hazırlanmasında və s. əməliyyatlarda təzahür edə bilər.

Məktəblilərin müstəqil işləri tədris prosesinin bütün mərhələlərində – yeni materialın izahına, onun möhkəmləndirilməsi və təkrarlanmasına, şagirdlərin biliklərinə nəzarət olunmasına daxil edilə bilər.

Müstəqil işi şagirdlərə dərslərdə, müstəqil işin sadə formalarından daha mürəkkəb formalarına keçməklə öyrədirlər. Müəllim məktəblilərə əvvəlcə dərsləyin mətni ilə, çertyoj və rəsmlərlə necə işləməyi, xəritələrdən, məlumat kitabçalarından, lüğətdən necə istifadə etməyi, tədris materialından çıxarıları necə götürməyi və qeydlər etməyi, tezislər, konspektlər və s. tərtib etməyi öyrətməli, sonra isə şagirdlərə müvafiq müstəqil iş verməlidir.

Şagirdlərin fəallıq və təşəbbüskarlığının inkişafı müəllimin tərəfindən müstəqil işin məzmununun nə qədər düzgün seçilmə-

sindən və onu yerinə retirilməsini bacarıqla təşkil etməsindən asılıdır.

Tədris prosesində məktəblilərin müstəqil işi aşağıdakı tələbləri ödəməlidir: a) müstəqil iş şagirdlərin gücünə müvafiq olmalı və şagirdlərdə fikri fəallığa və yaradıcı təşəbbüsün inkişafına kömək etməlidir; bu zaman əvvəllər alınmış bilik, bacarıq, vərdişlər və şagirdlərin həyat təcrübəsindən istifadə olunmalıdır; b) müstəqil işin məzmunu və növlərini seçərkən çətinliklərin artmasında ardıcılığı gözləmək lazımdır; bu zaman siniflərin və ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. c) müstəqil işin növlərini həm formaca, həm də məzmunca rəngarəngləşdirmək lazımdır, onlar biliklərin mənimsənilməsinə “yenilik” elementi daxil etməli, şagirdləri öyrənməyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmağa məcbur etməlidir; ç) hər bir müstəqil iş müəllim tərəfindən yoxlanılmalı, qiymətləndirilməli və gələcəkdə istifadə olunmalıdır.

Təlimin müxtəlif mərhələlərində müstəqil işlərin çətinlik dərəcəsi nəzərə alınır. Coğrafiyanın ibtidai kursunda şagirdlərin müstəqil işi, adətən, kiçik tapşırıqların yerinə yetirilməsindən ibarət olur. Məsələn, VI sinifdə iqlim tiplərinin rəqəm göstəricilərini təhlil etmək əsasında iqlim tipi haqqında müstəqil nəticə çıxarmaq olar.

Yuxarı siniflərdə müstəqil işin xüsusi çəkisi xeyli artır. Burada biliklərə müstəqil surətdə yiyələnmə üçün imkanlar xeyli genişlənir; məktəblilər müstəqil surətdə ümumiləşdirmələr aparmalı, məntiqi nəticələr çıxarmalı, biliklərini praktiki məsələlərin həllinə tətbiq etməlidirlər. Məsələn, dərslərin mətni, əlavə ədəbiyyat, habelə dərslərin və atlasın xəritələri əsasında şagirdlərə ayrı-ayrı rayonların xarakteristikasını tərtib etmək, ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfatlarının inkişafı və ixtisaslaşmasının səviyyəsini müqayisə etmək tapşırığı verilir və s.

Coğrafiyanın ibtidai kursunun öyrənilməsi zamanı şagirdlər aşağıdakı müstəqil işləri yerinə yetirə bilərlər: a) tədris filmlərinə baxış, əvvəllər mənimsənilmiş biliklərdən istifadə etmək əsa-

sında müəllimin suallarına cavablar hazırlamaq; b) dərsləyin mətninə görə müstəqil surətdə öz nəticələrinə sübutlar, müəllimin dediyi müddəaları əyaniləşdirən misallar tapmaq; c) dərsləyin illüstrasiya, sxem və qrafikləri, habelə digər rəqəm materialları əsasında cavab hazırlamaq. Məsələn, illüstrasiyanı (təbii zonanın tipik landşaftı) təhlil etmək və onun məzmununun təsvirini vermək. Dərsləyin rəqəm materialı və ya cədvəl əsasında bir neçə rəqəmin tutuşdurulması (ayrı-ayrı çayların uzunluğunun, materiklərin sahəsinin, zirvələrin yüksəkliyinin müqayisə edilməsi); ç) atlasın xəritələri üzrə ayrı-ayrı obyektlərin müqayisəsinin aparılması. Məsələn, xəritə üzrə ən böyük adaları tapmaq və harada yerləşmələrini təyin etmək; dağları tutuşdurmaq və rənginə görə hündürlüklərini təyin etmək; d) kontur xəritələrdə mühüm coğrafi obyektləri – ən böyük çayları, ən iri gölləri, ən hündür dağları, istilik qurşaqlarının sərhədlərini və s. çəkmək; e) əyani vəsaitlər, coğrafi şəkillər, kolleksiya və digər paylama materialları ilə müstəqil iş. Məsələn, dağ suxurlarının ayrı-ayrı nümunələrini tutuşduraraq, onların xarici görünüşü, xassələri haqqında mülahizələr irəli sürmək, rənginə, çəkisinə, strukturuna, sıxlığına və s. görə onları müqayisə etmək; f) hava üzərində müstəqil müşahidələr aparmaq (müstəqil fenoloji müşahidələr də aparmaq olar).

Coğrafiyanın ölkəşünaslıq kurslarının öyrənilməsi zamanı şagirdlər aşağıdakı müstəqil işləri yerinə yetirə bilərlər: a) əvvəllər alınmış biliklərdən istifadə etmək əsasında müstəqil surətdə tutuşdurmalar və müqayisələr aparmaqla müəyyən nəticələrə gəlmək. Məsələn, materiklərin relyefi və iqlimi haqqında verilmiş biliklər əsasında çayların qidalanması, rejimi və hidroloji xüsusiyyətləri haqqında müstəqil nəticələr çıxara bilərlər; b) dərsləyin mətni üzrə daha mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirmək – mətnə mövzunun əsas müddəalarını tapmaq, deyiləni misallarla təsdiq etmək, dərsləkdə nəgill olunacaq mətnin planını tutmaq, ayrı-ayrı bölmə və mövzuların müqayisə yolu ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini tapmaq; c) xəritə ilə aparılan müstəqil iş

lər də dərinləşir və eyni zamanda bu iş üçün şagirdlərin istifadə etdikləri xəritələrin sayı da artır. Məsələn, fiziki-coğrafi xəritə ilə iqlim xəritəsinin, iqlim xəritəsi ilə bitki xəritəsinin və s. tutuşdurulması aparıla bilər. Müxtəlif xəritələr əsasında ayrı-ayrı ərazilərin fiziki-coğrafi təsvirləri tərtib oluna bilər. ç)kontur xəritə ilə aparılan işlər mürəkkəbləşdirilir; şagirdlər hər hansı əlamətinə görə seçilmiş bu və ya digər obyektləri xəritəni təhlil etmək əsasında müstəqil surətdə hissələrə ayırırlar. Məsələn, hündürlük şkalasından istifadə edərək ayrı-ayrı materiklərin 2000 metrədən hündür olan dağlarını tapıb kontur xəritədə qeyd etmək və s. d)müstəqil müxtəlif müşahidələrin aparılması və onların təhlili. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası kursunda hava üzərində müstəqil müşahidələrin aparılması və alınmış məlumatın tutuşdurulması, bir sıra illər üçün hava ayrılıqları və qrafiklərinin çəkilməsi, yaxın vaxt üçün hava proqnozu tərtib etməkdən ötrü alınmış məlumatların ümumiləşdirilməsi. Yerli su obyektlərinin öyrənilməsi və xarakteristikasının tərtibi və s. e)coğrafi şəkillərlə və digər əyani vəsaitlərlə aparılan müstəqil işlər də öz məzmununa görə mürəkkəbləşdirilir. Məsələn, şagirdlər “Qafqaz dağları” və “Ural dağları” şəkillərinin tutuşdurulması nəticəsində bu dağların quruluşundakı fərqli xüsusiyyətləri müstəqil surətdə aşkar edirlər və bunun əsasında həmin dağların yaşı haqqında fikir yürüdürlər.

COĞRAFIYANIN TƏLİMİNDƏ ƏYANI VƏSAİTLƏRDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Coğrafiyanın tədrisində tətbiq edilən əsas prinsiplərdən biri də əyanilikdir. Əyanilik təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünü fəallaşdırır, hafizəsini inkişaf etdirir və onu daha da zənginləşdirir. Əyani təlim assosiasiya yollarının miqdarını artırır və bu da tədris materialının, o cümlədən coğrafiyaya dair təlim materialının möhkəm yadda saxlanılmasına kömək edir.

Əyani təlim təkcə sürətlə başa düşməyə deyil, həm də möhkəm yaddasaxlamaya kömək edir. Müasir psixologiya elminin kriteriyalarına görə yaddasaxlama qabiliyyətinin effektivliyi yuxarı sinif şagirdlərində oxumaqla 10 %, eşitməklə 26 % olduğu halda, görməklə 30 %, görmək və eşitməklə isə 50 %-dir.

Əyani təlim əyaniliyin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsidir. Əyani vasitələrin çox müxtəlif təsnifatı vardır. Tədris avadanlığının ayrı-ayrı növlərinə verilən tələblərə görə bunlar: nümayiş etdirmə cihazları, çap olunmuş vəsaitlər (xəritə, şəkil, cədvəl, diaqram, kartoçka, iş dəftəri və s.), həcmli tədris əyani vəsaitləri (mulyaj və modellər, natural vəsaitlər, mineral və dağ suxuru kolleksiyaları, herbarilər, müqəvvalar və s.), sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının nümunə kolleksiyaları, video və aqudiovizual vəsaitlər (kino və video tədris filmləri, rəqəmsal tədris vəsaitləri, diafilmlər, diapozitivlər, radio və televiziya verilişləri və ş.) və sairədən ibarətdir.

Təlimin texniki vəsaitləri. Təlimin texniki vəsaitlərindən istifadə bu gün coğrafiya müəlliminin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. SSRİ dövründə bu sahədə xeyli təcrübə qazanılmasına baxmayaraq, hal-hazırda həmin texniki vəsaitlərin bir çoxu mənəvi köhnəldiyinə görə onlardan istifadə etmək o qədər də səmərəli deyil. Bu sahədə respublikamızda yeni proqramlar, layihələr həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti-

nin 21.08-2004-cü il tarixli 355 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Hal-hazırda isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10.06-2008-cü il tarixli sərəncamı ilə “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” həyata keçirilir. Həmin proqrama əsasən “Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi” üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Bütün fənlər üzrə müasir elmi-metodik vəsaitlər kompleksinin işlənilməsi və yayılması.

2. Elektron təhsil (e-Learning) resursları bazasının yaradılması və tədris prosesinə inteqrasiyası.

3. Ölkə daxilində distant təhsilin inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

4. Təhsildə İKT-nin tətbiqi üzrə məlumat və resurs mərkəzinin yaradılması.

5. Vahid təhsil portalının yaradılması və mütəmadi dəstəklənməsinin təmin olunması.

6. Təhsildə dünya informasiya resurslarından səmərəli istifadənin təşkili, interaktiv tədris imkanlarından daha geniş istifadə olunmasının dəstəklənməsi.

Dərsləklərin elektron variantlarının hazırlanması, yeni tədris filmlərinin çəkilməsi və elektron audiovizual dərs vəsaitlərinin hazırlanması üzrə xeyli iş görülmüşdür.

Çoxsaylı televiziya kanallarında pərakəndə olsa da coğrafiyaya aid çoxlu filmlər nümayiş etdirilir. Coğrafiya müəllimi televiziya proqramlarını müntəzəm izləməli və bu film-verilişlərdən tədris məqsədi üçün səmərəli istifadə etməlidir. Bunu müəllim iki formada: dərstdə və dərstdən kənar formada təşkil edə bilər. Coğrafiya dərsinin tədris filmləri (elektron audiovizual dərs vəsaitləri) tətbiq edilməklə tədrisi metodikasının müxtəlif formaları vardır. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Dərstdə müəllim tədris filminə (elektron audiovizual dərs vəsaiti) başlamazdan əvvəl həmin filmin məzmununu qısaca nəgill edir, şagirdlərin qarşısında müəyyən məqsədlər qoyur, verilişə baxış zamanı diqqət yetirilməli olan əsas məqamları (sualları) seçib ayırır. Baxışdan sonra mütləq müsahibə aparılır ki, bundan məqsəd qoyulan suallara cavab almaqdan ibarətdir. Dərsin əyani vəsaitlərlə təchizi həmin mövzu üzrə adi dərstdə olduğu kimi olmalıdır. Məsələn, “Savannalar” mövzusu üzrə televiziya verilişi (tədris filmi) yarımkürələrin ümumi coğrafiya xəritəsi, Afrikanın təbii zonaları xəritəsi, “Savanna” divar tədris şəkilləri ilə təchiz olunmalıdır. Baxışdan əvvəl və sonra olan müsahibədə kartografik vəsaitlərdən və divar şəkillərindən istifadə olunmalıdır.

Müəllim tədris filmi (elektron audiovizual dərs vəsaiti) tətbiq etməklə keçəcəyi coğrafiya dərsinə hazırlaşarkən mütləq nəzərə almalıdır ki, filmdən istifadə edilməsinə əyani vəsait kimi yanaşmaq lazımdır. Dərstdə film göstərilməsi xidməti (ikinci dərəcəli) rol oynayır və dərsin məqsədinə tabe edilməlidir, deməli, coğrafiyanın təliminin bütün prosesini əhatə etmir. Bu proses dərsin yalnız bir hissəsidir ki, burada coğrafi faktlar və hadisələr qavranılır.

Dərs biliklərin yoxlanılması ilə başlanılmalı, sonra isə qısa giriş söhbəti ilə tədris filminin (elektron audiovizual dərs vəsaitinin) məzmununu haqqında məlumat verilməli və şagirdlərin verilişə (filmə) baxdıqları zamanı cavab axtaracaqları suallar onların nəzərinə çatdırılmalıdır. Şagirdlər verilişə (filmə) baxış zamanı dərsin digər mərhələlərinə nisbətən xeyli şəərbəst olduqları üçün onların qavrayışına düzgün istiqamət vermək lazımdır. Baxışdan sonra yekun söhbəti keçirilməli, çətin başa düşülən, lakin təlimin məqsədi üçün vacib olan suallara cavab verilməli və eyni zamanda qoyulmuş suallara cavablar alınmalıdır.

Əyani vəsait olan və üzvi surətdə coğrafiyanın təlimi prosesinin məzmununa daxil edilən tədris filmi (elektron audiovizual dərs vəsaiti) dərsin strukturunu təyin edə bilməz. Filmin nümayiş etdirilməsi bütövlükdə onun strukturuna tabedir və pedaqoji prosesin gedişinə müəyyən spesifik xüsusiyyət verir. Bu spesifikasi

ondan ibarətdir ki, müəllim film göstərilməzdən əvvəl hökmən qısa giriş verir, öhdəsinə başlıca cəhəti seçmək vəzifəsi düşən şagirdlər qarşısında suallar qoyur. Filmi şərh edir, baxışdan sonra hökmən şagirdlərin suallarına cavab verir, siniflə birlikdə filmə əyani surətdə göstərilən tədris materialını ümumiləşdirir.

Bilavasitə yeni material izah olunduqdan sonra müşahidələrin göstərdiyi kimi, tədris filmindən (elektron audiovizual dərs vəsaitindən) istifadə edildiyi dərstdə vaxt bölgüsü aşağıdakı şəkildə məqsədamüvafiqdir: a) biliklərin yoxlanılması (8-10 dəq), b) film nümayiş etdirilmədən yeni materialın öyrənilməsi (12-15 dəq), c) filmə giriş söhbəti (2-3 dəq), ç) filmin nümayiş etdirilməsi (10 dəq), d) baxılmış film üzrə yekun işi (3-4 dəq), e) tədris materialının möhkəmləndirilməsi və evə tapşırıq (4-5 dəq). Əlbəttə, bu bölgü şərtidir. Həmçinin müəllimin texniki avadanlıqdan istifadə edə bilməsi olduqca vacibdir. Əks təqdirdə yaranacaq problemlər dərsin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Tədris filmi (elektron audiovizual dərs vəsaiti) tətbiq edilən dərstdə xəritələrdən, divar şəkillərindən və ya cədvəllərdən, sinif taxtasından istifadə olunur ki; bunlar filmin vermədiklərinin yerini doldurur.

Hal-hazırda tədris filmindən (elektron audiovizual dərs vəsaitindən) yeni materialı öyrənən zaman, təkrarlama zamanı və yeni mövzunun öyrənilməsinə giriş kimi istifadə olunur.

Dərstdən kənar formada, müəllim şagirdlərə əvvəlcədən gələcək verilişin (filmin) vaxtını bildirməli və müvafiq suallar qoymalıdır ki, şagirdlər fikir verməli (qeydiyyat aparacaqları) məqamları bilsinlər. Sonrakı dərslərdə müəllim bu materiallardan istifadə etməli və qiymətləndirmədə şagirdlərin bu bilgilərini nəzərə almalıdır.

Coğrafiya müəlliminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də şagirdləri internet şəbəkəsindən daha düzgün istifadəyə yönəltməkdir. Əgər coğrafiya müəllimi şagirdlərin bu sahədə işini düzgün qura bilsə (hal-hazırda əksər məktəblərin internetə çıxışı var) bunun coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin müstə-

qıl işinin təşkili və əyaniliyin təmin olunmasında çox gözəl rolu olar. Şagirdlərin fənnə marağı daha da artar.

Əyaniliyi təmin etmək məqsədilə diapozitivlər, diafilmlər və slaydlardan da istifadə olunur. Ekran vəsaitlərinin əksəriyyəti təşəbbüskar müəllimlər tərəfindən əldə olunur və ya hazırlanır.

Dərslərdə ekran vasitələrindən iki halda: a) yeni materialı izah edərkən, b) keçilmiş materialın təkrarlanması zamanı istifadə etmək bilər. İstifadə zamanı ekran vəsaitləri müstəqil və köməkçi (əyani vəsaitə əlavə kimi) rol oynaya bilər. Yeni materialı izah edərkən ekran vəsaitlərindən istifadə etmək priyomu ilə tanış olaq. Bir dərs ərzində 5-6 kinoşəkildən istifadə etmək tövsiyə olunur. Ehtiyac olarsa istisna hallarda 10-12 kinoşəkildən istifadə etmək olar. Kadrlar (diapozitiv, slayd, diafilm) sənədli, mənzərə kadrları, multkadrlardan və s. ibarət ola bilər. Keçilmiş materialların təkrarı zamanı işıq şəkillərinin miqdarını 20 -yə və hətta 25-ə çatdırmaq olar. Belə dərslərdə çalışmaq lazımdır ki, təhlildə əsas rolu şagirdlər oynasınlar. Ehtiyac olarsa müəllim yekunlaşdırmanı apara bilər.

Ekran vəsaitləri ilə hansı üsulla iş aparılırsa-aparılırsın, bir cəhət məcburi və daha vacib olaraq qalır ki, o da kadrların xəritə ilə əlaqələndirilməsindən- ibarətdir.

Hal-hazırda işini yaxşı bilən, bacarıqlı coğrafiya müəllimləri daha müasir ekran vasitələri ilə bərabər kodoskop, filmoskop, epidioskop, epiproektor və başqa köhnə ekran vasitələrindən də istifadə edirlər.

Coğrafi şəkillər və onlarla iş. Coğrafi obyektlər təsvir olunmuş hər bir rəsm və fotoqrafiya coğrafi şəkil adlandırıla bilər. Coğrafiyaya dair hər bir tədris şəklinə verilən əsas tələb onun müvafiq obyekt, məhəl üçün tipik əlamətləri özündə əks etdirməsidir. Bu şəkillərin məzmununda təsvir edilən obyektin, məhəllin, ölkənin, gölün və s. özünəməxsus tipik əlamətləri əks olunmalıdır. Coğrafi şəkil mürəkkəb əyani vəsaitdir. Burada elmi məzmun ilə təsviretmə məharəti birləşir. Coğrafi şəkil görmə obrazı yaradır, xəritəni və coğrafi təsvirləri tamamlayır. Sahil

xətlərinin bitki örtüyünü, heyvanlar aləminin xarakterini, ölkənin məişət və təsərrüfat xüsusiyyətlərini, obyektlərin xarici görünüşlərini xəritədə təsvir etmək mümkün olmadığı halda, onları coğrafi şəkillərdə tam qabarıqlığı ilə əks etdirmək heç də çətin deyildir. Buna görə də coğrafi şəkillər məhəl ilə bilavasitə tanışlığı bir növ əvəz edir. Coğrafi obyektlər böyükdür (dağlar, səhralar, kənd təsərrüfatı torpaqları və s.). Bir qayda olaraq onları təbii halda göstərmək çətinidir. Həm də bunların heç də hamısını məktəbin yaxınlığında tapmaq mümkün deyil. Belə ki, məsələn Kür-Araz ovalığında yaşayanlar dağları, Böyük Qafqazda yaşayanlar isə ovalığı müşahidə edə bilməzlər. Şəkil belə halda müəllimə çox böyük kömək göstərə bilər.

Dolğun və məzmunlu təsəvvürlər yaradılması üçün coğrafi şəkillər parlaq, obrazlı, konkret görmə materialı verir. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər şəkildə təsvir edilmiş coğrafi obyektin əsas əlamətlərini aşkara çıxarır, onun qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirir, bununla da gördüyü obraz-şəkil üzərində düşünərək onu bilavasitə qavrayırlar. Əsasını fəal görmə qavrayışı və təsəvvürü təşkil edən coğrafi anlayışların yaradılmasında da coğrafi şəkillərin tətbiqi zəruridir. Nümayiş etdirilən coğrafi şəklın fəal və müstəqil surətdə təsvirinə cəlb edilən şagirdlər coğrafi anlayışları möhkəm mənimsəyirlər. Bununla yanaşı müşahidələr göstərir ki, divar şəklınə əsasən obyektlərin və hadisələrin kiçik hissələrini mənimsəmək şagirdlər üçün çətinidir. Ona görə də həmin şəklın təsvirini ayrı-ayrı elementləri əyaniləşdirən digər əyanilik vasitələri göstərilməsi ilə (çertyoj, herbari eksponatları, torpaq kolleksiyası, slaydlar və s.) tamamlamaq lazımdır.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq coğrafi şəkillər arasında ayrı-ayrı coğrafiya kursları üzrə seriya halında nəşr edilən rəngli divar şəkillərinin daha böyük əhəmiyyəti vardır. Belə şəkillərlə yanaşı müəllimlər coğrafiya dərslərində rəssamların çəkdiyi şəkillərin reproduksiyalarından, xüsusən mənzərə rəsmlərindən də istifadə edirlər. Bu kimi reproduksiyaaların pədaqoji əhəmiyyəti xeyli azdır. İzahat tələb etməyən və müsahibə imkanları məhdud

olan bu şəkillərdən adətən izahatı illüstrasiya ilə müşayiət etmək üçün istifadə edilir.

Böyük şəkillərlə bərabər coğrafiya dərslərində kiçik şəkillərdən -- dərsləyin illüstrasiyasından da geniş istifadə edilir. Son illərdə nəşr edilmiş dərsliklərdə illüstrasiya materialları xeyli artmış, bir rəngli şəkillərlə yanaşı, rəngarəng şəkillər də verilməyə başlanılmışdır. Əksər hallarda dərsləyin illüstrasiyası məndə izahı verilən materialın məzmununa uyğun olur ki, bu da onlardan istifadəni asanlaşdırır. Dərsləyin illüstrasiyasından əlavə stolüstü şəkillərdən, mənzərə şəkilli verilmiş poçt otkritkalarından, (mənzərələr, şəhərlərin görünüşü və s.), foto-şəkillərdən, kitab, jurnal və qəzetlərin coğrafi xarakterli illüstrasiyalarından da coğrafiya dərslərində istifadə edilir.

Coğrafi şəkillərlə iş priyomları onların məzmunu, öyrənilən obyekt və hadisələrin obraz və mahiyyətinin burada nə qədər tam və dolğun əks etdirilməsi, qarşıda qoyulan didaktik məqsəd, habelə təsvir edilmiş obyektə qavrayıb təhlil etməyə şagirdlərin nə dərəcədə hazır olması ilə müəyyən edilir. Təbiətdə aparılan müşahidələr yolu ilə alınmış bilavasitə təəssüratlar ehtiyatı şəkildə təsvir etdirilənləri daha dolğun və daha dəqiq qavramaqda şagirdlərə kömək edir. Şagirdlər belə hallarda şəklin məzmununu həqiqətdə gördükləri ilə tutuşdururlar.

Materialı dəqiq, dolğun və tam təsvir edən elə şəkillər vardır ki, bütöv bir dərsi onların üzərində aparılan müsahibə ilə başa çatdırmaq olar. Bu cəhətdən rəngli landşaft şəkilləri, hər hansı yerin və ya təbii hadisənin təfərrüatı ilə ümumi mənzərəsini göstərən şəkillər diqqəti daha çox cəlb edir. Məzmunca zəif olan digər şəkillər isə dərstdə kiçik bir məsələni öyrənmək üçün illüstrasiya materialı verir.

Obyekt və hadisənin tipik cəhətləri lazımi dəqiqliklə göstərilməyən bir çox divar şəkilləri və dərsliklərdəki şəkillərin əksəri belə şəkillərdəndir. Olduqca ümumi xarakter daşıyan, dəqiqlikdən uzaq şəkillərdən isə ancaq ümumi təəvvürlərin yaradılması

üçün istifadə edilə bilər. Şəhərlərin ümumi mənzərəsi, müəssisənin ümumi görünüşü, mənzərə şəkilləri bunlara misal ola bilər.

Bunu bilmək vacibdir ki, əsasında fərdi anlayışlar yaradılan coğrafi şəkillər bir qayda olaraq fotoqrafiyaya əsasən tərtib edilir. Ümumi tipik cəhətlərlə yanaşı bilavasitə həmin obyektə, məhəllə aid fərdi əlamətlər həmişə bu şəkillərdə öz əksini tapır.

Müəllim dərslə hazırlaşarkən üzərində müsahibə aparacağı şəkli nəzərdən keçirərək formalaşdırılacaq anlayışın hansı əlamətlərini burada şagirdlərə göstərəcəyini, izah edəcəyini və öyrədəcəyini müəyyənləşdirir. Anlayışların formalaşdırılmasında nümayiş etdirilən coğrafi şəklın şagirdlərin özləri tərəfindən müstəqil surətdə təsvir və təhlil edilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün şagirdləri şəkillər üzərində məntiqi mühakimələrə sövq edən və aşırdıran iş üsulları tətbiq edilir, şəklın təhlilinin ümumi sxeminin, planının mənimsənilməsi, təsəvvür və anlayışının əsas əlamətinin ayırd edilməsi, şəklın ayrı-ayrı hissələrinin təsviri və təhlili, səbəbiyyət və asılılıq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, ətraflı və ardıcıl cavabın, izahatın hazırlanması bu üsullara aiddir.

Bir-birilə əlaqədar olan bu iş üsullarını şagirdlərə ayrı-ayrılıqda öyrətmək lazımdır.

Coğrafiya dərsləklərində şəkillər aşağıdakı ardıcılıqla təhlil edilir.

1. Şəklın ümumi baxışla qavranılması.
2. Şəklın xəritə ilə əlaqələndirilməsi.
3. Ayrı-ayrı hissələrin təhlili və onların xüsusiyyətlərinin izahı.
4. Əldə edilmiş məlumatların ardıcıl nağıl-şəklın təsviri halında sintez edilməsi.

Həmin plana müvafiq olaraq müəllim bir sıra suallar qoyur və tapşırıqlar verir: Şəkildə nə təsvir edilmişdir? Şəkildə göstərilmiş obyektı xəritədə göstərin. Şəkildə təsvir edilən əsas hissələri göstərin. Onların təsvirinin ardıcılığını müəyyənləşdirin. Şəklın bir hissəsinin xarakterik xüsusiyyətlərini təsvir edin və onları aydınlaşdırın. Həmin plan üzrə şəklın qalan hissələrini də təsvir edin.

Ümumiləşdirilmiş olan bu planı hər bir şəklin məzmunun açılmasına tətbiq etmək olar. Bu plan şagirdin hərəkət və düşüncəsinin sərbəstliyini təmin edir.

Plandan göründüyü kimi coğrafi şəklin dərstdə təhlili xeyli vaxt alır. Buna görə də hər bir dərstdə 2, bəzən 3 şəklin təhlil edilib öyrənilməsilə kifayətlənmək lazımdır. Eyni zamanda dərstdə çox şəkil nümayiş etdirilməsi onlardan alınan təəssüratın çox səthi olmasına, bir-birinə qarışmasına, şagirdlərdə səthi baxış və münasibət meyillərinə səbəb olur, təxəyyül və mühakimənin inkişafına maneçilik törədir. Əgər şəkillər müəllimin nağılına yalnız illüstrasiya kimi verilsə, daha çox şəkil tətbiq etmək olar. Bu halda bilik mənbəyi müəllimin nağılıdır, şəkil isə yalnız müəllimin məlumatını əyaniləşdirmək üçündür.

Şəklin məzmunu yeni biliklər mənbəyi olduqda onunla daha təfərrüatlı və dərin iş təşkil olunmalıdır. Öz qarşısında belə vəzifə qoymaqla müəllim, təsvir olunmuş obyektlərə diqqətlə baxmalı, şəklin məzmununu bütün təfərrüatı ilə açıb göstərməlidir. Bu işdə ona təsvirdə verilmiş məlumatlar kömək edə bilər. Bu zaman müşahidəçiliyi kəskinləşdirən və şagirdlərin fikrinin gedişinə istiqamət verən suallardan istifadə olunmalı, yaradılan təsəvvürün daha çox aydın olması üçün müəllim şəklin məzmununa uyğun gələn nağıl və ya bədii oxudan istifadə etməlidir. Anlayış formalaşdırarkən müəllim əyaniliyin elə əlavə vasitələrini seçir ki, bunlar obyektin mühüm əlamətlərini daha aydın şəkildə ayırmaq imkanı verir. Müqayisə üçün istifadə edilən ikinci material maket, yazı taxtası (sxem, qrafik, şəkil və s.), xəritə və s. ola bilər.

Ümumiləşdirici təkrarlama dərsləri adətən proqramın mövzusunun və ya bölməsini öyrəndikdən sonra aparılır, ona görə də bu məqsədlə artıq şagirdlərə məlum olan çoxlu şəkillərdən istifadə etmək olar. Belə dərslərdə müəllimin vəzifəsi nöqtəbənöqtə təkrar etməkdən ibarət deyil, öyrənilən obyektlərin mühüm əlamətlərinin ayrılması, seçilməsi üçün müqayisəli təhlil aparmaqdan ibarətdir. Məsələn, VII sinifdə Afrika və Cənubi Amerika-

nin təbii zonalarının şəkilləri üzrə müqayisəli təhlil aparmaq olar. Əvvəlcə oxşarlıq xüsusiyyətləri ayrılır: tropik meşə-çöldə quru və rütubətli dövr, quraqlıq dövrdə ağacların yarpaqlarını tökməsi, otların quruması və s. Sonra isə fərqli xüsusiyyətləri seçilir – baobab Afrika florasının tipik nümayəndəsi və Cənubi Amerika savannasının butulka ağacı və s. Şəklin təhlilinin sonunda nəticə formalaşdırılır.

Mənimsəməni yoxlama zamanı şəkillərlə aparılan iş priyomları qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən və əyani vəsaitlərdən asılı olur. Yoxlama zamanı şəkillərdən istifadə olunması şagirdlərin fikrini daha ardıcıl, nitqini isə daha obrazlı edir.

Bəzən evə tapşırıq kimi də şəkillərdən istifadə etmək olar. Ən sadə tapşırıq dərsləyin mətnindən həmin rəsmə dair təsviri seçib götürməkdən ibarətdir. Bəzən müəllimlər dərslük şəkli üzrə səyahət tərzində tapşırıq verirlər. Belə nağılı tərtib etmək üçün mütləq şəklə baxmaq və dərsləyin mətnindəki məlumatlardan, habelə müəllimin verdiyi izahatdan istifadə etmək lazımdır. Ev tapşırığına yeni şəkil üzrə müstəqil iş də daxil edilə bilər.

Sınıfdə nümayiş etdirilən ilk şəkli tamamilə və ya qismən müəllim özü təsvir edir. Şəkil üzərində işin təşkilində müsahibə, xəritə ilə əlaqə mühüm yer tutur. Məsələn, VII sınıfdə “Cəbəlttariq boğazı” şəklini aşağıdakı plan üzrə nəzərdən keçirmək olar: Şəkildə nə təsvir edilmişdir? Həmin boğazı xəritədə göstərin. Boğaz hansı hövzələri birləşdirir? Cəbəlttariq boğazı hansı materikləri ayırır? Şəkildə Afrika və Avrasiya sahillərini göstərin. Boğazın enini, suyun, gölün rəngini təsvir edin.

Bu suallara cavab alandan sonra müəllim Cəbəlttariq boğazından istifadə edilməsi haqqında danışaraq, onun nəqliyyat və hərbi əhəmiyyətini qeyd edir. O, Cəbəlttariq qayalarında yerləşdirilmiş Böyük Britaniya hərbi-dəniz bazasına, mavi rəngli hərbi gəmilərə, reaktiv təyyarəninə səmada qalmış izinə diqqəti cəlb edir.

Misaldan görüldüyü kimi şəklin xəritə ilə əlaqələndirilməsi onun məzmununun daha tam və dolğun açılmasına səbəb olur.

Şagirdlərin şəkildə gördüklərini fikrən xəritə ilə əlaqələndirmələri çox mühümdür. Buna görə də şəkildə təsvir edilən obyektin xəritədə göstərilməsi, şəklin və xəritənin həmin obyekt haqqında verdiyi məlumatların əlaqələndirilməsi, bir sıra əlamətlərin daha dolğun və tam açılmasına səbəb olur. Məsələn, VI sinifdə «Baykal gölü» haqqında fərdi anlayış yaradılarkən nümayiş etdirilən divar şəklinə əsasən şagirdlər gölün suyunun şəffaflığı, rəngi, sahil xətlərinin quruluşu, buradakı təsvir edilə bilməyən bitki örtüyü haqqında, xəritəyə əsasən isə onun şəkildə əlamətləri: mövqeyi, hər tərəfdən sıra dağlarla əhatə olunması, buna görə də sahillərinin sıldırımılığının təbiiliyi, suyunun şirinliyi, qidalanması, buradan çıxan yeganə çay və s. xüsusiyyətləri haqqında məlumat alırlar. Həmin məlumatı əldə etdikdən sonra müəllim şagirdlərin qarşısında aşağıdakı sualları qoyur: Baykal gölünün formasını təsvir edin. Gölün belə formasını nə ilə izah etmək olar? Gölün sahillərinin xarakterini müəyyən edin. Sahilləri və gölü əhatə edən dağların hündürlüyünü təyin edin. Gölün dərinliyini müəyyənləşdirin.

Divar şəkli üzərində aparılan müsahibə xrestomatiyalardan, elmi-kütləvi ədəbiyyatdan seçilmiş parçaların oxunması ilə müşayiət olunduqda şəklin emosional təsiri artır, onun məzmununun daha yaxşı mənimsənilməsi təmin edilir.

Divar şəkilləri bir qayda olaraq bilavasitə onların təhlilindən əvvəl sinif otağından asılmalıdır. Belə ki, şəkilləri qabaqcadan şagirdlər gördükdə onlara qarşı maraq azalır, diqqət isə zəifləyir. Təəssüf ki, çox zaman təcrübədə bu cəhətin nəzərə alınması unudulur. Bəzən isə rəngli divar şəkilləri illərlə divardan asılı qalır ki, bu da onları şagirdlərin gözündə adi bəzək şəklinə çevirir.

Yazı taxtasından istifadə. Qrafik vəsaitlər. Digər fənlərdən fərqli olaraq coğrafiya həcmi çox böyük olan obyektlərin tədrisi ilə məşğul olur. Bu obyektlərin çox kiçildilmiş şəkildə təsvirini vermək üçün müəllim yazı taxtasından istifadə etməyə məcburdur. Məktəbdə əyani vəsaitlər az olanda buna ehtiyac artır. Coğ-

rafi obyektlər rəngarəng olduğu üçün onları çertyojsuz və rəsm-siz başa düşmək çətindir, çox vaxt isə heç mümkün olmur.

Rəsm predmetlərin daxili quruluşunu, baş verməkdə olan proseslərin mərhələlərini göstərməyə qadirdir. Yazı taxtasında çəkilən rəsm hər şeydən əvvəl sadələşdirilmiş sxemdir. Həmin sxem müəllimin şifahi şərhinə əlavə izahatdan ibarətdir. Məsələn, VII sinif coğrafiya kursunda müəllimin litosfer tavalarının hərəkətinə dair izahatı yazı taxtasında çəkilmiş müvafiq sxematik rəsm olmadan şagirdlər tərəfindən pis qavranılır. Təsərrüfat strukturunun sxemi olmadan bu barədə şagirdlərdə anlayış formalaşdırmaq çətindir.

Fiziki coğrafiyanın tədrisində yazı taxtasında rəsm çəkilməsi bəzi obyekt və hadisələrin formasını (horst, qraben, astana, şalalə və s.), ölçüsünü (məsələn, yerin ölçüləri, daxili quruluşu, quru səthinin formaları), bəzi təbiət hadisələrinin gedişini (məsələn, dalqaların təsiri altında sahilin dəyişməsinin ardıcıl mərhələlərini, yarıqanın əmələ gəlməsini, buludların əmələ gəlməsini) göstərmək üçün tətbiq edilir.

İqtisadi coğrafiyanın tədrisində isə yazı taxtasında bəzi istehsalat prosesləri və istehsalat əlaqələrinin sxemi, iqtisadi inkişaf göstəricilərini əks etdirən diaqram, qrafiklər və s. çəkilir.

Keçilən mövzuya uyğun olaraq yazı taxtasında müəyyən xəritə sxemlərin çəkilməsi xəritənin mənimsənilməsinə kömək edən metodik priyom kimi əhəmiyyətlidir. Belə ki, müəllim yeni mövzunu izah edə-ədə yazı taxtasında onun məzmununa uyğun gələn xəritə-sxem çəkir.

Yazı taxtasında yeni materialı izah edə-ədə xəritə-sxemin çəkilməsi eşitmə-dinləmə yaddaşı ilə bərabər görmə və hərəkət yaddaşı da fəaliyyətə gətirir, şagirdləri çertyoj üzərində düşünməyə cəlb edir. Öz növbəsində isə bunlar tədris materialının qavranılmasını və yadda saxlanılmasını asanlaşdırır.

Lakin, bunu daim bilmək lazımdır ki, yazı taxtasına xəritə-sxemin çəkilməsi məqsəd deyil, məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir. Belə sxemlər əlbəttə, əsil xəritəni qətiyyən əvəz edə bilməz.

Yazı taxtasına çəkilən xəritə-sxemin başlıca vəzifəsi obyektlərin qarşılıqlı yerləşməsini və əlaqələrini göstərməkdir. Buna görə də belə xəritə-sxemlərin çəkilməsi zamanı çertyojun dəqiqliyi, dərəcə toru və s. tələb edilir. Sərhədləri və s. göstərən konturlar, xətlər olduqca sadələşdirilmiş halda çəkilməlidir.

Xəritə-sxemdə təsvir edilən bütün obyektləri müəllim özü divar xəritəsində göstərir, şagirdlər isə stolüstü xəritələrində tapırlar. İşin belə təşkili xəritə-sxemin əsil xəritəyə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bəzi hallarda xəritə-sxemdə təsvir edilmiş obyektlərin şagirdlər tərəfindən kontur xəritələrdə, sadə çertyojların isə coğrafiya dəftərlərində qeyd edilməsi məqsəddəyğündür.

Yazı taxtasında xəritə sxem çəkərkən müxtəlif rənglərdən istifadə edilməsi çertyojun təsirini artırmaqla yanaşı burada müəllimə imkan verir ki, müqayisə ediləcək obyektləri daha qabarıq göstərsin. Həmçinin bir xəritə-sxemdə təbii şəraitin müxtəlif komponentlərini və onların qarşılıqlı əlaqələrini göstərə bilsin. Məsələn, Qafqazın xəritə-sxeminə oroqrafiya bir, izotermilər digər, bitki qurşaqlarını isə üçüncü rənglə təsvir edir.

Həcmli tədris vasitələri. Həcmli tədris əyani vasitələri – coğrafi modellər və maketlər coğrafiya kursunda öyrənilən ayrı-ayrı obyekt və hadisələrin, xüsusilə müxtəlif relyef formaları: dağ silsiləsi, təpə, çay vadisi, çayların hövzəsi və suayırıcı, sahil tipləri və s. kimi tipik coğrafi obyektlərin xarici görünüşü haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq üçün tətbiq edilir. Bu kimi modellər arasında müxtəlif relyef formalarının maketləri daha mühümdür.

Həcmli vəsaitlər relyefin müxtəlif formaları haqqında düzgün təsəvvürlər yaradılması vasitələridir. Relyefin öyrənilməsinə təbiətdə aparılan müşahidələrdən başlamaq lazımdır. Məhəldə relyefin hissələrə ayrılmasını nəinki görməklə qavramaq, həm də öyrənilən obyektə görmək, ölçmək, onu hər cəhətdən daha dəqiq öyrənmək olar. Daha konkret, aydın bilik verən digər öyrənmə priyomu coğrafiya meydançasında relyefin formalarını model-

ləşdirməkdən ibarətdir. Burada miqyasların daha düzgün nisbətini saxlamaq mümkündür.

Həməli vasaitlərin – modellərin digər növü müxtəlif relyef xəritələridir. Bu xəritələrdə müxtəlif yerlərin və ölkələrin səth quruluşu, müxtəlif sahil tipləri təsvir edilir.

Relyefin, sahil tiplərinin maketlərinin və relyef xəritələrinin əsas qüsuru onların üfiqi və şaquli miqyaslarının bir-birinə uyğun gəlməməsidir. Belə ki, bir qayda olaraq maketlərdə və relyef xəritələrində şaquli miqyas üfüqi miqyasdan ən azı 10 dəfə böyük göstərilir. Bu da dağın uzunluğu, eni ilə hündürlüyünün həqiqi nisbətləri arasında ciddi fərqlərlə nəticələnir.

Qeyd edilən model növlərindən başqa kəsiliş modellərindən də istifadə olunur. Bu modellərdə vulkanın daxili quruluşu, quyunun en kəsiyi, yeraltı suyun su keçirən və suyadavamlı süxurlar arasında yerləşməsi, nisbi və mütləq hündürlüklər, horizontallar və bu kimi digər hadisələr göstərilir.

Hündürlük qurşaqlarını göstərmək, horizontalları şagirdlərə öyrətmək üçün kəsilmiş modellərdən daha çox istifadə edilir. Bir sıra hallarda eyni modeldə obyektin həm daxili quruluşu, həm də xarici görünüşü göstərilir. Vulkanik dağların və qarşılıqlı dağ silsiləsinin kəsilişinin modeli buna misal ola bilər.

Fiziki-coğrafi hadisə və prosesləri (məs. artezian quyusunun işləyən modeli, buzlağın hərəkətini, qırışma və sınımların əmələ gəlməsini və s.) göstərən dinamik (hərəkət edən) modellər də vardır.

Yerin formasını, böyüklüyünü, gündəlik və illik hərəkətini, fəsilələrin əmələ gəlməsini öyrənən zaman Yerin modeli kimi istifadə edilən qlobus və telluri xüsusi model növü hesab edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilən model növlərinin çox cüzi hissəsinin fabrik üsulu ilə istehsalı mövcuddur. Çox zaman belə modelləri müəllim şagirdlərin köməyi ilə özü hazırlamalı olur. Dağ silsiləsi, bəzi sahil tipləri (adalar, yarımadalar, boğazlar, körfəzlər), nisbi və mütləq hündürlük və s. kimi sadə modellər dərs zamanı müəllimin özü və ya şagirdlər tərəfindən plastilindən, yaxud yaş qumdan hazırlana bilər. Bir çox təcrübəli coğrafiya müəllimləri

bəzi modelləri coğrafiya meydançasında yaş qum üzərində şagirdlərə praktik iş kimi hazırladırlar

Coğrafiyanın tədrisində istifadə edilən bir sıra cihazlar məktəbdə olduqda belə onların modellərindən istifadə edilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Modelin köməyi ilə şagirdlər cihazların (termometr, barometr, fluger, yağış ölçən, kompas) quruluşunu yaxşı başa düşür, onları qurmağı, göstəricilərini qeydə almağı öyrənirlər. Bəzi sadə, əldəqayırma ölçü cihazlarından: lot, ölçü lenti (ipi), ekker, nivelir, bucaqölçən və s. məhəldə praktiki işlərdə istifadə olunur.

Dərsdə maketlərin nümayişi zamanı elə etmək lazımdır ki, bu zaman həcmli vəsaitlərin bütün üstünlükləri aydın surətdə görünmüş olsun. Buna görə də müəllim maketi uzadılmış halda əlində tutaraq onu sinfin qarşısında müxtəlif tərəflərdən (gah bir üzünü, gah o biri üzünü) nümayiş etdirir. Bəzən modelin nümayişi yazı taxtasında onun profilinin çəkilməsi ilə müşayiət etdirilir. Beləliklə, həcmli təsvir müstəvi üzərinə köçürülür.

Hərəkətdə olan modellərin bütün sinfə göstərilməsi çətinlik törədir. Onların ölçüləri adətən kiçik olduğuna görə şagirdlər növbə ilə nümayiş stolunun yanına gəlməli təcrübəni bir neçə dəfə təkrar etməlidirlər.

Kolleksiyalar və onlardan istifadə. Məktəb coğrafiya kursunda öyrənilən bir sıra konkret cisimlər haqqında şagirdlərdə təsəvvürlərin və anlayışların yaradılması üçün tədris kolleksiyalarından istifadə edilir. Tədris kolleksiyaları əksərən müxtəlif təbii cisimlər toplusundan ibarət olur. Belə kolleksiyaları natural kolleksiyalar adlandırırlar. Coğrafiyanın tədrisində istifadə edilən təbii kolleksiyalardan minerallar, dağ süxurları, torpaq, bitki və heyvanlara aid kolleksiyalar daha xarakterikdir. Kolleksiyalar arasında mədəni bitki növlərinə, sənayenin müəyyən sahəsinə, Azərbaycanın bu və ya digər rayonunun sənayesinə aid olan məhsulların kolleksiyaları da mühüm yer tutur.

Coğrafiyanın tədrisində istifadə edilən bir sıra kolleksiyalar: “minerallar”, “dağ süxurları”, “torpaq nümunələri”, “herbari-

lər” və s. vaxtilə fabrik səviyyəsində hazırlanıb məktəblərə verilmişdir. Bəzi coğrafiya müəllimləri həmin kolleksiyaları qoruyub saxlamış və indi də onlardan səmərəli istifadə edirlər. Eyni zamanda şagirdlərin qüvvəsilə bir sıra maraqlı kolleksiyalar hazırlanır və bir çox hallarda məktəblər arasında mübadilə edilir.

Bəzi mövzuların tədrisi zamanı yerli materialların toplanması sayəsində əldə edilmiş zəngin kolleksiya fondundan paylama üçün də istifadə edilir. Lakin, bütün partaların eyni kolleksiya ilə təchizi çox zaman çətinliyə səbəb olur. Çünki, bunun üçün xeyli vaxt və eyni nümunədən heç olmazsa 15 ədədin əldə olması lazımdır. Nadir hallarda məktəbdə belə imkan olur. Buna görə də, müəllim dərsi izah edərkən partaların arasında gəzərək nümunəni çox zaman özü nümayiş etdirir. Nümunə böyük olduqda, arxa partalardakı şagirdlər tərəfindən də yaxşı görüldükdə, onu sinfin qarşısında nümayiş etdirməklə kifayətlənmək olar. Kiçik kolleksiyalarla ətraflı tanışlığı sınıfdan kənar vaxta keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Adətən sınıfdə nümayiş etdirilən kolleksiyalar mənsub olduqları cismin bir hissəsi olub, ətraf mühitdən, öz təbii şəraitindən təcrid edilmiş halda şagirdlərə təqdim edirlər. Buna görə də yaxşı olar ki, nümunənin nümayişi bütövlükdə onun mənsub olduğu obyektin şəklinin nümayişi ilə kombinə edilsin. Məsələn, torpaq monolitinin nümayişi, onun götürülmüş olduğu yerin mənzərəsini göstərən rəngli şəklın nümayişi ilə müşayiət edildikdə öyrənilən torpaq tipi haqqında daha aydın obrazlı təsəvvür və anlayış yaradılır. Müvafiq şəkil olmadıqda yazı taxtasında lazımi sxemlər çəkmək, təsviri nağıl etmə yolu ilə həmin nümunənin aid olduğu obyektin xarici görünüşü haqqında təsəvvür yaratmaq, bu nümunənin onun hansı hissəsinə aid olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Kolleksiyalardan təkcə yeni materialın öyrədilməsi prosesində deyil, həm də təkrarlama zamanı və biliklərin qiymətləndirilməsində də istifadə olunması faydalıdır.

Mineral və dağ suxurları kolleksiyaları ilə tanış olduqda şagirdlər öyrənilən mineral və ya dağ suxuru haqqında: onun xarici görkəmi, tərkibi, mənşəyi, yerləşməsi, hasilatı, təsərrüfatda istifadə olunması və s. öyrənmiş olurlar.

Torpaq kolleksiyalarından istifadə etməklə şagirdlər aşağıdakı plan üzrə torpaq haqqında məlumat verə bilərlər: 1) torpağın adı; 2) mexaniki tərkibi və strukturu; 3) torpağın horizontları, yuxarıdan başlayıb ana suxurda qurtarması; 4) hər bir horizontun tərkibi; 5) torpağın əmələ gəlməsi prosesi; 6) Azərbaycan ərazisində həmin torpaq növünün yayılması; 7) torpaqların becərilməsi və münbitləşdirilməsi üsulları.

Herbari materialı üzrə bitkilər haqqında nağil üçün nümunə planı aşağıdakı kimi ola bilər: 1) bitkilərin xarici görünüşü (saplaq, gövdə və tacı); 2) yarpaq, çiçək, toxumun quruluşu; 3) kök sistemi, onun yerləşməsi; 4) yayılma sərhədləri; 5) təsərrüfat əhəmiyyəti.

Coğrafiya üçün heyvan kolleksiyalarını yaratmaq digər kolleksiyalardan fərqli olaraq xeyli çətindir. Mövcud kolleksiyalar zoologiya üzrə məşğələlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Coğrafi kolleksiyada bilinməlidir ki, heyvan orqanizmləri coğrafi qabığın komponentlərindən ibarətdir, ona görə də kolleksiyalarda heyvanların təsnifatı tamamilə başqa cür olmalıdır. Mövzu üzrə müxtəlif kolleksiyalar yaratmaq olar. Məsələn, yerüstü faunanın sayca dəniz faunasından zəngin olması ilə əlaqədar olaraq daha iri kolleksiyalar təbii zonalar üzrə tərtib olunmalıdır. Kiçik eksponatlar heyvanları təbii şəraitdə təsvir edən kolleksiyalar şəklində tərtib edilir. Məsələn, qabıqyeyən onun yediyi ağac parçasının üzərində yerləşdirilir.

Coğrafiyanın tədrisində təcrübələr. Tədris təcrübəsi predmet və hadisələri süni surətdə yaradılmış şəraitdə tədqiq etmək imkanı verir. Tədris təcrübələri predmet və hadisələrin mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə, onların səbəb və qarşılıqlı əlaqələrini açmağa, daha obyektiv nəticələr çıxarmağa imkan verir. Şagirdlər təcrübəni yerinə yetirməklə bu və ya digər hadisəni

onun yaranışında, dinamikasında və inkişafında nəzərdən keçirmək imkanına malik olurlar.

Coğrafiyada təcrübələr təbiətdə baş verən bu və ya digər hadisələri, məsələn, aşınma, mağaraların əmələ gəlməsi, atmosfer yağıntılarının düşməsi, küləyin əmələ gəlməsi və s. prosesləri şərh etmək üçün istifadə olunur.

Praktika göstərir ki, şagirdlər, hətta xüsusi avadanlıq olmadan belə ən müxtəlif məvzular üzrə çoxlu mühüm və lazımlı təcrübələr apara bilərlər. Məsələn, donma zamanı suyun genişlənməsi, buxarın kondensasiya etməsi, küləyin əmələ gəlməsi, torpağın məsaməliliyinin müşahidə edilməsi və s.

Aşağıdakı təcrübələr məktəblərin iş təcrübəsində nisbətən daha çox yayılmışdır:

1. Su keçirən və suyadavamlı süxurlardan suyun keçməsi sürətinin müxtəlifliyini göstərən təcrübə;
2. Suyun düşmə bucağından asılı olaraq süxurun aşınma sürətinin müxtəlifliyini göstərən təcrübə;
3. Şalalənin əmələ gəlməsini göstərən təcrübə;
4. Qızmış havanın hərəkətini göstərən təcrübə;
5. Havada su buxarının olduğunu göstərən (soyuq səthin rütubətlənməsi) təcrübə;
6. Temperaturun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dağ süxurlarının parçalanmasını göstərən təcrübə;
7. Yan təzyiq sayəsində qırıqların əmələ gəlməsini nümayiş etdirən təcrübə.

Bir neçə təcrübə nümunəsini nəzərdən keçirək:

Təcrübə: 1. Yuxarı qalxdıqca havanın təzyiqinin dəyişməsi.

Avadanlıq: barometr-aneroid, ruletka, şagird niveliri.

Təcrübənin aparılması: Müəllim bir qrup şagirdlə məktəbin qazanxana binasına enir. Döşəmənin səviyyəsində atmosfer təzyiqini ölçür, sonra isə məktəbdə mərtəbə-mərtəbə qalxaraq zirzəmi ilə məktəbin yuxarı mərtəbələri arasındakı yüksəkliyi ölçür. Axırncı mərtəbədə atmosfer təzyiqini ölçür. Yüksəkliyə qalxdıqca hər 10 m-də atmosfer təzyiqi 1 mm aşağı düşür.

Nəticə: Şagirdlər özləri görürlər ki, 100 metr yuxarı qalxdıqda atmosfer təzyiqi 10 mm aşağı düşür.

Təcrübə: 2. Qum ilə suyun qızmasında fərq. (Coğrafiya meydançasında aparılır).

Avadanlıq: su və torpaq termometrləri, içində su olan bak, içərisində qum olan yeşik, elektrik lampası.

Təcrübənin aparılması: Əvvəlcə qum və suyun temperaturunu ölçüb qeyd etməli, lampanı yandırmalı, təqribən 20 dəqiqədən sonra qum və suyun temperaturunu yenidən ölçüb həmin temperaturları müqayisə etməli.

Nəticə: Şagirdlər özləri görürlər ki, qumun səthi suya nisbətən daha tez qızır. Hava səthdən qızır, ona görə də qurunun üzərindəki hava suyun üzərindəki havaya nisbətən daha tez qızır.

Əyani vəsaitlərin bacarıqla tətbiq edilməsi coğrafi təsəvvür və anlayışların müvəffəqiyyətlə formalaşmasını təmin edir, şagirdlərin fənnə marağını bir daha artırır.

X FƏSİL

COĞRAFIYA KABİNETİ VƏ COĞRAFIYA MEYDANÇASI

Coğrafiya kabinetini. Dərslərin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsində coğrafiya kabinetinin böyük əhəmiyyəti vardır. Zəngin, səliqəli və düzgün tərtib olunmuş kabinet şagirdlərin coğrafi biliklərə dərinlən yiyələnməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əyani və texniki vəsaitlərlə zəngin olan kabinet dərslər prosesində müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətini gücləndirir. Onların müstəqil işləmələrinə, dərslərin intensivləşməsinə imkan verir, həmçinin dərslər və xəritələr üzərində kollektiv işləmək vərdişlərinin yaranmasını təmin edir.

Coğrafiyanın tədrisində coğrafiya kabinetinin əhəmiyyəti haqqında hələ keçmiş dövrlərdən görkəmli alim və metodistlər tərəfindən müəyyən fikirlər söylənilmiş və təkliflər olmuşdur. 1874-cü ildə Peterburqda hərbi-təhsil məktəbləri Pedaqoji muzeyi nəzdində (o zaman bura metodik mərkəz sayılırdı) coğrafiya üzrə xüsusi komissiya yaradılır. Bu komissiyanın üzvü olan A.Pulikovski 1875-ci ildə, ilk dəfə Parisdə açılmış beynəlxalq coğrafiya sərəgisində tədris müəssisələrində coğrafiya kabinetlərinin yaradılması haqqda məruzə ilə çıxış edir. Bu məsələ xeyli müddət unudulur.

Bu məruzədən 15 il keçəndən sonra Petri “coğrafiyanın metodları və prinsipləri” adlı öz əsərində məktəb coğrafiya kabinetinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha göstərər sübut edir. O deyir ki, fizikdən daha çox coğrafiya müəlliminə kabinet lazımdır. Çünki coğrafiya müəllimi tədris prosesində bir sıra coğrafi obyektləri bir-birilə müqayisə etməli olur. Bu obyektlər isə ya xəritələrdə, ya şəkillərdə və ya başqa vəsaitlərdə əks etdirilir. Deməli, coğrafiya üçün vacib və səmərəli sayılan müqayisə üsulu coğrafiya müəlliminin sərəncamında bu vasitələrin olmasını tələb edir.

Həmin dövrdə müəyyən qisim məktəblərdə coğrafiya kabinetləri yaradılır. Lakin müxtəlif səbəblərdən bu kütləvi hal ala bilmir.

Sovet dövründə tədrisin laboratoriya sisteminə keçirildiyi vaxtda bəzi məktəblərdə coğrafiya kabinetləri təşkil edilir və bu sahədə fəaliyyət göstərən qabaqçıl müəllimlərin işləri metodik mətbuatda öz əksini tapır. Lakin bir sıra səbəblərdən məktəblərdə coğrafiya kabinetlərinin təşkili və təchizi məsələsi yenə də yarımçıq qalır.

Son illər ərzində bizim respublika məktəblərində bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Coğrafiya müəllimləri təhsil orqanları rəhbərlərilə birlikdə təşəbbüs göstərərək, coğrafiya kabinetlərinin yaradılmasına ciddi cəhd edirlər. Respublikamızın güclü inkişaf etdiyi indiki şəraitdə bu işin təşkili üçün sinif otağının, müəyyən tədris avadanlığının ayrılması artıq problem deyil. Sadəcə müəllim bunun əhəmiyyətini dərk etməsi və buna çalışması lazımdır.

Coğrafiya kabinetinin məktəbdə olmasının coğrafiya fənni üçün aşağıdakı əhəmiyyətləri var:

1. Coğrafiyanın əhatə etdiyi bir sıra məsələlərin izahı həddindən artıq müxtəlif vəsait tələb edir; buraya atlasları, xəritələri, şəkilləri, müxtəlif illüstrasiyaları, modelləri, kolleksiyaları, təcrübə nümayişinə və praktik işlər görmək üçün müxtəlif avadanlıqları, əyani vəsaiti nümayiş etdirmək üçün zəruri olan qurğuları daxil etmək olar.

2. Bir tədris fənni kimi coğrafiyada müqayisə metodunun geniş surətdə tətbiqi eyni vaxtda bir çox xəritə və s. nümayiş etdirilməsini tələb edir ki, bunu adi sinif otağında yerinə yetirmək qeyri -mümkündür.

3. Məktəbdə coğrafiya kabinetinin mövcud olması vəsaitlərin səliqə ilə yerləşdirilməsini təmin edir ki, bu da lazım olan vəsaiti tez tapmağa və qoruyub saxlamağa imkan yaradır.

4. Kabinet mövcud olan əyani vəsaitin uzun zaman istifadə üçün yararlı vəziyyətdə qalmasını təmin edir (xəritə və şəkilləri

hər dərsə gedərkən büküb, əzməyə ehtiyac qalmır). Sınıf otağında bəzi qurğuların olmaması coğrafiyanın tədrisində yeni texniki vasitələrdən istifadə edilməməsinə səbəb olur.

5. Kabinet şagirdlərin diqqətini coğrafiyanı öyrənməyə səfərbər etməkdə müəllimə çox böyük kömək edir (şagirdlərdə xüsusi əhvali -ruhiyyə yaradır) və müxtəlif növlü əyani vəsaitin toplanmasını və şagirdlər tərəfindən bir çox yeni vəsaitin hazırlanmasını təmin edir.

Coğrafiya müəllimi məktəb rəhbərliyi ilə razılaşaraq, coğrafiya kabinetini üçün iki pəncərəsi cənuba açılan otağı seçməyə müvəffəq olmalıdır. Çünki kabinetini səliqəyə salarkən bu pəncərələrin birində qnomon, o birində isə günəş saati qoymaq lazım gələcəkdir.

Müəllim ilk növbədə kabinet üçün ayrılmış otaqda planlaşdırma işi aparmalıdır.

Bu məqsədlə otağın qabaq divarında ortada 2 - 2,5 m. uzunluğunda yazı taxtası (taxta qara rənglə rənglənir), ondan yuxarıda yazı taxtasının yuxarı haşiyəsi səviyyəsində xəritə və şəkil asmaq üçün ensiz haşiyələr vurulmalıdır. Yazı taxtasının hər iki tərəfindəki küncələrdə hər gün dərsdə istifadə olunan xəritə və şəkillər asmaq üçün asılqanlı ayaqlar qoyulmalıdır. Qalan divarlarda yuxarıda qeyd etdiyimiz haşiyələrin səviyyəsində yenə də ensiz haşiyələr vurulur ki, burada müxtəlif mövzuların tədrisində istifadəsi zəruri olan müxtəlif məzmunlu xəritələr asılır. Xəritələrdən yuxarıda bir səviyyədə əlaqəli surətdə müxtəlif coğrafi şəkillər vurulur. Şəkillərdən yuxarıda isə xronoloji qaydada məşhur coğrafiyaşunasların və səyyahların portretləri yerləşdirilir.

Qabaq divarın qarşısında ortada uzunluğu 2 m olan müəllim stolu qoyulur. Stolun üstünü linoliumla örtmək lazımdır ki, ehtiyatcə hiss edildikdə orada lazımı çertyojları çəkib, sonra silmək mümkün olsun (sorgu aparən zaman). Stolun üstündə (iki qabaq küncələrdə) stolun üstünü işıqlandırmaq və şəkilləri (dipozitiv və s.) nümayiş etdirməkdən ötrü elektirik qurğusu

olmalıdır. Stolun üstünə bir nümayiş və iki orta miqyaslı qlobus və atlas qoyulur. Stolun sağ tərəfi hissəsində kompüter qurğusu yerləşdirilməlidir. Bu gün digər fənlər kimi coğrafiya tədrisini də kompütersiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Stolun siyirmələrində isə müəllimin öz mülahizəsinə görə müxtəlif paylama materialları (kolleksiyalar, nümunələr, foto-şəkillər, vidioentlər, disklər və s.) qoyulur. Əyani vəsait saxlamaq üçün lazım olan şkafları, yer tutmamaqdan ötrü, mümkün qədər divarın içərisinə geydirmək lazımdır. Bir az əvvəl deyildiyi kimi cənuba baxan pəncərələrin birində qnomon yerləşdirilir, o birində isə günəş saati qoyulur.

Qnomon vasitəsilə sinif otağının cəhətlərini təyin etdikdən sonra şimal-cənub istiqamətində otağın döşəməsində enli tünd qırmızı rənglə böyənmiş qalın bir xətt çəkmək lazımdır. Bu xətt məktəbinin yerləşdiyi məntəqənin günorta xətti – meridianı olur. Sonra isə bu xəttin cəhətlərinə müvafiq olaraq otağın tavanında 16 cəhəti göstərən rumbik həlqə bərkidilir (əsas və aralıq cəhətlər həm Azərb. və həm də latın hərfləri ilə işarə edilə bilər).

Kabinetin bir divarında ölkəşünaslıq güşəsi yaratmaq lazımdır. Burada rayonun (şəhərin) təbiəti, iqtisadiyyatı və mədəniyyətini əks etdirən xəritə, sxem, şəkil və s. materiallar olmalıdır. Məktəbdə ayrıca ölkəşünaslıq güşəsi və ya muzeyi mövcud olduqda coğrafiya kabinetindən bu güşəni oraya köçürmək olar.

Coğrafiya kabinetində hər partanın (stolun) üstünə bir kiçik miqyaslı qlobus və bütün siniflərin atlasları qoyulur ki, mövzuya uyğun istifadə olunsun.

Pəncərələrdən işıq keçirməyən xüsusi pərdələr (örtük) asılmalıdır ki, ekran vasitələrindən istifadə edəndə pərdəni çəkməklə qaranlıq mühit yaradılsın. Bu məqsəd üçün pərdəni hərəkət etdirən xüsusi qurğular mövcuddur ki, hal-hazırda bəzi məktəblərimizdə bunlar quraşdırılıb istifadə olunur. Bu qurğu-

lar vasitəsi ilə pərdələri istənilən tərəfə tez və səliqəli hərəkət etdirmək mümkündür.

Coğrafiya kabinetinin zənginliyinə tədris ekskursiyalarının böyük köməyi olur. Ekskursiya zamanı əldə olunmuş materiallar: kolleksiyalar, nümunələr, herbarilər, çəkilmis sxem və şəkillər, fotoşəkillər, videoçəkilişlər və sairə vaxt keçdikcə kabinetin ən qiymətli vəsaitlərinə çevrilir.

Coğrafiya müəllimi təşəbbüs göstərərək kabinet üçün yeni tipli video qurğu, kompüter, kinoqurğu və şəkil nümayiş etdirmək üçün müxtəlif cihazlar epidiaskop, kodoskop, filmoskop və s. alınmasına nail olmalıdır. Əlbəttə, coğrafiya kabinetində toplanıb, istifadə edilməsi lazım olan bütün vəsait haqqında möhkəm göstəriş vermək olmaz. Bu işdə müəllimin öz arzusu əsas yeri tutmalıdır.

Coğrafiya meydançası. Coğrafiya fənnini günün tələbləri baxımından tədrisində, şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsində, bacarıq və vərdislərin yaradılmasında cihaz və müxtəlif vəsaitlərdən istifadənin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Coğrafiyanın ayrı-ayrı mövzularının coğrafi meydançada tədrisi və müşahidələrin aparılması zamanı şagirdlərin təsəvvür dairəsi genişlənir, qavrama bacarığı və qabiliyyətləri inkişaf edir, onlarda elmi anlayışların yaranmasını asanlaşdırır. Coğrafiya meydançasında təcrübə və müşahidələrin aparılması şagirdlərdə bilavasitə əşya və hadisələrlə tanış olmağa imkan verir.

Müəllim nə qədər öz işinin ustası olsa belə coğrafiya meydançası yoxdursa o, bir çox coğrafi məfhumların şagirdlərə öyrədilməsində, praktik işlərin yerinə yetirilməsində, dərslərin yüksək səviyyədə əyani təşkil edilməsində çətinliklər çəkəcəkdir.

Coğrafiya fənnindən dərslərin coğrafiya meydançasında təşkil şagirdlərin vətəyə məhəbbət və əmək tərbiyəsində böyük rol oynayır. Şagirdlərin praktik bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirir, onlarda müşahidəçilik, şüurlu mənimsəmə, konkretlik kimi qabiliyyətlər formalaşdırır, kollektivçilik yaradır. Onları praktik işlərin icrasına alışdırmaqda və hər şeydən əvvəl əldə

etdikləri bilikləri möhkəmləndirməkdə və tətbiq etməkdə coğrafiya meydançasının rolu çox böyükdür. Məktəb coğrafiya meydançasının yaradılmasında müəllim məktəb müdiriyyətinin köməyinə və şagirdlərin fəaliyyətinə əsaslanmalıdır.

Coğrafiya meydançası məktəbin həyatında elə yerdə təşkil olunmalıdır ki, sinifdən meydançaya və meydançadan sinifə keçməyə çox vaxt sərf olunmasın. Coğrafiya meydançası həm də məktəbin tədris-təcrübə sahəsinə yaxın yaradılmalıdır ki, məktəblilərə bir sıra fenoloji hadisələri izah etməyə, iqlimlə kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı arasında əlaqələri müəyyən etməyə imkan versin. Coğrafiya meydançasının sahəsini məktəb həyatının sahəsindən, yerli şəraitdən, şagird kontingentindən asılı olaraq müxtəlif ölçüdə təşkil etmək olar. Hər halda çalışmaq lazımdır ki, coğrafiya meydançası 21m x 12 m sahəsindən kiçik olmasın. Minimum alət və başqa vəsait yerləşdirmək üçün bu ölçü kifayətdir. Bununla belə 10m x 15m, 10m x 20m, 15m x 20m ölçüdə meydançalar əslində özlərini tamamilə doğruldurlar. Onlarda bütün lazımi cihazları yerləşdirmək, dərs məşqələləri üçün stollar, skamyalar, kiçik lövhə qoymaq, bütün praktik işləri görmək mümkündür. Coğrafiya meydançası üçün daha geniş sahə ayrılması işin xeyrinə olardı. Coğrafiya meydançası sahəsinin düzbucaqlı formada olması daha münasibdir. Düzbucaqlı formada bir sıra ölçmə işlərinin aparılması asan olur.

Hər şeydən əvvəl, coğrafiya meydançası üçün ayrılmış yeri hasarlamaq lazımdır ki, orada qoyulmuş cihaz və qurğular yaxşı qorunsun. Meydançanın qapısının üstünə lövhədə rəngli boya ilə "Məktəb coğrafiya meydançası" yazılıb vurulur. Meydançanın ön hasarı elə görkəmdə olmalıdır ki, o bir hasar olmaqla, eyni zamanda şagirdlərdə məkan (sahə) təsəvvürlərinin formalaşmasına kömək etsin. Ona görə də hasar hündürlüyü 1,5 m, eni 10 sm və bir-birindən 10 sm. aralı vurulan nazik taxtalardan olsa yaxşıdır. Hasarın hər bir metri bir rənglə rənglənir. Meydançanın bir kənarında 10 m hündürlüyü olan hündürlük göstərən sütun bərkidilir. Sütunun hər metri bir rənglə rənglənir.

Sütundan bir az aralı meydançada bir kvadrat metr sahə yaradılır; bir kub metr (taxtalardan) və bir ar düzəldilir.

Coğrafiya meydançasında müəllimin bacarıq və işgüzarlığından asılı olaraq 30-dan artıq cihaz və vəsait yerləşdirmək olar. Bu müxtəlifliyə görə də cihaz və vəsaitlər coğrafiya meydançasında sistemləşdirilməli və planlı olmalıdır. Məsələn, bir yerdə sahə təsəvvürlərinin inkişafı üçün olan cihazlar, digər yerdə cəhətləri təyin etmək vərdişləri yaratmaq üçün olan cihazlar, daha başqa yerdə meteoroloji müşahidələr aparmaq üçün olan cihazlar və s. yerləşdirmək və onları qruplaşdırmaq məqsəduyğundur. Belə olarsa, müəllim onlardan daha səmərəli istifadə edə bilər, praktik işlərin icrası daha intensiv və keyfiyyətli olar.

Coğrafiya meydançasında qoyulan cihaz və avadanlığı aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1). Sahə təsəvvürlərinin inkişafı üçün olan cihaz və vəsaitlər - ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı məsafələrin, sahələrin, həcmərin ölçülməsini həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Xətti ölçülər, kvadrat və kub ölçüləri haqqında konkret təsəvvürlərin yaradılması üçün coğrafiya meydançasında ölçü hasarından, dirək-yüksəklikölçəndən, boyölçəndən və digər vəsaitlərdən istifadə olunur.

2). Məhəldə ölçmə işləri aparmaq üçün olan cihaz və vəsaitlərdən məhəldə plan tərtibi zamanı çayın, gölün, təpənin və s. nin ölçmə işlərində istifadə olunur. Bu məqsədlə yerölçən metr-dən, ruletkadan, bir metrlik reykalardan, planşetdən, eklimetrdən, vizir xətkəşindən, nivelirdən, yerölçən pərgardan, menzula-dan, ekkerdən istifadə olunur.

3). Meteoroloji müşahidələr aparmaq üçün olan cihaz və vəsaitlərlə hava üzərində müşahidələr aparılır. Bu qrupa daxil olan yağintiölçən, barometr, flüger, qarölçən, qarölçən reyka, hiqrometr, meteoroloji budka, bucaqölçən, psixrometr, torpaq termometrləri və sair cihazlarla şagirdlər havanın temperaturunu, küləyin gücünü və istiqamətini, atmosfer təzyiqini, yağinti-

ların miqdarını, qarın qalınlığını ölçür və günəşin üfük üzərində günorta yüksəkliyini müşahidə edirlər.

4). Üfüğün cəhətlərini təyin etmək bacarıq və vərdişləri yaratmaq üçün istifadə edilən cihazlarlar qnomon, kompas, günəş saati, qütb ulduzu göstəricisi və rumb halqasıdır. Məhəldə cəhətləri düzgün təyin etmək bacarığı adamın təkcə məhəldə öz mövqeyini düzgün müəyyən edə bilməsi üçün deyil, xəritədən, həm də qlobusdan düzgün istifadə etməsi üçün olduqca vacibdir.

5). Daxili suları öyrənmək üçün lazım olan cihazlara: su ölçən reyka, buz ölçən reyka, su termometri, sekki diski (suyun şəffaflığını müəyyən etmək üçün açıq rəngli metal lövhə), torpaq termometrləri aiddir. Bunlar coğrafiya meydançasında göl çuxuru relyef forması, çay sistemi modeli üzərində ölçmə işləri aparmaq üçün istifadə olunur.

Coğrafiya meydançasında bir sıra əldəqayırma cihazlar düzəldilib istifadə olunur. Bu işin əhəmiyyəti həm şagirdlərin bu cihazları düzəltməklə onlar haqqında daha müfəssəl məlumatlara malik ola bilmələri, həm də bu cihazlardan dərslərdə istifadə etmək üçün coğrafiya meydançasını zənginləşdirmələridir. Şagirdlər bu işləri müəllimin göstərişləri əsasında dərnək və maraq məşğələlərində, gündəlik dərslərdə ev tapşırığı kimi yerinə yetirə bilirlər. Aşağıda bir neçə əldəqayırma alət və cihazlarla tanış olaq:

1. Yağintıölçən düzəltmək üçün üstündə şkala cızılmış silindrik şəkildə olan banka və bir ədəd qıf lazım olur. Qıf bankanın ağzına qoyulub külək tutmayan sakit yerdə yerləşdirilir. Bu zaman gözləmək lazımdır ki, qıfın ağzının diametri ilə bankanın içinin diametri bir olsun. Hər dəfə yağış yağdıqdan sonra yağının miqdarı (bankada qalınlığı mm-lə) ölçülüb su atılır. Sutkanın axırında sutkalıq miqdar tapılır. Bu qayda ilə aylıq və illik düşən yağıntılardan miqdarı ölçülür.

2. Flüger. Onun əsas hissəsini uzunluğu 10, eni və hündürlüyü isə 8 sm. olan dördkünc sütun təşkil edir. Onun bir yan tərəfinə yüngül materialdan hazırlanmış qanadlar bərkidilir. Onların uzunluğu 35 sm., eni isə ağac sütuna yxın hissədə 8 sm., uc his-

sədə 14 sm. olmalıdır. Qanad lövhələri, onlar arasında qoyulmuş çubuqlar vasitəsi ilə 20° bucaq qədər aralanır. 10-20 sm. uzunluğunda olan dəmir mil dördkünc sütunun qanadlar bərkidilmiş tərəfin əks tərəfinin mərkəzinə geydirilir. Həmin milə qayka geydirib flügeri tarazlamaq olar. Milin artıq qalan hissəsi dəmir kəsən mişarla kəsilib atılır.

Flügerin altına üfünün əsas cəhət göstəriciləri qoyulur. Flüger dirək-yüksəklikölçənə dördkünc sütundan şaquli istiqamətdə keçən uzun davamlı mil vasitəsi ilə bərkidilir. Dördkünc sütundan 40 sm. yuxarıda küləyin gücünü təyin etmək üçün taxta lövhəcik bərkidilmişdir. Onun ölçüləri 30 x 25 sm. , ağırlığı isə 200 qr. olması münasibdir. Dördkünc çərçivəyə bərkidilmiş qövsün uzunluğu isə 20-30 sm olmalıdır. Küləyin gücünü 12 bal şkalası ilə təyin edirlər. Əldəqayırma flügeri də 10 metrlik yüksəklikölçənə bərkidirlər. Yüksəklikölçən dəmir boru olmadıqda, diametri 10-15 sm. olan ağacdan istifadə etmək olar.

3. Qnomon. Bu çox da mürəkkəb alət olmayıb, 40 x 30 sm. böyüklüyündə taxta lövhədən ibarətdir. Taxtanın ortasında 3 sm. hündürlüyü olan, yuxarı ucu iti, şaquli polad çubuq bərkidilir. Hazırlanmış cihaz meydançanın ortasında hündürlüyü 1,2 m. olan sütunun üstünə mıxla bərkidilir (qnomonla cəhət təyini ümumi qayda özrə aparılır). Onu ağ rəngli yağlı boya ilə rəngləyirlər.

4. Qnomonun üstündən günorta xətti istiqamətində (yerli meridian) mil çəkilib, ucları 2,5 m hündürlüyündə olan iki sütuna bağlanır və mildən üzərində “Bizim meridian – ...⁰ Şərqi uzunluğu” sözləri yazılmış löhvəcik asılır. Meridian sütunlarının birindən löhvə yapışdırılmış Şərqi yarım kürəsinin kontur xəritəsi asılır və xəritədə məktəbin yerləşdiyi kənd, qəsəbə və şəhərin adı yazılır və bizim meridian işarə edilir; yenə də xəritədə bizim meridianın kəsdiyi yaşayış məntəqələrinin, çay, dəniz və s. adları yazılır. İslanmamaqdan ötrü xəritənin üzəri şüşə ilə örtülür.

5. Meridianla düz bucaq əmələ gətirmək şərtilə iki başqa sütun arasında mil uzadılıb bağlanır və üzərində “bizim paralel

...⁰ Şimal enliyi” sözləri yazılmış lövhəcik asılır; xəritədə məktəbin yerləşdiyi yaşayış məntəqəsi punsonla (dairəciklə) işarə edilib, adı yazılır. Bizim paralel qalın xətlə işarə edilir və onun kəşib keçdiyi yaşayış məntəqələri, çay, dəniz və s. obyektlərin adları qeyd edilir.

6. Qnomonun ətrafında dairə şəkilli kiçik meydança ayırmaq lazımdır. Bu sahəni qumla doldurub, radius istiqamətində qnomonun sütununda şırımlar açıb hərəsini bir rəngli daş qırıqları ilə doldururlar. Dairənin ətrafında 5 sm. enində 16 taxta həşiyəsi basdırıb, üzərində cəhətləri qeyd edirlər. Taxtaların arxasında həmin cəhətlər beynəlxalq işarələrlə (N, NNO, NO, NOO, O, SOO, SO, SSO, S, SSW, S W, SWW, W NWW, NW, NNW) göstərilir. Bu şagirdlərin imkan tapdığı vaxtda gəlib meydançada cəhət üzrə çalışmasına kömək edir.

7. Qütb ulduzunu göstərən alət belə düzəldilir. Meydançanın hamar hissəsində 1 m hündürlüyü olan paya basdırılır. Bu payaya meyilli olan 1,5 m uzunluqda ikinci paya basdırılır. İkinci payanı elə basdırmaq lazımdır ki, onun bir ucu axşam meydançaya söykənib, o biri ucu Qütb ulduzuna tuşlansın. Meyilli sütun üzərində “Qütb ulduzunu göstərən meyl bucağı” sözləri yazılmış lövhəcik vurulur.

8. Ekker – 45-90 dərəcəli üfüqi bucaqları ölçmək və qurmaq üçündür. Bu cihazla ölçmə işi çətin olan çay, gölməçə və digər obyektlərin ölçmə işlərində istifadə olunur. Ekkerlər üç formada – çoxüzlü, silindrik və xaçvari olur. Ekker sadə quruluşa malik olduğu üçün onu şagirdlər məktəbin emalatxanasında düzəldə bilərlər. Sadə ekker pərçim üsulu ilə çarpaz şəkildə birləşdirilən iki təmasdan ibarətdir. Düzəldilmiş xaç kvadrat altlığa bərkidilir və həmin altlığın ortasını dəşirlər. Həmin dəşiyə ağac keçirirlər. Ekkerin çarpaz şəkildə bərkidilən hər iki taxtasının ortasından taxtaların uzunluq boyu xırda mıxlar çalır. Xaçın yeri burğu ilə dəşilir, bu dəşikdən adi şiferə vurulan iri küllü mıx keçirib onunla mühərrik şaquli taxtaya bərkidirlər. Həmin mıx mühərrikin şaquli oxu olur.

9. Eklimetr (meyl bucağı ölçən). Eklimetri düzəltmək çox asandır. Bunun üçün yerə elə bir paya basdırmaq lazımdır ki, onun 1,25 m hündürlüyündə olan hissəsi torpaqdan yuxarıda qalsın. Payının yuxarisında 40 sm. uzunluğunda ensiz taxta vurulur. Taxta paya üzərindəki mıx ətrafında sərbəst fırlanmalıdır. Taxtanın Qütb ulduzuna tərəf baxan yarısında şaquli istiqamətdə asılmış transportir bərkidilir. Axşam eklimetrin taxtasını Qütb ulduzuna tuşlayıb, transportirdə bucağı qeyd edirlər. Bu bucaq həmin yerin enliyinə müvafiq olur.

10. Yerli vaxtı təyin edən cihaz. "Qütb ulduzunun səmada vəziyyətini göstərən" alətin özünü asanlıqla günəş saatına çevirmək olar. Günəş həmin alətin qarşısında olan zaman, ondan yer səhlinə düşən kölgə, ən qısa kölgə olacaqdır, yəni bu vaxt yerli günorta vaxtı olur. Bu qısa kölgənin qarşısında yerə lövhəcik vurub üzərində XII qeyd edilir. Yerli vaxta əsasən qurulmuş saatlar üzrə yerdə hər saatdan bir kölgənin vəziyyətini işarə etmək və üzərində müvafiq vaxt göstərilmiş lövhəcikləri hər dəfə mıxçaya bərkidib yerə vurmaq lazımdır. Yerli günorta vaxtı ilə Moskva vaxtı arasındakı saat fərqi radio ilə müəyyən edib, öz məhəllinin uzunluq dairəsini tapmaq heç də çətin deyil.

Adətən, coğrafiya meydançasında yuxarıdakı prinsip əsasında düzəldilmiş ekvatorial günəş saatını qoyub, lazım gəldikdə ondan istifadə edirlər.

Coğrafiya meydançasının müəyyən yerində hava üzərində müşahidələr aparmaqdan ötrü lazım olan meteoroloji cihazlar qoyulur. Bu cihazlarla yanaşı meteoroloji budkanın yanında yerli əlamətlərə görə havanın qabaqcadan xəbər verilməsinə dair göstərişlər də asılmalıdır. Məktəbin coğrafiya meydançasına bir sıra süni hidroloji və geomorfoloji obyektlərin yaradılması praktik dərslərin keçirilməsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də meydançada aşağıdakı obyektlərin olması məqsədə uyğundur. Meydançanın hamarlanmış bir hissəsində 5x2m böyüklüyündə 50 sm. dərinlikdə bir çuxur qazılır; çuxurun qırağında müxtəlif sahil tipləri (alçaq – liman, laqun, haff;

yüksək - fiord, rias, dalmasıya), sahil xəttinin ünsürləri (burun, dil, yarımada, körfəz, buxta), adalar (atoll, vulkanik, arxipelaq) düzəldilir. Su hovuzunun sahillərinin dağılıb, pozulmaması üçün onun dibini və divarlarını betonla suvamaq lazımdır.

Su hovuzunun yerindən çıxarılmış torpaqdan meydançanın qonşu sahəsində tipik relyef formaları və süni təpənin yaradılmasında istifadə etmək lazımdır. Relyefin tipik formaları – təpə, zirvə, dağ silsiləsi, qədim dağılmış dağlar, cavan qırıxıq dağlar və s. düzəldilir. Bütün bu obyektləri betonlaşdırmaq lazımdır ki, onlar aşınıb dağılmasın.

Relyef formalarının yanında yaş qumla dolu qutu və taxta stollar qoyulmalıdır ki, şagirdlər istənilən vaxtda müstəqil olaraq relyef formalarını özləri qumdan düzəltməyə alışsınlar.

Meydançada yaradılan süni təpənin hündürlüyü 1,5 m olmalıdır. Təpənin adətən bir yamacı hamar, o biri yamacı isə sıldırım düzəldilir. Təpə dağılmamaqdan ötrü onun üzərini çimlə örtürlər. Həmin təpə bir çox məfhumları (dağın döşü, hamar yamacı, sıldırım yamacı, zirvəsi və s.) açmağa imkan verir. Süni təpə üzərində bir çox ölçü işləri aparmaq olar.

Coğrafiya meydançasında süni çay düzəldib axar suyun fəaliyyəti ilə əlaqədar olan bir çox məsələləri şagirdlərə başa salmaq mümkündür. Bunun üçün meydança ərazisində ya su kranı ya da su ilə dolu kranlı bak qoymaq lazımdır. Bu qurğudan istifadə edib, çay dərəsinin əmələ gəlməsini, yarıqan, astana, şalalə və s. əyani olaraq şagirdlərə göstərmək mümkündür. Əlbəttə, öz işini sevən coğrafiya müəllimi yuxarıda göstərilən ümumi göstərişlərlə kifayətlənməyib, şəxsi təşəbbüs göstərərək, coğrafiya meydançasında daha çox işlər görə bilər.

COĞRAFIYA DƏRSİ

Məktəbin ümumi təlim-tərbiyə sisteminin əhatə etdiyi bütün tədris fənlərində olduğu kimi, coğrafiya fənni üzrə də təlimin təşkilat formaları elmi-metodik cəhətdən düzgün müəyyən edilməlidir. Burada coğrafiya elminin (məktəbdə isə tədris fənninin) öz təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, ayrı-ayrı mövzu və məsələlərə həsr edilən dərs və təlimin başqa təşkilat formaları ümumi pedaqoji qaydalara və didaktik əsaslara istinad etməlidir.

Təlim prosesində müəllimlə şagirdlər arasında yaradılan əlaqə mövzuların xarakterindən, müəllimin və şagirdlərin ayrılıqda fəallığından, şagirdlərin tərkibi və onların məşğələ zamanı təşkil edilməsindən, vaxt rejimindən asılıdır. Məktəbdə coğrafiyanın təlimi zamanı təlim işinin aşağıdakı təşkilat formalarından istifadə olunur: dərslər, ekskursiyalar, məhəl və coğrafiya meydançasında yerinə yetirilən praktik işlər, şagirdlərin ev tapşırıqlarını müstəqil olaraq məktəbdə yerinə yetirmələri, maraq dərsləri, dərnək məşğələləri və digər cədvəldən kənar məşğələlər.

Coğrafiya üzrə təlimin əsas təşkilat forması dərstdir. Təlimin təşkilat forması olan dərsin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) təlim prosesinin müəyyən vaxtla məhdudlaşdırılan bitkin bir hissəsidir, onun gedişində müəyyən təlim-tərbiyə vəzifələri yerinə yetirilir;

b) hər bir dərs cədvələ daxil edilir, o həm vaxt, həm də tədris materialının həcmi sarıdan tənzimlənir;

c) dərs təlimin daimi forması olub şagirdlərin müntəzəm surətdə bilik, bacarıq və vərdişlərlə yiyələnməsini təmin edir;

ç) dərstdə iştirak bütün şagirdlər üçün məcburidir, bütün şagirdlər müəyyən məntiq əsasında dərstdə verilən biliklər sistemini öyrənir;

d) dərş təlimin təşkilinin çevik formasıdır, dərşdə təlim işinin frontal, qrup, kollektiv və fərdi formalarından istifadə edilir;

e) dərş müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətləri əsasında kollektivçilik formalaşdırır;

f) dərş həmçinin şagirdlərdə şəxsiyyətin: dərkətmə, fəallıq, müstəqillik, biliklərə maraq xüsusiyyətlərini formalaşdırır. O, həmçinin şagird kollektivinin zehni inkişafına təsir göstərir.

Beləliklə, təlimin təşkilat forması olmaq etibarı ilə dərş başqa təşkilat formaları içərisində haqlı olaraq mərkəzi mövqə tutur. O, tədris vahidi olub təlimin vəzifə, məzmun və üsullarını öz tərkibində toplayıb birləşdirir.

Lakin dərşin göstərilən xüsusiyyət və üstünlükləri heç də o demək deyildir ki, bu təşkilat forması təlimdə öz-özünə müvəf-fəqiyyətə gətirib çıxaracaqdır. Axı təlimin təşkilat forması olan dərş tədris işinin yalnız zahiri təşkilini nəzərdə tutmur. Dərşin mahiyyəti şagirdlərin təlim dərkətmə fəaliyyətinin təşkilindən ibarətdir. Dərş – şagirdlərin təlim, inkişaf və tərbiyəsini məqsədyönlü bir surətdə idarə etmək vasitəsidir.

Pedaqoji ədəbiyyatda dərşə çox təriflər verilmişdir. Bu tərifləri ümumiləşdirib dərşə aşağıdakı tərifı verə bilərik: müəllimin dərş ili üçün sabit tərkibli şagird qrupunun kollektiv idrak fəaliyyətinə konkret rejim üzrə (həm də kollektivin hər bir üzvünün fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla) bilavasitə rəhbərlik etməsinə dərş deyilir.

Bu tərifı aşağıdakı kimi başa düşmək lazımdır: a) dərş sabit şagird tərkibinə malik olmalıdır; b) dərşdə təlim-tərbiyə işləri, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaq şərti ilə kollektiv şəkildə təşkil olunmalıdır; c) dərş konkret rejim üzrə (konkret vaxt, sabit cədvəl, konkret yer) təşkil edilməlidir; ç) dərşdə müəllim şagirdlərin fəaliyyətinə bilavasitə rəhbərlik etməlidir və s. Tərifı bir qədər sadələşdirmək də olar: müəllimin sabit tərkibli şagird qrupunun kollektiv təlim-tərbiyə fəaliyyətinə (fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla) konkret rejim üzrə bilavasitə rəhbərlik etməsi prosesi-nə dərş deyilir.

Məlum olduğu kimi hər dərsin özünəməxsus məzmunu vardır. Bu xüsusiyyət hər bir dərsi başqa dərslərdən fərqləndirir. Müəyyən kurs üzrə təşkil edilən bütün dərslərdə kursun ümumi təlim-tərbiyə məsələləri öz əksini tapmalıdır. Bununla yanaşı olaraq, coğrafiya dərsi bütün kursun təlimi prosesində şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında müəyyən rol oynayır.

Məktəbin təlim-tərbiyə işi arası kəsilməyən axtarışlar aparmağı, təlimin yeni formaları və metodlarını tapmağı və tədris prosesində tətbiq etməyi tələb edir.

Hər bir dərsin konkret məqsədi olur. Həmin məqsəd baxımından dərsləri üç tipə bölürlər: 1. Yeni bilik verən dərslər. 2. Bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi dərsləri. 3. Yoxlama dərsləri.

Dərslərin birinci tipi çox geniş yayılmışdır. Bu tipə pedaqoji ədəbiyyatda “mürəkkəb dərslər”, “kombinə edilmiş dərslər” kimi də şərh edirlər. İkinci tipin məqsədi biliyin tətbiqidir (təkrar, möhkəmləndirmə, sistemləşdirmə və s.). Üçüncü tipin məqsədi, biliyin hesaba alınması və qiymətləndirilməsindən, şagirdlərin bilik keyfiyyətinin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Eyni mövzuda ayrı-ayrı müəllimlər tərəfindən keçirilən dərslər heç də bir-birinə oxşamır. Burada müəllimin seçdiyi təlim metodları və priyomları, dərslərdə istifadə olunan əyani vəsait və s. xüsusiyyətlər dərslərin müxtəlif olmasına səbəb olur. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən mövzunu keçmək üçün ümumi şablon təklif etmək olmaz. Bu işdə hər bir müəllimin pedaqoji ustalığı, şəxsi yaradıcılıq təşəbbüsü həlledici amil sayılmalıdır.

Son vaxtlara kimi, həmişə şablon dərslər quruluşu tətbiq olunurdu. Yəni dərslərin keçirilməsinə verilən 45 dəqiqəlik vaxt üç mərtəbəyə – “Köhnə dərslərin təkrarı”, “Yeni mövzunun izahı”, “Yeni dərslər materialının möhkəmləndirilməsi” mərhələlərinə bölünürdü.

Belə bölgədə təlimin birinci və ikinci mərhələləri arasında məntiqi əlaqə olmadığından təlim prosesi qırılır və yeni bilik-

lərin verilməsində tələb olunan təlimin öyrədici xarakteri zəifləyir və aradan çıxır.

Dərsin quruluşu pedaqogikada həll edilməmiş problemlərdən biridir. Ən geniş yayılmış mülahizəyə görə dərsin quruluşu, onun mərhələləri arasındakı əlaqələri əks etdirir. Məsələn, sinfin təşkili, ev tapşırıqlarının yoxlanılması, yeni məvzunun izahı və möhkəmləndirilməsi, ev tapşırığının verilməsi. Bu bölgədə aşağıdakı qüsurlar mövcuddur: 1) dərsin tiplərindən görüldüyü kimi, bütün dərslərdə həmin komponentlər iştirak edə bilmir (təkrar dərslərdə yeni biliyin verilməsi elementi olmaya da bilər və s.); 2) bəzən köhnə biliyin yoxlanılması və yeni biliyin verilməsi vahid prosesdə birləşə bilər; 3) müəllimin bütün dərsləri göstərilən ardıcılıq üzrə qurması heç vaxt istənilən nəticəni verə bilmir; 4) quruluş elementlərindən birinin və ya bir neçəsinin ixtisara düşməsi və ya elementlərin yerini dəyişməsi o deməkdir ki, artıq sistemin mahiyyəti dəyişmişdir. Ona görə də struktur dəyişirsə, dərs özü də dəyişir, başqa bir şeyə çevrilir, yəni dərs olmaqdan çıxır. Ona görə də göstərilən əlamətlər və onların əlaqəsi dərsin daxili cəhətlərini yox, xarici əlamətlərini əks etdirir. Xarici əlamətlərin dəyişməsi isə mahiyyətlə bağlı olmaya da bilər.

Təlim prosesinin bütün ünsürləri – yeni materialın qavranılması, onun dərk edilməsi, möhkəmləndirilməsi, tətbiqi və həblə biliklərin hesaba alınması qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bir vəhdət təşkil etməlidir.

Məktəb coğrafiyasının ayrı-ayrı siniflərdə tədris olunan kursları müəyyən bəhs və mövzulardan ibarətdir. Coğrafiya kurslarının keçirilməsindəki ardıcılıq, əlaqə və məzmun orta məktəbin coğrafiya proqramında müəyyən edilmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən hər bir dərs mövzu üzrə dərslər sisteminin bir həlqəsini əmələ gətirir və onun içərisində spesifik məzmunu malik olur. Bu məzmun onu başqa dərslərdən ayırır. Özü-özlüyündə aydındır ki, hər bir dərs təlim məşğələləri zəncirinin bir həlqəsi kimi özündən qabaqki dərslərə istinad edərək, gələcək dərs üçün

əsas, bünövrə yaradır. Ona görə də yeni biliklər çərçivəsində əvvəlcə köhnə biliklər təkrarlanıb yada salınmalıdır.

Dərslərin arasındakı əlaqə hər şeydən əvvəl, tədris materialının məzmunu ilə yaranır. Məsələn: VIII sinifdə Azərbaycan Respublikası fiziki coğrafiyası kursunda “Çaylar” mövzusunda keçilən dərs, özündən qabaqkı “İqlim” mövzusunda keçilmiş dərsə əsaslanır.

Bu əlaqə onda özünü göstərir ki, şagirdlər səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən etməklə çayların xüsusiyyətlərinin iqlimdən asılı olduğunu öyrənirlər. Bu iki dərs əvvəlkilərlə birlikdə sonrakı “Torpaq”a həsr ediləcək dərs üçün əsas yaradır. Çünki torpaq örtüyü, müxtəlifliyinin səbəbləri coğrafi mövqedən, relyefdən və iqlimdən asılıdır.

Dərslər sistemini şagirdlərin təlim prosesində məntiqə də əsaslanma bilər. Məsələn, müəllim VI sinifdə fiziki coğrafiyanın başlanğıc kursunda dərslər arasında əlaqə yaratmaq məqsədilə bir neçə dərsdə məhəldə cəhətlərin təyini üsullarını və gözüyarı planalmaya aid məsələləri izah edir və sonra isə coğrafiya meydançasında və yaxud məhəldə keçirdiyi təcrübi məşğələlərdə bu bilikləri möhkəmləndirir.

Dərsin məzmunu tədris proqramına uyğun olmalıdır, həmin proqramda şagirdlərin mənimsəmələri üçün anlayışların siyahısı verilir. Bu anlayışların məzmunu şagirdlər üçün mühüm bilik mənbəyi olan dərslikdə şərh olunur və bununla birlikdə, dərs üçün material seçməkdən ötrü müəllim tərəfindən istifadə edilir. Materialın müəllim tərəfindən dərsdə verilən məzmunu ilə məktəb dərsliyinin məzmunu arasında müvafiqlik olmalıdır, lakin bunlar bir-biri ilə tam eyni ola bilməz və olmamalıdır.

Dərsin materialı ilə dərsliyin məzmunu apasındakı fərq necə olmalıdır? Hər bir dərs şagirdlərin biliyini genişləndirməli və dərinləşdirməli, onların coğrafiyaya dair görüş dairəsini inkişaf etdirməli, onlarda coğrafiyaya maraq aşımalıdır. Bu tələblərə yalnız materialı, hadisənin mahiyyətini dərindən açan və onla-

rın praktiki əhəmiyyətini izah edən dərslər cavab verir. Dərslərin həcmi məhdud olduğu üçün belə imkanlar dərslərdə olur.

Dərslərdən dərslər üçün material seçmək lazımdır. Dərslərdə nəzəri məsələləri, şagirdlərin təlim və tərbiyəsi üçün vacib olan məsələləri dərslərdəkinə nisbətən daha mükəmməl və təfərrüatlı izah və təhlil etmək lazımdır. Qalan işlərə gəldikdə isə, xəritə ilə iş aparılmalı, əyanlıqdan istifadə edilməli, bir sıra az mühüm olan faktları imkan daxilində izah etmək olar. Öz məzmununa görə dərslər, birinci növbədə, məhz bununla dərslərdən fərqlənə bilər. Belə yanaşma üsulu kursun materialının bilavasitə dərslərdə mənimlənməsini təmin edir, çünki dərslər, təfərrüatlı izah və təhlil edilən əsas material şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılır.

Məsələn, VII sinifdə Afrikanın çaylarına dair material seçilməsini nəzərdən keçirək: Nil çayı müxtəlif relyefli və iqlimli ərazilərdən keçir, ən uzun çaydır, xəritədə deltası yaxşı görünür. Bu, xəritənin oxunmasında şagirdlərin çalışması üçün yaxşı obyektədir. Afrikanın çayları mövzunu keçərkən əsas diqqət Nil çayına verilsə dərslərdəkinə nisbətən onu daha təfərrüatlı və daha dərindən xarakterizə etmək olar. Müəllim çayın üzərindəki bənd haqqında dərslərdə verilmiş materiallara əlavələr edib Misir təsərrüfatı üçün, su rejiminin nizamlanması üçün bunun əhəmiyyətini xarakterizə edə bilər.

Şagirdlərin biliyi o zaman dərslər və möhkəm ola bilər ki, onlar öz biliklərini praktiki həyata tətbiq etməyi öyrənsinlər. Coğrafiya kursu üçün bu, birinci növbədə ətraf təbiəti və insanların həyatını, habelə dünyada baş verən müasir hadisələri başa düşmək üçün coğrafi bilikləri tətbiq etmək bacarığıdır.

Respublikamızın bütün məktəbləri tərəfindən istifadə olunan stabil dərslər, aydındır ki, bütün məktəblərin olduğu coğrafi şəraiti öz məzmununda əks etdirə bilməz. Bunu dərslərdə müəllim etməlidir.

Coğrafiya dərslərinin məzmununun dərslərdən ikinci fərqi məhz dərslərdə öyrənilən materialın məzmununun ölkəşünaslıq istiqaməti daşmasından ibarətdir. Müəllim yerli misallar əsasında

da müxtəlif coğrafi hadisələri şagirdlərə izah edir, məktəbin yerləşdiyi rayon (şəhər) üçün daha çox əhəmiyyəti olan məsələlərin dərstdə daha artıq yer tutmasına çalışır.

Dərs öz məzmununa görə dərslikdən həcm etibarı ilə daha çox müasir material daxil edilməklə də fərqlənməlidir. Coğrafiyanın tədrisi müasir materiallardan istifadə etmədən mümkün deyildir; bu xüsusiyyət elmin məzmunu və onun öyrəndiyi obyektlərin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Dərsliklər adətən hər il nəşr olunsalar da coğrafiya üçün vacib, gündəlik həyatda baş verən dəyişikliklər və inkişaf orada öz əksini tapa bilmir. Ona görə də müəllim dərstdə cari materiallardan (qəzet, jurnal, radio, televiziya, müxtəlif elmi nəşrlər və s.), statistik məlumatlardan istifadə etməlidir.

Yaxşı dərsin zəruri şərti onun düzgün təşkilindən ibarətdir. Belə dərs vaxtında başlanır; xəritələr və digər avadanlıq hələ dərs başlamamış əlverişli yerlərdə yerləşdirilir; tədris vaxtından maksimum səmərəli istifadə olunur. Dərsin ilk dəqiqələrindən bütün sinif işə qoşulur.

Müəllim giriş sözü ilə sinfi təşkil edir; giriş sözündə müəllim mövzunu şərh edir və şagirdlərin qarşısında problem suallar qoyur ki, dərsin gedişində həmin suallara cavablar verilsin.

Dərstdə müəllim sinfin ümumi işini şagirdlərə fərdi yanaşma ilə uzlaşdırmalıdır. Yeni materialı izah edərkən müəllim daha zəif şagirdləri diqqətdə saxlamalı, onları söhbətə qoşmalı, frontal sorğular zamanı onlara tez-tez suallar verməlidir. Daha güclü şagirdlər də xüsusi diqqət tələb edirlər; onlara daha mürəkkəb tapşırıqlar verilməli; onları digər şagirdlərin işinə apponentlik etməyə yönəltmək lazımdır.

Dərsin quruluşunda əsas götürülən cəhətlər onun kurs və mövzuda tutduğu mövqe, tədris materialının məzmunu, didaktik vəzifələr, seçilmiş təlim metodları, sinfin fərdi xüsusiyyətləri və s. başqa cəhətlərdən ibarətdir.

Hal-hazırda bizim məktəblərdə coğrafiyanın tədrisində tətbiq olunan başlıca dərs tipi - "yeni bilik verən" ("mürəkkəb

dərs”, “kombinə edilmiş dərs”) tipidir. Belə dərsdə şagirdlərə çatdırılması zəruri olan tədris materialı əvvəlcə verilir, sonra isə biliklər möhkəmləndirilib, yoxlanılır.

Coğrafiyanın tədrisində çox yayılmış “yeni bilik verən” (“mürəkkəb dərs”) dərs tipindən başqa müasir dövrdə çox böyük əhəmiyyətə malik olan daha bir başqa dərs tipi “bilik, bacarıq və vərdislərin təkmilləşdirilməsi” (praktiki məşğələ) dərs tipindən geniş istifadə olunur. Bu dərs tipi şagirdlərə bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması məqsədi ilə tətbiq edilir. Belə dərslərdə şagirdlər müxtəlif xəritələri oxumaq, onlarla işləmək (ərazilərin və obyektlərin xarakteristikası, miqyasa görə məsafələrin ölçülməsi, xəritədə istiqamətlərin müəyyən edilməsi, koordinatlar vasitəsi ilə nöqtənin tapılması və s. xüsusi ədəbiyyat, statistik material üzərində işləmək və eləcə də məhəldə müşahidə aparmaq, cəhət təyini, gözəyarı planalma və s.) bacarıq və vərdislərinə yiyələnirlər. Bu tipli məşğələlərin təşkilinə coğrafiya proqramında xüsusi diqqət verilir və vaxt ayrılır.

Coğrafiyanın tədrisində “yeni bilik verən dərs” və “bilik, bacarıq və vərdislərin təkmilləşdirilməsi dərs” tiplərindən başqa “yoxlama dərs” tipindən vaxtaşırı istifadə olunur. Burada məqsəd biliklərin təkrarlanması, ümumiləşdirilməsi və uçotudur. Bu dərslər ümumiləşdirici müsahibə, frontal yazılı sorğu və test yoxlamaları şəklində, adətən mövzu (bölmə) və ya kurs bitdiyi zaman aparılır.

Coğrafiyanın tədrisində artıq bəzi müəllimlər “interaktiv” təlim metodlarından istifadə edirlər. İnteraktiv təlim metodları üçün aşağıdakılar səciyyəvidir: şagirdlərin aktiv fəaliyyəti; müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı; didaktik oyunlardan istifadə olunması; şagirdlərin sinifdə qeyri ənənəvi yerləşdirilməsi. (Təlimin müasir metodları haqqında ayrıca mövzuda verilmişdir.)

Yeni biliklərin mənimsənilməsi prosesinə materialın qavranılması, onun düşünülməsi, möhkəmləndirilməsi və tətbiq edilməsi, şagirdlərin özləri tərəfindən və müəllim tərəfindən yoxla-

nılması daxildir. Mənimsəmə prosesinin bütün bu halqaları vahid tam və sıx qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Bu işdə mərkəzi rolu müəllim tutur. Müəllimin fəaliyyətinin nəticəsi isə onun dərsə hazırlaşmasından asılı olur. Müəllim dərsə hazırlaşarkən aşağıdakıları əsas götürməlidir: 1) proqramın tələbləri; 2) şagirdlərin real səviyyəsi; 3) məqsəd; 4) materialın məzmunu; 5) vasitə və metodlar və s.

Coğrafiyanın tədrisində dərslin hər-hansı bir tipi tətbiq edilirsə edilsin, müəllim çalışmalıdır ki, dərstdə bütün şagirdlərin fəallığı təmin edilsin və dərslin mövzusunun əsas mahiyyəti, materialın izahı və mənimsənilməsi prosesi ilə birgə şagirdlər tərəfindən mənimsənilsin. Şagirdlərin qazandığı bilik, bacarıq və vərdişlər müəllim əməyinin meyyarı, dərslin nəticəsidir.

Ev tapşırıqları. Coğrafiyadan ev tapşırıqları öz məzmununa görə dərsi tamamlayır. Şagirdlər sinifdə çatdırmadıqları işi evdə yerinə yetirirlər. Bu birinci növbədə əvvəllər alınmış biliklərin dərslik üzrə təkrarlanmasıdır. Həmin biliklər sonrakı dərstdə mənimsəniləcək yeni biliklər üçün dayaq olur. Təcrübə göstərir ki, müəllim bu tapşırığı hazır suallar formasında verəndə şagirdlər buna daha məsuliyyətlə yanaşırlar. Ev işinin ikinci vəzifəsi dərstdə keçilən və yadda saxlanması lazım olan faktik materialı təkrar etməkdən ibarətdir. Həmçinin ev tapşırığı: coğrafi nomenklaturanın öyrənilməsi, xəritə oxunması, xəritə üzərində digər tapşırıqlar, statistik materiallarla iş, müxtəlif məsələlər həlli, test tapşırıqları, dərslik üzrə tapşırıqlar (sxem və şəkillərin çəkilməsi, suallara cavab hazırlanması və s.) ola bilər.

Ev tapşırığı dərslin olduqca məsul hissəsidir. Ona görə də ev tapşırığı üçün xüsusi vaxt ayırmaq lazımdır. Ev tapşırıqlarını şagirdlər dəftərlərinə qeyd etməlidirlər.

Tədris işinin planlaşdırılması. Bütün bunlar yüksək nəticələrin əldə olunmasına xidmət göstərir. Bu işdə mərkəzi rolu müəllim tutur. Müəllimin fəaliyyətinin nəticəsi isə onun dərsə hazırlaşmasından asılı olur.

Müəllim dərsə hazırlaşarkən aşağıdakıları əsas götürməlidir: 1) proqramın tələbləri; 2) şagirdlərin real səviyyəsi; 3) məqsəd; 4) materialın məzmunu; 5) vasitə və metodlar və s.

Müəllimin ayrı-ayrı dərslərə hazırlaşmasında məqsədin müəyyənləşdirilməsinin mühüm rolu vardır. Dərsin məqsədini müəyyən etmək aşağıdakıları müəyyən etmək deməkdir: a) dərs zamanı şagirdlərdə formalaşdırılacaq ideyalar, qanunauyğunluqlar, anlayışlar; b) təkmilləşdiriləcək əvvəllərdə qazanılmış bilik və bacarıqlar; c) ilk dəfə veriləcək bilik və bacarıqlar; ç) dərs zamanı aparılacaq tərbiyəvi iş.

Hər bir sinfin coğrafiya kursunun məzmunu və keçirilmə ardıcılığı tədris proqramı ilə müəyyən edilir. Proqramda mövzular dərslərə bölünmüş, hər mövzu üzrə dərslərin təxmini miqdarı göstərilmişdir ki, bu da kursun planlaşdırılması zamanı müəllimə kömək edir. Lakin müəllim mövzular üzrə saatların bölgüsünü mexaniki surətdə proqramda verildiyi kimi öz planına köçürə bilməz. O, həmçinin yerli şəraiti, dərsliyi, müəllimlərin ənənəvi avqust konfransında verilmiş tövsiyələri nəzərə almalıdır.

Proqramın hər bir mövzusu bir-biri ilə əlaqəli olan dərslər sistemidir. Ona görə də dərslər üzrə planla yanaşı, tematik plan tərtib etmək, yəni mövzunu bütöv şəkildə işləyib hazırlamaq lazımdır.

Müəllim planlaşdırmada həm məzmunu, həm də məntiqi cəhətdən şagirdlər tərəfindən bilik və bacarıqların ardıcıl və möhkəm mənimsənilməsinə təmin etmək cəhətdən mövzuda materialın şərhinin məqsədəmüvafiq ardıcılığını əsas götürməlidir. Bu əsasda mövzunun materialı müəyyən ardıcılıqla dərslərə bölünür. Hər bir dərs materialın öyrənilməsində öz məzmunu və tədris məqsədləri olan müəyyən bir məntiqi mərhələyə çevrilir.

Dərsin planlaşdırılmasında aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1. Mövzunun proqramda necə verilməsi, proqramın ən çox nəyi tələb etməsinin diqqətlə öyrənilməsi.

2. Öyrəniləcək mövzu ilə əlaqədar yeni elmi-metodik ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi. Son yeniliklərin dərslərin məzmununa daxil edilməsi.

3. Sınıfın bütün şagirdlərini, eləcə də təklikdə hər bir şagirdi göz önünə gətirmək, materialı əvvəlcədən onların real səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq, müvafiq iş priyomları müəyyənləşdirmək.

4. Dərslərin konkret məqsədini aşkar etmək, “dərslərin sonunda nəyə nail olmalıyam?” sualına cavab vermək.

5. Dərslərin məqsədinə uyğun şagirdləri hansı iş növləri üzərində işlətmək lazım gəldiyini müəyyənləşdirmək.

6. Şagirdlərin səviyyəsi, məqsəd, əldə olan vasitələr sistemi ilə müəllimin imkanları arasında əlaqəni müqayisə etmək.

7. Bütün yuxarıdakılar əsasında konkret dərslərin planının hazırlanması və dəftərə yazılması (evdə xəyalən dərslərin icrası, vaxt bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi).

Dərs üzrə planın hər hansı şablon forması yoxdur. Bu plan geniş də ola bilər, qısa da, əsas odur ki, dərslərin gedişi (məzmun, metodlar, vəsaitlər və s.) orada öz əksini tapsın.

Dərs planının (çox vaxtı buna gündəlik deyirlər) aşağıdakı kimi tərtib olunması tövsiyə olunur: sinif, tarix, dərslərin mövzusu, dərslərin məqsədi, avadanlıq (təchizat). Sonra dərslərin gedişi, keçirildiyi ardıcılıq verilir, bu zaman planın dərslərin gedişini xarakterizə edən hər bir maddəsi üzrə məzmun, seçilmiş metodlar, təxmini vaxt qeyd olunur. Dərs soruşulacaq şagirdlərin adı, frontal və fərdi sorğu üçün suallar, ev tapşırığını planda göstərmək məqsədyönlüdür.

Nümunə üçün aşağıda dərslərin təxmini planının mətn hissəsini verilir.

VII-a sinfi. 15 fevral 2008-ci il.

Dərslərin mövzusu: Şimali Amerikanın daxili suları.

Dərslərin məqsədi: Şagirdlərə Şm. Amerikanın daxili suları haqqında ümumi anlayış, Atlantik okean hövzəsinin çayları (Missisipi, Müqəddəs Lavrenti, Niaqqara), Şimal Buzlu okean hövzəsinin çayları (Makkenzi), Sakit okean hövzəsi çayları

(Kolumbiya, Yukon), Gölləri (Böyük göllər, Atabaska, Böyük ayı, Böyük duzlu göl) haqqında təsəvvür və anlayış vermək. Simali Amerikanın çayları əsasında relyefin, iqlimin çayların qidalanmasına və rejiminə təsirini izah etmək. Şagirdlərdə xəritə əsasında tipik plan üzrə çayın xarakteristikasını vermək bacarığı formalaşdırmaq.

Avadanlıq: Şm. Amerikanın və Dünyanın fiziki xəritələri. Dünyanın iqlim xəritəsi. Atlas. Dərslik. Test tapşırıq kitabı.

Dərsin gedişi:

Giriş sözü ilə sinfi təşkil edib, frontal sorğu ilə dərsə başlamaq: (5 dəq.)

Şagird A. Materikin şərqində bol yağıntı düşməsinin səbəbini göstərin.

Şagird B. Florida və Kaliforniya yarımadaalarının iqlimini müqayisə et.

Şagird C. Kordilyer dağlarının iqlimə təsirini izah et.

Şagird Ç. Okeanlardan uzaqlıq (konkret misallarla) iqlimə necə təsir göstərir?

Şagird D. Şm. Amerika və Avrasiyanın materiklərinin subtropik iqlim qurşaqlarını müqayisə edin.

Fərdi qaydada 1-2 şagirddən dərsi soruşmaq (8 dəq.). Həmin vaxt seçmə yolla bir neçə şagirdin ev tapşırığını yoxlamaq. 3-4 şagirdə fərdi qaydada testlər vermək.

Qiymətləndirmə aparıb elan etmək (Bütün formalarda verilmiş cavabları və tapşırıqların yerinə yetirilməsini nəzərə almalı 2 dəq.).

Keçmiş mövzunu yekunlaşdırıb (mövzular arası əlaqə yaratmaqla) (2 dəq.) növbəti mövzunun izahına keçmək:

1. Şm. Amerika çaylarının ümumi xarakteristikası. Fiziki xəritə üzrə söhbət. Söhbət əsnasında çaylar suayıcıları və hövzələri üzrə göstərilir. Sıxlığı, qidalanması, rejimi və təsərrüfat əhəmiyyəti izah olunur (10 dəq.).

2. Göllərinin ümumi xarakteristikası. Qidalanması, təsərrüfat əhəmiyyəti izah olunur. Böyük göllər sistemi aydınlaşdırılır (10 dəq.).

Möhkəmləndirmə: (5 dəq.)

Şagird A. Şm. Amerika çayları hansı hövzələrə bölünür?

Şagird A. Çay şəbəkəsi materikin hansı hissəsində daha sıxdır və səbəbi?

Şagird A. Materikin göllərini de və xəritədə göstər.

Şagird A. Dördüncü dövr buzlaşması materikin göl şəbəkəsinə necə təsir göstərmişdir.

Evə tapşırıq: 1.Şm. Amerikanın daxili suları məvzusunu öyrənmək. 2.Materikin çayları və göllərini kontur xəritədə qeyd etmək. 3.Test tapşırığı kitabından mövzuya aid testləri yerinə yetirmək (3 dəq.).

Gənc müəllimlər üçün işin məzmun və metodlarını təfsilatı ilə açıb göstərən daha müfəssəl planlar (bəzən belə planlara icmal deyirlər) faydalıdır, belə planlarda yoxlayıcı suallara veriləcək cavabların sxematik məzmununu vermək xüsusilə vacibdir. Söhbətlərin mətnlərini işləyib hazırlamaq, nəticə və ümumiləşdirmələrin qısa xülasəsini vermək zəruridir.

Artıq 2008/2009-cu dər ilindən I siniflərdə dərslər yeni texnologiyalar əsasında tədris olunmağa başlanılmışdır. Coğrafiya müəllimləri də tədricən yeni texnologiyaları mənimsəməli və dərslərdə tətbiq etməlidirlər. Yeni texnologiyalara əsasən bir dərslər planı nümunəsi ilə tanış olaq:

VI sinif. Mövzu: Coğrafiya xəritəsi.

Standart:

Məqsəd:

1. Coğrafiya xəritəsinin hazırlanması tarixi haqqında bilmək.
2. Coğrafiya xəritəsinin nə olduğunu bilmək. və anlamaq.
3. Xəritələrin təsnifatını öyrənmək.

İntegrasiya:

Əsas anlayışlar: Coğrafiya xəritəsi, atlas, kartoqrafiya, təhrif, fiziki xəritə, tematik xəritə, kontur xəritə

İş forması: Böyük qrupla iş, kiçik qruplarla iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi, müzakirə.

Resurslar: İş vərəqləri, divar xəritələri, atlas, dərslik, testlər.

Dərsin gedişi:

I mərhələ: Motivasiya, problemin qoyuluşu (Düşünməyə yönəltmə)

Müəllim xəritənin yaranması, "Kartoqrafiya" elmi, coğrafiya xəritəsi və onun təsnifatı, təhrif və xəritələrin növləri haqqında məlumatlar verir. Sonda yazı taxtasına yazır: "Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir..." N.N.Baranski.

Yardımcı suallar:

1. Bu deyimi siz necə başa düşürsünüz?

2. Coğrafiya xəritəsindən istifadənin şahidi olmusunuzmu?

Tədqiqat sualı: Coğrafiya xəritəsi nədir və ondan nə üçün istifadə olunur?

II mərhələ: Tədqiqatın aparılması (Dərketmə)

Müəllim şagirdləri qruplara ayırır və onlara iş vərəqi verir. Həmin iş vərəqlərində cavabların hazırlanmasını tapşırır.

İş vərəqi 1. Xəritələrin yaranması haqqında nə bilərsiniz?

Məsələ.

İş vərəqi 2. Xəritələri miqyasına görə qruplaşdırın. Məsələ.

İş vərəqi 3. Xəritələri məzmununa görə qruplaşdırın. Məsələ.

İş vərəqi 4. Xəritələrdən istifadə haqqında nə bilərsiniz? Məsələ.

III mərhələ: İnformasiya mübadiləsi

Qrupların seçilmiş nümayəndələri işin nəticələrini təqdim edir. İş vərəqləri lövhədən asılır.

IV mərhələ: İnformasiyanın müzakirəsi (Düşünmə mərhələsi)

Şagirdlərin təqdimatından sonra müəllim cavabları sistemləşdirir, şagirdlərə suallar verir. Şagirdlərin köməyi ilə əsas fikri aydın izah edir.

Müzakirə sualları:

1. "Kartoqrafiya" nə haqqında elmdir?

2. Atlas nədir və onun müəllifi kimdir?

3. Xəritə nədir?
4. Hansı xəritələr böyükmiqyaslı xəritələr adlanır?
5. Hansı xəritələr ortamiqyaslı xəritələr adlanır?
6. Hansı xəritələr kiçikmiqyaslı xəritələr adlanır?
7. Hansı xəritələrə fiziki xəritələr deyilir?
8. Hansı xəritələr tematik xəritələr adlanır?
9. Hansı xəritələrə kontur xəritələr adlanır?

V mərhələ: Nəticə və ümumiləşdirmə

Müəllim şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualına yönəldərək qeyd edir ki, Coğrafiya xəritəsi Yer kürəsinin bütövlükdə və ya onun bir hissəsinin miqyas və şərti işarələrin köməyi ilə müstəvi üzərində ümumiləşdirilmiş təsviridir. İlk atlası “Kartoqrafiya kralı” adını almış M.Merkavor yaratmışdır. Coğrafiya xəritələri miqyasına görə üç qrupa - böyükmiqyaslı, ortamiqyaslı və kiçikmiqyaslı xəritələrə bölünür. Fiziki xəritələrdə yer səthindəki təbii obyektlər təsvir olunur. Tematik xəritələr konkret mövzular üzrə tərtib olunur. Dərslərdə keçdiyimiz obyektləri yazacağımız (təsvir edəcəyimiz) xəritələr isə kontur xəritələr adlanır. Xəritəsiz bu gün keçinmək mümkün deyil.

Qiymətləndirmə: Müəllim hazırlanmış meyar cədvəlində dərsin bütün mərhələlərində qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirməni “+” işarəsi ilə göstərir.

Meyarlar	Fikrini sərbəst ifadə edir				Nəticə çıxarır				Mühakimə yürüdür				Əməkdaşlıq edir			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
1																
2																
3																
4																

Daha sonra müəllim ev tapşırığı verir: Dərslərdə səh 21-də çalışma 4-ü yerinə yetirmək. Dərslərdə səh 20-21-də dərsləri nağıl öyrənmək.

Çox təfəssilatlı planlar dərslər zamanı həmin plandan istifadə imkanını çətinləşdirir. Dərslərin gedişində ehtiyac yarananda plandan kənara çıxmaq, onda dəyişikliklər etmək olar. Lakin plan müəllimin əl-qolunu bağlamamalıdır. Zərurət olmadığı hallarda təcrübəli müəllimlərin plan yazması məcburi deyil.

Təkrar. Təlim-tərbiyə sistemində tədris prosesi öyrədici xarakter daşıyır. Bu prosesdə şagirdlərin möhkəm biliyə və lazımı bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində təkrarın rolu olduqca böyükdür. İlk dəfə qavranılan və başa düşülən biliklərə möhkəmləndirilsin, tətbiq edilmək yolu ilə dərinləşdirilsin.

Təkrar, bilikləri möhkəmlətmək, dərinləşdirməklə bərabər, şagirdlərin əvvəllərdə öyrəndikləri bilikləri nizama salır, onların biliklərindəki çatışmazlıqları müəyyən edib aradan qaldırır və ümumiləşdirir.

Çox zaman təkrar şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması prosesində aparılır. Belə hallarda təkrar, biliyin yoxlanılması ilə o qədər sıx və üzvi surətdə bağlanır ki, hətta bu iki prosesi bir-birindən seçmək belə olmur. Halbuki bunlar qarşılıqlı duran didaktiv məqsəddə görə tamamilə başqa-başqa şeylər olub bir-birindən fərqlənirlər. Prosesdə əgər biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədi ön planda durursa, o zaman müəllimin apardığı sorğusual təkrardır. Deməli, biliklərin yoxlanılması prosesində əsas məqsəd nəzarətdir.

Bu iş xeyli vaxt tələb etdiyindən proqram üzrə keçilmiş bütün materialların dərslərdə təkrarı qeyri-mümkündür. Ona görə də, təkrar üçün material dəqiq surətdə seçilməli və planlaşdırılmalıdır. Burada müəllim əsas diqqətini çətin mənimsənilən məsələ və mövzuların, fiziki və iqtisadi coğrafi qanunauyğunluqların müntəzəm olaraq təkrar edilməsinə yönəltməlidir. Bu çətin və mürəkkəb işlə yanaşı, müəllim şagirdlərin xəritə biliklərini təkrar etmək, bir sıra bacarıq və vərdislərin, xüsusilə xəritə

təni oxumaq bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə xüsusilə diqqət yetirməlidir.

Səmərəli təkrarı təmin edən əsas şərtlərdən biri, yeni materialla köhnə material arasında yaradılan əlaqədir. Coğrafiya üzrə aparılan təkrarın bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır ki, bu da ümumi coğrafi qanunauyğunluqların dünyanın müxtəlif rayonlarındakı təzahürlərini müəyyən etməkdən, hadisələr və obyektlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsirləri açmaqdan (müxtəlif coğrafi hadisələr, təbii amillər, təsərrüfat sahələri, ölkələr və rayonlar arasındakı əlaqələr, təbiətlə təsərrüfat arasındakı əlaqələr) və coğrafi obyektləri bir-biri ilə müqayisə (obyektləri, rayonları, vilayətləri, ölkələri, şəhərləri və s.) etməkdən ibarətdir.

Təkrardan yaxşı nəticə əldə etmək, şagirdlərin biliklərini möhkəmlətmək və dərinləşdirməkdən ötrü onun müxtəlif üsul və yollarından istifadə olunur. Düzgün aparılmayan təkrar şagirdlərin coğrafiya fənninə olan marağını azaldır, yorucu olur və onların fəallığını zəiflədir.

Tədris ilinin əvvəlində giriş dərslərində aparılan təkrar keçən ilin tədris materiallarını əhatə edir ki, bunlar da yeni materialın əsaslı surətdə mənimsənilməsində xüsusi rol oynayır. Belə təkrara bütün siniflərdə dərs ilinin əvvəlində, proqramda saatlar ayrılır. Aparılan işin keyfiyyəti müəllimin peşəkarlığından, məharətindən asılı olur. Xəritə üzrə təkrar müstəsna olaraq bütün il boyu aparılır.

Cari təkrar isə demək olar ki, hər dərstdə aparılır. Müəllim şagirdlərin icra etdikləri ev tapşırıqlarını yoxlayarkən, onların keçən dərsin mövzusunə dair biliklərini də təkrar etdirir. Əlaqəsi zəruri olan hallarda bu zaman hətta xeyli əvvəl keçilmiş dərslərə aid materiallar da təkrarlana bilər.

Məsələn, VII sinifdə materiklər coğrafiyası kursunda gələn dərs üçün Asiyanın tropik vilayəti haqqında materialı öyrətməklə birlikdə müəllim şagirdlərə Afrikanın və Cənubi Amerikanın tropik sahələrinə dair materialı da təkrar etməyi tapşır.

rır. Bu qayda ilə əvvəllər keçilmiş materialların əsas hissəsi təkrarlanmış olur.

Müəllim hər dərsdə yeni biliklər verməyə başlayarkən, dər-
sin mövzusunun açılıb şərh edilməsinə kömək edən köhnə dərs
materialının başlıca məsələlərini təkrar etməlidir. Məsələn, hər
hansı bir materikin iqlimini keçərkən, iqlim və iqliməmələgə-
tirən amillər haqqındakı məfhumlar təkrar edilməlidir.

Əgər yeni biliklərin verilməsi bilavasitə keçən dər-
sin materialına istinad edirsə, demək təkrar eyni zamanda şagirdləri
yeni məlumata gətirib çıxarır. Məsələn, bir materikin relyef və
iqliminə aid materialın təkrarı şagirdlərin həmin material çay və
göllərin xüsusiyyətlərini mənimsəmələri üçün əsas yaradır.
Təkrar eyni ilə yeni materialın möhkəmləndirilməsi zamanı da
aparılır.

Məlumdur ki, adətən, yeni dər-
sdə izah edilmiş materialın
əsas və çətin başa düşülən məsələlərini müəllim möhkəmləndir-
məlidir. Müəllim bu məsələləri möhkəmləndirəndə izahatda
qoyduğu məsələləri deyil, keçmiş dərs materialları ilə əlaqəsi
olan sualları qoymalıdır.

Ümumiləşdirici və yaxud yekun təkrarın qarşısında qoyulan
başlıca məqsəd – kursun müəyyən hissəsinin, bir bölmənin və ya
mövzunun tədrisini yekunlaşdırmaqdan ibarətdir. Yekunlaşdı-
rici təkrar şagirdlərin biliklərini nizama salır və onları ümumi-
ləşdirir. Ümumiləşdirici təkrar çox zaman bütöv bir mövzu və
yaxud kursun bir bölməsi üzrə aparılır. Məsələn, VII sinifdə ay-
rı-ayrı materiklər keçilib qurtardıqdan sonra hərəsinə aid ayrı-
ca, VIII sinifdə fiziki coğrafi rayonlar keçildikdən sonra bu böl-
məyə aid ümumiləşdirici təkrar aparmaq olar. Bu halda yekun-
laşdırıcı təkrar üçün başlıca problemlər seçilir və əsasən qrup-
laşdırıcı və ümumiləşdirici suallar tərtib edilir.

Yekun təkrarını bir qrup bölməni əhatə edən əsas problemlər
üzrə də aparmaq olar. Bu cür təkrarı məsələn, materiklər coğ-
rafiyası kursunda bir neçə materikin relyefi, iqlimi, daxili suları,
təbii zonaları və ya əhali və siyasi xəritəsi üzrə aparmaq olar.

Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası kursunda isə Avropa ölkələrinin əhalisi və yaxud kənd təsərrüfatı üzrə aparmaq olar. Bu zaman başlıca olaraq nəzər diqqəti fərqli və oxşar cəhətlərin müqayisəsinə yönəltmək lazımdır.

Tədris ilinin axırında aparılan ümumiləşdirici təkrarın planına müəllimin müşahidəsinə əsasən şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilməmiş məsələlər daxil edilməlidir.

Təkrar üçün müəyyən edilmiş məsələləri müəllim, planlaşdırdan sonra şagirdlərin təkrara hazırlığını təmin etmək zəruri şərtidir. Müəllim şagirdləri qabaqcadan xəbərdar etməli və təkrar üçün nəzərdə tutulmuş sualları, mövzuları onlara verməlidir.

Biliklərin yoxlanılması. Coğrafi biliklərin yoxlanılmasında başlıca məqsəd tədris materialının şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə mənimsənildiyini aydınlaşdırmaq, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyən etməkdir. Biliklərin yoxlanılması eyni zamanda şagirdlərin tədris prosesində almış olduqları bilikləri möhkəmlətmək, dərinləşdirmək və təkmilləşdirməyə kömək edir. Deməli, buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, biliklərin yoxlanılması eyni zamanda təlim prosesinin üzvi hissəsidir. Şagirdlərin biliyini yoxlamaq, eləcə də müəllim tərəfindən öz işinə nəzarət kimi də qiymətləndirilməlidir.

Bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanılmasının, hesaba alınmasının başlıca funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: öyrədici funksiya; nəzarət funksiyası; təşkilədici funksiya; inkişaf etdirici funksiya; tərbiyələndirici funksiya. Öyrədici funksiya özünü onda büruzə verir ki, şagird biliyindəki çatışmamazlıqları dərk edir, gələcəkdə onların aradan qaldırılması üçün səy göstərir. İkinci funksiya nəzarətdən ibarətdir. Biliyin yoxlanılması təlim üzərində dövlət nəzarətinin olması ilə müəllimin işinə qiymət verməklə bağlı məsələdir. Müəllimin nəzarəti ilə yanaşı şagirdlər də özlərinə nəzarət edir (daxili əks-əlaqə), biliklərindəki müsbət və mənfi nəticələri üzə çıxarır, gələcəkdə onları islah etməyə səy göstərirlər. Təşkilədici funksiya ondan ibarətdir ki, müəllim və şagird işin nəticələrinə əsasən harada düzgün

hərəkət edib-etmədiklərini müəyyənləşdirir, nədə səhvə yol verdiklərini meydana çıxarırlar. Əldə edilmiş bu faktlar onlara imkan verir ki, gələcək fəaliyyətlərini daha düzgün təşkil edə bilsinlər. İnkişafetdirici funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yoxlama prosesində irəli sürülmüş suallar şagirdləri müqayisələr aparmağa, ümumiləşdirmələr etməyə doğru istiqamətləndirir, nəticədə məktəblilərin mühakimə yürütmək, dəlillər gətirmək kimi qabiliyyətləri daha yaxşı formalaşdırıb inkişaf edir. Tərbiyələndirici funksiya özünü onda göstərir ki, yoxlama zamanı bəzi şagirdlər yaxşı nəticələr nümayiş etdirirlər. Kollektivin belə şagirdlərə rəğbəti artır, bu isə zəif şagirdlərə öz təsirini göstərir.

Bilik, bacarıq və vərdislərin yoxlanılmasının, hesaba alınmasına aşağıdakı tələblər verilir: biliyin hesaba alınması hərtərəfli olmalıdır; bilik sisteməlik olaraq, müntəzəm yoxlanılmalıdır; biliyin yoxlanılması fərdi xarakter daşmalı, hər bir şagirdin fəaliyyəti üzə çıxarılmalıdır; cavablar kollektiv qarşısında müzakirə edilməli, müsbət və mənfi cəhətlər üzə çıxarılmalıdır; yoxlama zamanı proqram tələbləri əsas götürülməlidir; biliyin yoxlanılması müəllimlə şagird, eləcə də şagirdlərin arasında daha düzgün münasibət formalaşdırmalıdır; biliyin yoxlanılmasında və qiymətləndirilməsində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və s.

Biliklərin yoxlama obyektləri faktik coğrafi material və xəritə bilikləri, coğrafi hadisələrin səbəbiyyət əlaqələrini anlamaq, əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etməyi bacarmaq və müstəqil surətdə yeni bilik əldə etmək qabiliyyətindən ibarətdir.

Şagirdlərin coğrafi biliklərini müntəzəm olaraq planlı surətdə yoxlamaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, proqramın bütün mövzuları üzrə əsas problem məsələlərinə aid şagirdlərin bilikləri yoxlamada əhatə edilmiş olsun. Müəllim hər dərisdə öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən necə mənimsənildiyini yoxlamaqla, köhnə materialların da nə səviyyədə mənimsənildiyini müəyyən edir. Belə yoxlamaları elə əsaslı məsələlərə həsr etmək

lazımdır ki, onlar yeni dərs materialının mənimsənilməsi  c n əsas yaratsın.

M u llim şagirdlərin biliklərini yoxlamağa hazırlaşarkən, təkcə elmi faktların, hadisə və əlaqələrin mənimsənilməsini deyil, onların biliklərindəki m skur  istiqamətlərini də nəzərdə tutmalıdır. Başqa sözlə desək, m u llim çalışmalıdır ki, şagirdlər t r f nd n ayrı-ayrı faktlar düzgün  erh edilsin, b  faktlara onların  axsi münasibətləri aydınla dırılsın. Faktlar həyatla, təcrübə ilə  laq l ndirilsin. Məsələn, şagird vətən co rafiyasından "Təsərrüfat sahələrinin co rasfiyası"  zr  təkrar suallarına cavab verəndə çirkli sənaye sahələri və onların respublikamızın təbiətinə təsirinə aid faktik materialı bilməsini göstərməklə yanaşı, əlavə məlumatlar və həyati faktlar əsasında fikrini  saslandırmaalı və buna münasibətini bildirməlidir.

Məlum olduğu kimi m u llim tədris prosesində şagirdlərdə bir sıra praktik bacarıq və vərdişlər sistemi yaratmağa s y edir. Bu məqsədlə şagirdlərin müvəffəqiyyətini yoxlayarkən sualları elə qoymaq lazımdır ki, bu suallar şagirdlərin praktik bacarıq və vərdişlərə n  dərəcədə yiy l ndikl rini aydınla dırırsın.

Biliyi yoxlamaqdan ötrü suallar elə tərtib olunmalıdır ki, onlar şagirdi sual üzərində ciddi surətdə fikirləşməyə, təhlil edib  n m l  dirm  aparmağa məcbur etsin v  təfəkkür fəaliyyətini g cl ndirsin. Məsələn,  agird VII sinifdə "Qərbi Avropanın iqliminə hansı amillər v  necə təsir göstərir?" sualına cavab vermək  c n əvvəlcə iqlim əmələgətirən amilləri təhlil edir, sonra isə Qərbi Avropanın iqlim xarakteri haqqında nəticələr çıxarır.

Şagirdlərin coğrafi biliklərini yoxlayarkən m u llim şagirdlərin müqayisəli təsvirdən necə istifadə etmələrinə x susı diqqət yetirməlidir. Dünyada hər şeyi biz ancaq müqayisə yolu ilə dərk edib anlayırıq. Əgər şagird iki coğrafi obyektı və ya hadisəni müqayisə etməyi bacarırsa, deməli, onda öyrənilən materialı anlamaq  c n əsas yaranmışdır. Unutmaq lazım deyil ki, müqayisə  c n müəyyən edilmiş obyekt və hadisələr arasında on-

lara xas olan ümumi cəhət olmalıdır. Müqayisə üçün: aşağıdakı sualları şagirdlərə vermək olar:

1. Nil və Konqo çaylarının müqayisəli xarakteristikasını verin.
2. İngiltərə və Yaponiyanın iqtisadi inkişaf şəraitini müqayisə edin.
3. Quba, Xaçmaz və Lənkəran iqtisadi coğrafi rayonlarını müqayisə edin. Şagirdlərin coğrafi biliklərini yoxlayıb, hesaba alan zaman onların xəritə biliklərinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Xəritənin məlumatlarına əsasən, məntiqi nəticə çıxarmaq bacarığını şagirdlərdə inkişaf etdirən sualların qoyuluşu coğrafiyada zəruridir. Məsələn, “Nə üçün Amazon çayı Atlantik okeanına tökülür?”, “Kür-Araz ovalığının meyillilik istiqamətini təyin edin”, “Xəritə məlumatlarına əsasən Yapon adalarının iqliminin başlıca xüsusiyyətlərini təyin edin”. Belə suallara cavab verilməsi şagirdlərin xəritəni şüurlu surətdə oxumaq bacarığını məhkəmləndirir.

Suallar verilirəkən məntiqi ardıcılıq gözlənilməli, cavablar bir-birini tamamlamalıdır. Xeyli mürəkkəb sayılan təsdiq və inkaredici cavablar tələb edən suallardan qaçmaq lazımdır.

Beləliklə, qeyd olunanlardan belə nəticə çıxır ki, yoxlama suallarının xarakteri tədris fənninin - coğrafiyanın təlim və tərbiyə məqsədlərinə cavab verməlidir; bu sualların köməyi ilə təkcə şagirdlərin biliklərini yoxlamaq deyil, həm də onların dərk etmə qabiliyyətlərinin inkişafını təmin etmək, öz fikirlərini düzgün ifadə etməyi öyrətməkdən ibarət olmalıdır. Müəllim yoxlama suallarını tərtib edərkən, şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini artıran suallara son dərəcə üstünlük verməli və yaddaşı yükləyən sualları minimuma endirməlidir.

Məktəbin iş təcrübəsində müşahidə edilir ki, bir sıra müəllimlər yeni mövzunu izah edərkən, kifayət qədər qlobusdan, müxtəlif xəritələrdən və digər əyani vəsait növlərindən istifadə edirlər. Lakin bu mövzular üzrə şagirdlərin biliyini yoxlayarkən bir qayda olaraq bu vəsaitlərdən istifadə etməirlər. Belə olduqda şagirdlərin biliklərindəki kəsir cəhətlər nəzərdən qaçır və yox-

lama prosesində bilikləri təkmilləşdirmək imkan xaricində olur. Bu nəticə məktəblərdə aparılmış eksperimentlərlə təsdiq edilir.

Şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması müxtəlif metodlarla: şifahi sorğu, yazılı və praktiki metodlarla həyata keçirilir. Təşkil formasına görə yoxlama fərdi və frontal ola bilər. Şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması həm dərslərin əvvəlində, həm də yeni biliklərin öyrənilməsi prosesində aparıla bilər. Ayrı-ayrı hallarda biliklərin yoxlanılmasına xüsusi dərslər həsr olunur. Müəllim tədris materialının xarakterindən, dərslərin məqsədindən və şagirdlərin səviyyəsindən asılı olaraq bu təşkilat metodlarından istifadə edir.

Şifahi fərdi sorğu. Fərdi sorğuda müəllim şagirdlərə sual verərək, onları cavab vermək üçün yazı taxtasına və yaxud divar xəritəsinin qabağına çağırır. Sorğunun bu forması şagirdin biliyinin hərtərəfli, dərinlən yoxlanılması üçün əlverişli şərait yaradır. Fərdi şifahi sorğunun səmərəsi soruşulan məsələlərin həcm və xarakterindən çox asılıdır.

Müəllim sorğu materialını planlaşdırıb, ona hazırlaşarkən soruşulması nəzərdə tutulan şagirdlərin miqdarına görə material onları arasında bölüşdürür. Bununla da müəllimin hər bir şagirdə verəcəyi sualın məzmunu və materialın həcmi müəyyən edilmiş olur. Suallar məntiqi ardıcılıqla, bölməyə müvafiq olaraq düzülür və bu qaydada şagirdlərə təklif edilir. Fərdi şifahi sorğu zamanı şagirdlərə imkan vermək lazımdır ki, onlar bütöv və əlaqəli surətdə cavab versinlər. Şagirdə verilən əsas sual bir qayda olaraq dərslə yoxlanılan bölmə və mövzunun bütöv hissəsini əhatə etməlidir. Məsələn, IX sinifdə şagirdlərə "Dünya ölkələrinin dövlət quruluşu", VIII sinifdə "Meşə landşaftı" haqqında sual vermək olar. Burada şagird I sualda ölkələrin dövlət quruluşu, bu quruluşa malik olan ölkələr, II sualda landşaft, meşə landşaftı, əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri, yayılması haqqında danışmalıdır.

Şagirdə əsas sual verərək müəllim imkan verməlidir ki, şagird, o sual haqqında tam məlumat versin, şagirdin cavabını an-

caq mətləbdən uzaqlaşaraq böyük səhvə yol verdikdə kəsmək olar. Əgər şagirdin verdiyi cavabda nisbətən kiçik səhvlər və yanlışlıqlar varsa, sonradan ya həmin şagird öz düzəliş əlavələri ilə və yaxud başqa şagirdlərin köməyi ilə bu səhvləri düzəldir. Bəzən də müəllim sorğu zamanı hiss edir ki, cavab verən şagird səhv edir. Bu halda müəllim onun danışığını kəsir və yardımçı sual vasitəsilə şagirdə öz səhvini tapıb düzəltməyə kömək edir. Yardımçı suallar kömək etmədikdə, başqa şagirdlər cavab vermək üçün dəvət edilir. Şagirdin cavabı tamamlandıqdan sonra müəllim ona əlavə sual verə bilər. Əlavə sual da əsas sualın nə dərəcədə mənimsənildiyini müəyyən etmək üçün verilir. Verilən cavablar müəllim tərəfindən ümumiləşdirilməli və əsas müddəalar təsdiq edilməlidir. Müəllim bir qayda olaraq sualla əlaqəli olan bütün coğrafi obyektlərin şagirdlər tərəfindən xəritədə göstərilməsinə nail olmalıdır. Materialın xarakterindən asılı olaraq çox zaman fərdi şifahi sorğu əyani vəsaitin müxtəlif növlərinin istifadəsi ilə də aparılır. Şifahi fərdi yoxlama praktik işlərin icrası ilə də aparıla bilər. Bu zaman müəllim şagirdlərin bu və ya digər praktik işi nə cür yerinə yetirmək bacarığını yoxlamağı qarşısına məqsəd qoyur.

Şifahi frontal yoxlama. Şifahi frontal yoxlama müxtəlif şəkildə ifadə olunan (coğrafi obyekt), bacarıq və vərdislərin, biliyin müəyyən edilməsi məqsədilə aparılır. Fərdi şifahi yoxlamada şagird öz fikrini tam şəkildə ətraflı surətdə izah etməklə özünün nitq qabiliyyətini göstərməyə imkan tapır. Frontal sorğuda isə o, almış olduğu bilik və məlumatları ümumiləşdirib qısa şəkildə izah etməyi bacarmalıdır. Buna görə də mövzular üzrə biliyin yoxlanılmasında frontal sorğunun rolu böyükdür.

Frontal şifahi yoxlama belə aparılır: yoxlanılması lazım olan materialın hamısı həcmə kiçik suallara bölünür və məntiqi ardıcılıqla sinfə verilir, müəllimin arzusundan asılı olaraq hər suala yerdən bir şagird cavab verir. Qalan şagirdlər isə həmin şagirdin cavabına əlavələr edir və onu tamamlayırlar. Müəlli-

min ümumiləşdirməsi və dəqiqləşdirməsindən sonra sinif qarşısına ikinci sual qoyulur.

Frontal yoxlama suallarının məzmununa coğrafi obyekt və hadisələrin xarakterik əlamətləri, təriflər, müqayisə, məsələ həlli və s. qoyula bilər.

Məsələn, VI sinifdə fiziki coğrafiyanın başlanğıc kursunda “Hidrosfer” bölməsi üzrə frontal yoxlama üçün müəllim sualları aşağıdakı kimi tərtib edə bilər:

1. Hidrosfer deyəndə nə başa düşürsünüz?
2. Hidrosferin quruluşu necədir?
3. Təbiətdə kiçik su dövranını izah edin.
4. Təbiətdə böyük su dövranını izah edin.
5. Dünya okeanı dedikdə nə başa düşürsünüz?
6. Dünya okeanının hissələri hansılardır?
7. Okean dərinliklərini necə ölçürlər?
8. Dünya okeanında ən dərin yer haradır?
9. Dünya okeanı sularının tərkibi necədir?
10. Promille nədir?
11. Dünya okeanı sularının dinamikası necədir?
12. Okean cərəyanlarını izah edin.
13. Dalğaların yaranma səbəbi nədir?
14. Sunaminin yaranma səbəbi nədi?
15. Dəniz nədir?
16. Dənizlər hansı qruplara bölünür?
17. Göl nədir?
18. Göllər hansı qruplara bölünür?
19. Çay nədir?
20. Çayın hansı elementləri var?
21. Suayırıcı nədir?
22. Delta nədir?
23. Delta necə əmələ gəlir?
24. Astana nədir?
25. Astana necə yaranır?
26. Şəlalə nədir?
27. Şəlalənin yaranma səbəbləri nədir?
28. Buzlaqlar necə yaranır?
29. Neçə cür buzlaq növü var?
30. Bataqlıqların yaranma səbəbləri nədir?
31. Hidrosferin əhəmiyyəti nədir?
32. Hidrosferin qorunması üçün hansı tədbirlər həyata keçirilir? və s.

Frontal sorğuda şagirdlərin xəritə biliklərini yoxlamaq daha asan olur. Burada xəritə üzrə “səyahət” də tətbiq etmək mümkündür.

Şagirdlərin frontal sorğu zamanı alınmış cavablarını müəllim bütün dərs üçün şagirdin işinə yekun vurarkən nəzərə alır; müəllim həm dərs üzrə qiyməti, həm də frontal sorğunun nəticələrini cəmləşdirir. Təcrübəli müəllimlərdə dərsə görə verilən qiymət bütün dərs ərzində şagirdin tədris işinin fəallaşdırmağın mühüm stimulusudur.

Şifahi frontal sorğu metodu təkrarlama, möhkəmləndirmə, yoxlama məqsədilə yeni material ilə əvvəllər keçilmiş material arasında məntiqi əlaqə yaratmaq məqsədilə tətbiq edilə bilər. Ayrı-ayrı hallarda frontal sorğu metodu ilə müəllim bütün dərs ərzində şagirdlərin biliyini yoxlayır.

Yazılı və qrafik yoxlama. Şagirdin biliyinin bir sıra cəhətlərini yazılı surətdə yoxlayıb müəyyən etmək daha çox səmərəlidir. Yazılı yoxlama həm şagirdlərin bilik və bacarığını müəyyən etməyə və həm də onlarda yazılı nitqin inkişafına kömək edir. Yazılı yoxlamanın bir neçə növü vardır. Yazılı yoxlamanın ən çox tətbiq edilən növü frontal yoxlamadır. Frontal yazılı yoxlama, adətən, şagirdlərə xəbərdarlıq edilmədən aparılır və beləliklə bir sıra məsələlər ətrafında bütün sinfin biliyinin nə səviyədə olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Frontal yazılı yoxlama kursun müəyyən mövzularının bütün sinif şagirdləri tərəfindən necə mənimsənilməsinin ümumi mənzərəsini müəyyən etməyə, mənimsəmədəki tipik çatışmamazlıqları aşkar etməyə, coğrafi ad və terminlərin yazılışındakı səhvləri tapmağa və hər şeydən artıq şagirdlərin coğrafi biliklərini qısa və səlis dildə ifadə etmək qabiliyyətini yoxlamağa imkan verir. Sualları coğrafi nomenklaturaya, coğrafi obyektlərin əlamət və xassələrinə, hadisələrin xarakterik cəhətlərinə aid etmək qısa cavab verməyə kömək edir.

Son illər yazılı yoxlamada test üzrə yoxlama işi xüsusi yer tutur. Test təlim fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün hazırda ən əlverişli üsul hesab olunur. Ali məktəblərə qəbul test üsulu ilə həyata keçirilir. Bir sıra sahələr üzrə müsabiqələr, işə qəbul test yoxlamaları vasitəsilə həyata keçirilir. Artıq 2006/07-ci dərs ilindən orta məktəblərdə buraxılış imtahanları və siniflər üzrə monitorinqlər test yoxlamaları vasitəsilə aparılır. Coğrafiya fənni üzrə hər sinif və hər bir bölmə üzrə proqram tələbləri əsasında kifayət qədər testlər işlənmişdir. Bu materiallardan istifadə edib fərdi və frontal yoxlama işini həyata keçirmək olduqca böyük səmərə verir. Bu zaman şagirdlər daha çox suala

cavab vermək, müəllim isə daha çox və tez yoxlama imkanına malik olur. Bu testləri müəllim özü də hazırlaya bilər.

Yazılı yoxlama işləri sinifdə aparıldığı kimi, ev tapşırığı kimi də icra edilə bilər. Bu məqsədlə verilən işlər içərisində müəllim daha çox məsələ həlli, testlər, qrafik işlər və s. nəzərdə tutmalıdır. İstər sinifdə, istərsə də evdə icra edilmiş işləri müəllim diqqətlə yoxlayır və təshih edir. Müəllim qırmızı qələmlə işarələyib şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır ki, həmin səhvləri şagirdlər düzəltsinlər.

Mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq bəzən müəllimlər sıxlaşdırılmış sorğu deyilən sorğudan istifadə edirlər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim vaxta qənaət etmək məqsədilə bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanılmasının bir neçə metodunu birləşdirir. Burada bir neçə şagird müstəqil olaraq yazılı yoxlamaya cəlb edilir. Bir neçə şagird qrafik iş və ya test icra edir, qalan şagirdlər isə frontal sorğuda iştirak edirlər.

Praktiki yoxlama. Praktiki yoxlama metodları şagirdlərin mənimsənilmiş bilikləri praktiki məsələlərin həllinə tətbiq etmək bacarığını aşkar etmək və qiymətləndirmək bacarığını verir. Bu metodla aşkar edilmiş bilik və bacarıqlar kifayət qədər möhkəmdir və ona görə də onlara qiymət verilməsi şagirdlərin bilik və bacarıqlarının keyfiyyəti haqqında daha obyektiv təsəvvür verir.

Coğrafiyadan praktik yoxlama şagirdlərin təbiətdə müşahidələr aparmaq, müşahidələrin nəticələrini qeydə almaq və onların əsasında nəticələrə gəlmək, habelə xəritə ilə işləmək bacarıqlarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Kontrol praktiki tapşırıqların aşağıdakı növlərindən istifadə oluna bilər: 1.Xəritə üzrə ölçmə işləri və tapşırıqlar. 2.Topoqrafik imlalar. 3.Kartoqrafik imlalar. 4.Coğrafiya məsələləri. 5.Xəritələrin köçürülməsinə dair tapşırıqlar. 6.Kontur xəritələrə görə tapşırıqlar. 7.Cihazlarla işləmək bacarığı.

Biliklərin qiymətləndirilməsi. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının proqramın tələblərinə müvafiq olaraq nə səviyyədə olduğu

müəyyən edildikdən sonra qiymətləndirilməlidir. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müxtəlif hallarda qiymətləndirmək mümkündür. Əvvəla, müəllim şifahi fərdi sorğuda və yazılı yoxlama işinin nəticələrinə görə şagirdin biliyini bir dəfə qiymətləndirir. Bundan başqa müəllim tək-tək şagirdin biliyini şifahi frontal sorğu zamanı onların ayrı-ayrı suallar və yaxud bir neçə suala yerdən verdikləri cavaba görə, yaxud da yoldaşlarının cavablarını təshih edib verdikləri əlavə və düzəlişlərə görə qiymətləndirə bilər.

Bir çox hallarda müəllim bəzi şagirdlərin biliyini yeni-dərsin izahındakı müsahibə zamanı və eləcə də yeni dərsin materialını möhkəmləndirən zaman qiymətləndirə bilər. Əlbəttə, burada həmin şagirdlərin köhnə dərs materialını möhkəm bildikləri nəzərdə tutulmalıdır. Müəllim şagirdin coğrafi biliyinə qiymət verərkən onun faktik materiala dair biliyinin dolğunluğuna görə, bilik və bacarığının dərindən mənimsənildiyinə, şagirdin cavabındakı məntiqə, düzgün ifadəyə, əsas bilik və bacarıqları xəritə ilə əlaqələndirməyə xüsusi diqqət verməlidir. Şagirdlərin verdiyi cavablarda mövzunun başlıca məsələlərinin, coğrafi hadisə və obyektlər arasındakı əlaqə və qarşılıqlı təsirlərin mənimsənilmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi ən zəruri şərt kimi həmişə müəllim tərəfindən nəzərdə tutulmalıdır. Şagirdlərin bilikləri həm yazılı və həm də şifahi yolla yoxlanıb qiymətləndirilərkən onların verdiyi cavabların müsbət və mənfə cəhətləri müəllim tərəfindən qeyd edilməlidir ki, şagird öz biliyinə verilən qiymətin tam obyektiv olduğuna inansın və biliyində çatışmayan cəhətlər üzərində işləməyə səy etsin. Şagirdlərin coğrafi bilikləri orta məktəbdə tədris edilən başqa fənlərdə olduğu kimi "beş" və "doqquz" ballı sistemlə qiymətləndirilir. Aşağıda "beş" ballı sistemdə hər bal üçün müəllimin əsas götürəcəyi şərtlər izah edilir.

"5" qiyməti hansı şagird alır? Əgər şagird köhnə və yeni tədris materialı üzrə ona verilmiş əsas və əlavə suallara tam, səhsiz, müstəqil və sistemli cavab verirsə, lazım olan məsələ-

lərə izahat verib onları əsaslandırma bilirsə və bu məsələlərə dair özündən misal gətirə bilirsə xəritədə müstəqil surətdə coğrafi obyektləri göstərüb izahat verirsə, xəritəni yaxşı oxumağı bacarırsa; termin və coğrafi adları düzgün tələffüz etməklə materialı savadlı izah edirsə, o zaman belə şagirdin biliyi "5" qiymətləndirilir. Yazı işlərini qiymətləndirərkən, bu tələblərdən başqa bir sıra əlavə tələblər qoyulur ki, bu da işin səliqəli və öz vaxtında icrasından, coğrafi ad və terminlərin düzgün yazılmasından, obyektlərin kontur xəritədə dəqiq qeyd edilməsindən ibarətdir.

"4" qiymətlə elə şagirdlərin biliyi qiymətləndirilir ki, onlar proqram materialını dərin və möhkəm bilir, lakin cavablarında kiçik səhvlərə yol verir və yardımçı suallarla sonradan bu səhvləri düzəldir, bəzən də kiçik detalları unutmuş olur ki, bunlar sonradan başqa şagirdlər və yaxud müəllim tərəfindən tamamlanır.

Bu qiymət dərəcəsinə xəritə biliyinə verilən tələblər ondan ibarətdir ki, gərək şagird xəritədə tələb olunan bütün obyektləri düzgün göstərsin və xəritəni oxumağı bacarsın, həmçinin xəritə ilə işləyərkən yalnız kiçik səhvlərə yol versin.

"3" qiymət o zaman verilir ki, şagird əsas proqram materialını bilir, lakin, onun biliyində çatışmayan cəhətlər vardır; şagird öz cavablarında bir sıra məsələlərin üstündən keçir və böyük səhvlərə yol verir. Bu böyük səhv və çatışmamazlığı müəllimin əlavə və istiqamətləndirici sualları ilə düzəldir, lakin, keçmiş tədris materialı üzrə buraxdığı səhvləri düzəltməkdə acizlik göstərir, əldə etdiyi biliyi müstəqil olaraq təcrübəyə tətbiq etməyi bacarmır. Bu qiymət dərəcəsinə şagirdin xəritə biliyinə xüsusi diqqət verilməlidir. Əgər şagird lazımı obyekt və yerləri xəritədə cəld və düzgün göstərə bilmirsə, ona "3"-dən artıq qiymət vermək olmaz. O şagird ki, xəritəni müstəqil surətdə oxumağı bacarmır və onunla işləyə bilmir, danışığında əngəlli yerlər çoxdur, yazı işlərində coğrafi ad və istilahları düzgün yazmağı bacarmır, onun coğrafi biliyini "3" ilə qiymətləndirmək lazımdır.

Əgər şagird proqram materialının çox böyük hissəsini bilmirsə, xəritəni yaxşı bilmirsə, materialı başa düşmürsə, onu təcrübədə tətbiq edə bilmirsə, o zaman bu şagirdin biliyinə "2" qiymət verilir.

Test yoxlamalarında 5 ballıq sistem üzrə qiymət normalarının aşağıdakı kimi götürülməsi məqsədəuyğun sayılır:

10 test tapşırığı olduqda

düzgün cavab	qiymət
9-10	5
6-8	4
4-5	3
1-3	2

20 test tapşırığı olduqda

düzgün cavab	qiymət
18-20	5
12-17	4
8-11	3
1-7	2

Test yoxlamalarında 9 ballıq sistem üzrə qiymət normalarının aşağıdakı kimi götürülməsi məqsədəuyğun sayılır:

10 test tapşırığı olduqda

düzgün cavab	qiymət
10	9
9	8
8	7
7	6
6	5
5	4
4	3
3	2
1-2	1

20 test tapşırığı olduqda

düzgün cavab	qiymət
20	9
18-19	8
16-17	7
14-15	6
12-13	5
10-11	4
8-9	3
6-7	2
1-5	1

Müəllim coğrafiya üzrə şagirdlərin yarımillik qiymətini onların cari qiymətləri əsasında müəyyən edir. Yarımillik qiymətlər əsasında şagirdlərin coğrafi biliklərinə illik qiymətlər verilir.

Bu zaman şagirdin ilin axırı üçün proqram materialının əsas məzmununu necə mənimsədikləri, öz bilik və bacarıqlarını tətbiq olaraq necə tətbiq etmələrinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Yekun qiymətlər illik və imtahan qiymətlərinə əsasən çıxarılır. Bütün bunlar şagirdlərin sinifdən-sinfə keçmə və 11-ci siniflərdə isə buraxılışı üçün əsas olduğundan hər il Təhsil Nazirliyinin müvafiq təlimatı ilə tənzimlənir.

Hal-hazırda 11-ci siniflərdə 8 fənn üzrə yekun qiymətləri Təhsil Hazirliyində xüsusi qayda ilə il ərzində özlərinin apardığı monitorinq, 10 və 11-ci siniflərin illik qiymətləri və imtahanın qiymətləri əsasında çıxarılır.

Təhsil sistemində indiyə kimi tətbiq edilən qiymətyazma mexanizmi ilə kurikulumda nəzərdə tutulan qiymətləndirmə sisteminin fərqləri çoxdur. 2008/2009-cu dərs ilindən artıq birinci siniflərdə yeni metodlarla işləməyə başlamaqla əlaqədar yeni qiymətləndirmə sistemi tətbiq olunmağa başlanılmışdır.

Hazırda respublikamızda şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin üç növü tətbiq edilir:

1. Beynəlxalq qiymətləndirmə (iştirakçı ölkələr miqyasında, ölkə üzrə müxtəlif məktəblərin təsadüfi qaydada seçilməsi yolu ilə, PISA proqramı).

2. Milli qiymətləndirmə (ölkə miqyasında, müxtəlif səviyyəli məktəblərin müvafiq təmsilçiliyini təmin edən seçmə yolu ilə).

3. Məktəbdaxili qiymətləndirmə.

Hazırda həyata keçirilən təhsil islahatının məramına görə məktəbdaxili qiymətləndirmə məktəbdə tədris olunan fənnə aid, qəbul olunmuş standartların tələblərinə uyğun olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq və nailiyyətlərini ölçmək, onların inkişaf dinamikasını izləmək və bu inkişafı təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən prosesdir.

COĞRAFIYA ÜZRƏ EKSKURSIYALAR

Coğrafi ekskursiyaların böyük əhəmiyyəti vardır, bunların vasitəsilə şagird yaxınlıqdakı təbiət və təsərrüfatı müşahidə edir, öyrənir, hadisə və obyektlər haqqında təsəvvürə malik olur, sonralar bu təsəvvürlər onlarda bir çox coğrafi məfhumların formalaşmasına kömək edir.

Praktik işlərlə müşayiət olunan ekskursiyalar şagirdlərdə öyrənilən obyektlərə olan marağı artırır, onların qavrayışları fəallaşır, bu işə öz-özlüyündə dərin və möhkəm bilik əldə etməklə nəticələnir. Ekskursiyalarda cihazlarla işləməyin mühüm bacarıq və vərdişləri, əmək və təşkilati bacarıqlar qazanılır. Nəhayət şagirdlər ekskursiya zamanı gördüklərindən belə nəticə çıxarırlar ki, doğrudan da coğrafiya bir dərs kitabından ibarət olmayıb, o, əsil mənada onları əhatə edən həyatın özüdür.

Coğrafi ekskursiyalar obyektlərinə, məzmunlarına görə müxtəlif olurlar. Bunlardan tədris ekskursiyalarını və ölkəşünaslıq ekskursiyalarını göstərmək olar.

Tədris ekskursiyaları. Coğrafiyadan təşkil edilən tədris ekskursiyaları proqramda yeri və vaxtı müəyyən edilmiş ekskursiyalardır. Sınıfdən xaric yolla təşkil edilən ekskursiyalardan fərqli olaraq, tədris ekskursiyaları siniflər üzrə proqram materialının dərinədən və möhkəm mənimsənilməsinə kömək edən təlimin təşkilati formalarından biridir. Tədris ekskursiyaları dərs kimi bütün şagirdlər üçün məcburi sayılır. Tədris ekskursiyalarının keçirilmə vaxtı dərslərdə proqram materiallarının öyrənilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu ekskursiyalara hazırlıq sinif məşğələlərində aparılır. Müəllimin ekskursiyada rolu dərstdəki kimidir. Tədris ekskursiyalarının keçirilməsi zərurəti həm coğrafiya kurslarının xüsusiyyətləri ilə, həm də həmin sinfin şagirdlərinin təfəkkürünün spesifik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Adətən keçirilməsi daha vacib olan ekskursiyalar proqramda nəzərdə tutulur.

Proqram üzrə fiziki coğrafiyadan ayrı-ayrı siniflərdə ekskursiyalara müvafiq vaxt verilir. Bu ekskursiyalarda məqsəd proqram materialını tamamlamaq, təbiətdə baş verən dəyişiklikləri, yerli landşaftları müşahidə edərək, bunun əsasında ətraf mühitin təbiətinin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək, eləcə də təbiətin qorunması və ondan təsərrüfat məqsədi üçün səmərəli istifadə etmək sahəsindəki nailiyyətlərlə tanış olmaqdır.

İqtisadi coğrafiyadan təşkil edilən ekskursiyalarda şagirdlər yerli istehsalatın xarakteri ilə, onun yerləşdirilməsindəki prinsip və qanunauyğunluqlarla tanış olurlar. Fiyini zamanda şagirdlərdə ümumi əmək və texnika mədəniyyəti elementləri tərbiyə edilməklə, onlarda insan əməyinə və müxtəlif peşələrə hörmət, məhəbbət artır.

Bu ekskursiyalar adətən: fabrikaç, zavoda, elektrik stansiyasına, nəqliyyat müəssisələrinə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və s. təşkil edilir. Muzeylərə, sərgilərə də ekskursiyalar təşkil edilə bilər.

Tədris ekskursiyaları həm mövzu öyrənilməmişdən əvvəl, həm də mövzu öyrənildikdən sonra keçilir. Ekskursiya mövzu öyrənilməmişdən əvvəl keçirilirsə, onda ekskursiyanın məqsədi sonradan keçiləcək dərslərdə mövzu üzrə coğrafi anlayış formalaşdırmaq, təsəvvürlər yaratmaq, mövzu öyrənildikdən sonra keçirilirsə onda əsasən biliklər möhkəmləndirilir, konkretləşdirilir, təkmilləşdirilir, bacarıq və vərdişlər yaradılır. Ən çox yayılmış ekskursiya forması qarışıq ekskursiyalardır. Bu ekskursiyalarda bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, yeni biliklər qazanılmasına kömək edən tədqiqat işi də aparılır.

Hər bir tədris ekskursiyasının keçirilməsi bir neçə mərhələdən ibarət olur. Adətən təcrübəli müəllimlər bu prosesi üç – hazırlıq, ekskursiyanın keçirilməsi və yekunlaşdırılma mərhələlərinə bölürlər.

Ekskursiyaya hazırlıq. Ekskursiyaya hazırlıq işində müəllimin əsas vəzifələri ekskursiya və onunla əlaqədar mövzulara dair proqramı və dərsliliyi diqqətlə öyrənməkdən, materialın təkrarı

üçün suallar seçməkdən, tədqiqat obyektini seçib onu hərtərəfli öyrənməkdən ibarətdir. Müəllim ekskursiya obyektini ilə bilavasitə tanışlığa, onun yerləşdiyi rayonla, ədəbiyyat mənbələri və yerli sakinlərlə apardığı söhbətdən başlayır. Sonra müəllim ekskursiyanın marşrutunu hazırlayır. Burada obyektin miqdarından və məsafələrdən asılı olaraq dayanacaq məntəqələrini müəyyən edilir. Bunun üçün müəllim qabaqcadan marşrutla hərəkət edib obyektlərlə tanış olmalıdır. Planda ekskursiyanın əhatə etdiyi obyektlər göstərilməklə, onların qısa məzmunu qeyd edilir, ekskursiya zamanı şagirdlərin görəcəyi işlər (qeyd aparmaq, şəklini çəkmək, foto, video şəklini çəkmək, nümunə götürmək, praktik iş icra etmək və s.) göstərilir.

Pedaqoji işə yeni başlayan gənc müəllimlərin ekskursiyaya hazırlıq dövründə hansı məsələlərin təhlil ediləcəyi və şagirdlərə nəyin göstəriləcəyini yazıb planlaşdırması vacibdir. VI siniflərdə payız ekskursiyası planının tərtibində aşağıdakı qeydlər əsas götürülməlidir: üfüq, üfüqün əsas və aralıq cəhətləri; kompas, Günəş və yerli cisimlərə görə cəhətlərin təyin edilməsi; məhəldə məsafələrin ölçülməsi, yolun plana alınması; topoqrafik planda göstərilən obyektin tapılması; şərti işarələr; addımın ölçüsünün müəyyən edilməsi; gözəyari ölçmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi; məsafənin gözəyari müəyyən edilməsi; aşınma; təpənin göstərilməsi; yarığın göstərilməsi; çayla tanışlıq; bulaq (quyu) üstündə söhbət aparılması və s. Müəllim bu qeydlərlə ekskursiyanın keçirildiyi yerdə bütün marşrutu dolanmalıdır. Bu ona dayanacaq seçməyə və bu dayanacaqların hər birində nəyin barəsində danışacağı, məktəblilərin nəyi qeyd edəcəkləri, hansı materialın şəklini (və ya foto şəklini) çəkəcəklərini, hansı eksponat və ya herbari materialı götürmək lazım gəldiyini həll etməyə kömək edə bilər.

İstehsalata olan ekskursiya hazırlıq məqsədilə müəllim əvvəl özü müəssisədə olmalı, istehsalatla tanış olmalı, müəssisənin tarixini, inkişaf səviyyəsini öyrənməli, müəssisənin işçiləri ilə söhbət etməli, ekskursiyanın keçirilmə vaxtını müəyyən etməlidir.

Müəssisənin məsulları ilə görüşüb məlumat vermək üçün ekskursivod (mütəxəssis) ayrılmasına nail olmalı, ekskursiyanın keçirilmə vaxtını razılaşdırmalıdır.

Müəllim ekskursivodla görüşməli, onunla ekskursiyanın məqsədləri, vəzifələri, planı, marşrutu, dayanacaqları haqqında, diqqət yetiriləcəyi məqamlar haqqında söhbət aparmalıdır.

Müəllim şagirdlərə təhlükəsizlik qaydalarını izah edib, ən çox diqqət yetirməli məsələləri onların nəzərinə çatdırmalıdır. Əgər ekskursiya mənzillərinin tapşırıq-planları üzrə aparılacaqsa irəlicədən mənzillərarası iş bölgüsü aparılmalıdır və onlar lazımı cihaz, alət və avadanlıqla tanış olmalıdırlar. Ekskursiyada iştirak edəcək şagirdlərin sayı nəzərə alınmalıdır. Əksər hallarda istehsalat ekskursiyalarında eyni zamanda 25 nəfərdən artıq şagird iştirakı məsləhət bilinmir.

Ekskursiyanın məzmununu şagirdlərin möhkəm və şüurlü qavraması üçün ekskursiyadan qabaq müəllim ekskursiya materialının mənimsənilməsi üçün vacib olan əsas coğrafi anlayış və terminlərin təkrarlanması işini aparır. Şagirdlər xəritə üzrə ekskursiya məntəqəsi ilə, marşrut və dayanacaqlar ilə tanış etdirilib yerinə yetirəcəkləri praktik və digər işlər haqqında məlumatlandırılırlar.

Ekskursiyanın planının tərtibi. Müəllim məqsəd və vəzifələri əsas götürməklə məhəl və obyektə şəxsən tanışlıq, həmçinin digər mənbələr əsasında ekskursiya planını hazırlayır. Bu planda ekskursiyanın məqsəd və vəzifələri, onun təşkili və işin məzmunu dəqiq müəyyən edilməlidir. Təbiət ekskursiyalarında təlim-tərbiyə məqsədləri əvvəllər öyrənilmiş anlayışların və ekskursiyanın mövzusu üzrə qazanılmış vərdislərin möhkəmləndirilməsi, müşahidə edilən material üzərində təbiət hadisələrinin əlaqələrini müəyyən etmək bacarıqlarının hasil edilməsi daxildir. Belə ekskursiyalar şagirdlərə əhəlinin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində təbiətə təsirini və onu dəyişdirməyin formaları, mənfi və müsbət nəticələrini gözləri ilə görmək imkanı verir.

İstehsalata olan ekskursiyalarda məqsəd iqtisadi-coğrafi mövqə, müasir yüksək ixtisaslaşdırılmış sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, müəssisələrin yerləşdirilməsindəki qanunauyğunluqlar, ixtisaslaşma haqqında, istehsalat əlaqələri, əməyin təşkili və əməyə məhəbbət haqqında anlayışlar formalaşdırılır.

Müəllim ekskursiyanın məzmununa uyğun marşrut planı işləyib hazırlayır, dayanacaqlar və bu dayanacaqlarda yerinə yetiriləcək praktik işlər müəyyənləşdirilir. Xüsusilə təbiətə olan ekskursiyalarda marşrutun işlənməsinə xüsusən fikir verilməlidir. Çünki bu ekskursiyaların müvəffəqiyyəti marşrutun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Marşrut qapalı olmalı, gediş aşağı siniflərdə 5-6 km, yuxarı siniflərdə 8 km-ə qədər olmalıdır. Keçidlərin istiqaməti və məsafəsi, dayanacaq yerləri, aparılacaq müşahidələrin məzmunu (relyef formaları, suxurların xüsusiyyətləri və s.), praktik işlərin xarakteri (ölçmə işləri, şəkil çəkilməsi və s.), şagirdlərin diqqətini fəallaşdırmaq məqsədilə dayanacaqlarda şagirdlərə veriləcək tapşırıqlar qabaqcadan düşünülməli, gənc müəllimlər isə həmin tapşırıqları yazmalıdırlar.

Məsələn, VI sinifdə payız ekskursiyasının təxmini planı belə ola bilər:

I. Dayanacaq. Ən hündür yerdə seçilir və ətraf buradan seyr edilir. Ərazidə relyef formalarının şəklini çəkmək, məhəllin ətraf panoraması ilə tanışlıq. Kompas və yerli əlamətlərə görə cəhətlərin təyini.

II. Dayanacaq. Əgər bu ərazidə çay varsa, onun sahillərini müşahidə etmək, sağ, sol, alçaq və yüksək sahillərini müəyyən etmək, dərinliyi ilə tanış olub axını sürətini, temperaturunu, şəffaflığını və s. təyin etmək. Sahilin hansı suxurlardan təşkil edildiyini müəyyən etmək (nümunə götürülə bilər).

III. Dayanacaq. Yarğan və ya çayın çılpaq sahili. Yarğanın quruluşunu nəzərdən keçirmək, rəsmini çəkmək, suxur nümunələri götürmək.

IV. Dayanacaq. Təpənin yanı. Təpənin başqa relyef formalarından nə ilə fərqləndiyini müəyyən etmək.

Yaz ekskursiyası da payız ekskursiyasının marşrutu ilə keçirilə bilər. Lakin yaz ekskursiyası sanki şagirdlərin coğrafiya dərslərində öyrəndikləri haqqında, onların öz nəzəri biliklərini təcrübədə tətbiq edə bilmələri haqqında bir növ hesabatdan ibarətdir. Ona görə də yaz ekskursiyasının planına praktik xarakter daşıyan bacarıq və vərdislərin əldə edilməsinə kömək edən, məntiqi nəticələr çıxarıla bilən daha mürəkkəb məsələlər daxil edilir. Məsələn, çay sahilində olan yarıqda üzə çıxan suxurlara əsasən düzənliyin hansı suxurlardan əmələ gəldiyini təyin etməyi şagirdlərə tapşırmaq olar.

Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər obyektlərdən birinin (bulaq, çay, dərə və başqa) təsvirini hazırlayırlar. Təsvir planını müəllim verməlidir. Məsələn, aşağıdakı plan üzrə çayın təsvirini verin:

a) Çayın yerləşdiyi yer və ətraf məhəllin relyefi; b) Məhəl və çayın sahili hansı suxurlardan təşkil olunmuşdur? c) Çayda suyun axın sürəti necədir? ç) Suyun keyfiyyəti – rəngi, şəffaflığı, çirklənmə vəziyyəti necədir? d) Çayın təsərrüfat əhəmiyyəti nədir?

Şagirdlər müşahidə və yerinə yetirdikləri praktik işləri öz dəftərlərinə yazırlar. İşlə əlaqədar lazımdır ki, şagirdlər üçün olan tapşırıqlar mərhələdən mərhələyə mürəkkəbləşsin.

İstehsalat ekskursiyalarında başlıca olaraq müəssisənin olduğu yer və onun nəqliyyat-coğrafi mövqeyi, xammal, yanacaq, avadanlıq, hazır məhsul, əməyin təşkili üzrə istehsalat əlaqələri nəzərdən keçirilir. Şagirdlər qabaqcıl işçilər və onların istehsalat göstəriciləri ilə tanış olurlar. Bir neçə istehsalat sahəsi üzrə təşkil olunan ekskursiya planları ilə tanış olaq:

I. Sənaye müəssisəsinə təşkil edilən ekskursiyanın planı.

1) Müəssisənin olduğu yer, məhz bu məkanda yaradılması səbəbləri. 2) Nəqliyyat, coğrafi mövqeyi. 3) Xammal, yanacaq mənbələri, onların müəssisəyə görə mövqeyi, daşınma şəraiti. 4) Müəssisənin yaradılması tarixi, yenidən qurulması. 5) İstehsal prosesinin əsas mərhələləri, sexlərin tərkibi, avadanlıqla təminatı, görülən işlərin xarakteri. 6) Xammal, yanacaq, elektrik enerji-

si üzrə müəssisənin istehsal əlaqələri. 7) Zavoddaxili, sexlərarası əlaqələri, əlaqələr üzrə sxem tərtibi.

II. Dəmir yol stansiyasına təşkil edilən ekskursiyanın planı.

1) Müəssisənin olduğu yer, məhz bu məkanda yaradılması səbəbləri. 2) Rayonda (şəhərdə) nəqliyyat şəbəkəsinin yaranması və inkişafının qısa tarixi. 3) Stansiyanın texniki avadanlıqla təmin edilməsi. 4) Stansiyanın əsas obyektləri (anbar, sərnişin vağzal, yük yolları, depo və s.). 5) Sərnişin və yük üzrə hərəkət marşrutları, stansiyanın istehsal əlaqələri. 6) Stansiyada əməyin təşkili, qabaqcılları və onların nailiyyətləri.

III. Heyvandarlıq fermasına təşkil edilən ekskursiyanın planı.

1) Fermanın olduğu yer, məhz bu məkanda yaradılması səbəbləri. 2) Fermanın yaradılması tarixi. 3) Fermada heyvanların sayı və illər üzrə dəyişməsi. 4) Mal-qaranın cins tərkibi və onun yaxşılaşdırılması. 5) Məhsuldarlıq. 6) Yem bazası. 7) Fermanın mexanikləşdirilməsi. 8) Əməyin təşkili. 9) İnkişaf perspektivləri.

Verilmiş planlar nümunə xarakteri daşıyır. Hər bir ekskursiyanın spesifik xüsusiyyətləri olduğu üçün öz planı olmalıdır. Müəllim həmin planla şagirdləri tanış edir, fərdi və ya qruplar üzrə tapşırıqları bölüşdürür.

Ekskursiyanın keçirilməsi.

Sınıf şagirdləri müəyyən edilmiş vaxtda və yerdə toplaşdıqdan sonra müəllim mənzilərin işə hazırlıq vəziyyətini və avadanlıqlarla təchizatını yoxlayır.

Ekskursiyaya ümumi plan üzrə bütün sinfin iştirakı ilə, yaxud da qabaqcadan ayrılmiş mənzilərin tapşırıq-planları əsasında keçirilə bilər. Hər iki halda bütün sinfin ekskursiyasının ümumi marşrutu (təbiətdə keçirilən ekskursiyalarda) və bütün sexləri və ya müəssisələr ilə (istehsalat ekskursiyalarında) tanış olması zəruridir.

Hər bir mənzilə üzvü mənzilənin planında göstərilən ümumi işlər sırasındakı müstəqil işi icra etməlidir. Frontal ekskursiyadan fərqli olaraq sinfin əvvəlcədən mənziləyə bölünməsi lazımi materialların tam toplanmasını, hesabatın tez hazırlanmasını

təmin edərsə, onun çatışmayan cəhətləri də yox deyildir. Manqa sistemi ilə keçirilən ekskursiyalarda çox zaman şagirdlər əsas diqqəti öz manqalarındakı plan üzrə məsələlərə yönəldirlər. Ona görə də müəllim işi elə təşkil etməlidir ki, manqa üzvləri yalnız öz "sahələrini" öyrənmək deyil, ekskursiyanın bütün obyektləri ilə tanış olsunlar.

Manqa sistemli ekskursiyalarını iki cür keçirmək olar. Əgər ekskursiya obyektini çox da böyük deyilsə, məntəqələr bir-birinə yaxındırsa, bu zaman manqalar əvvəl onlar üçün ayrılmış sahələrə gedir və onlara tapşırılmış işləri müstəqil surətdə icra edirlər. Müəllim isə şagirdləri təlimatlandırır, manqalara nəzarət edir, işin düzgün icrasına nail olduqdan sonra, bütün manqaları bir yerə toplayıb, bütöv sinfi ekskursiya obyektlərinin hamısını gəzdirir. Hər manqa öz sahəsində yerdə qalan şagirdlərə lazımi izahat verir.

Beləliklə, bütün manqalar marşrutun bütün obyektləri ilə bütünlüklə tanış olur və öz sahələrinə aid kifayət qədər material toplaya bilirlər.

Marşrutu mürəkkəb olan və müxtəlif obyektli ekskursiyalarda isə manqa sistemindən başqa cür istifadə etmək lazımdır. Bu halda müəllim əvvəl bütün şagirdlərlə marşrut üzrə hərəkət edir, hər dayanacaqda onlarla müsahibə aparır. Sonra bütün manqalar öz sahələrinə yönəlir, müəllimin köməyindən istifadə edərək, plan üzrə onlara verilmiş tapşırıqları yerinə yetirirlər.

Bəzən də sinfi manqalara bölmədən ümumi plan üzrə ekskursiyanı frontal qaydada keçirmək olar. Bunun üçün müəllim materialın tam şəkildə toplanmasını təmin etmək məqsədilə ayrı-ayrı şagirdlərə fərdi tapşırıqlar verir (foto, video çəkmək, şəkil çəkmək, rəsm çəkmək, nümunələr toplamaq və s.).

Hər bir ekskursiya, adətən, 10-15 dəqiqədən çox olmayan giriş müsahibəsilə başlayır. Sonra isə plan üzrə ekskursiya davam edir. Ekskursiyanın gedişində müəllim öz fəallığını şagird kollektivinə verməlidir.

Obyektlərlə tanışlıq zamanı çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər müstəqil işləsin, müşahidə aparsınlar. Müəllim işin düzgün icrasına nəzarət etməli, qarşıya çıxan çətinliklərdə kömək etməli, ekskursiyanın gedişinə ümumi istiqamət verməlidir.

Növbəti iş yekun müsahibəsidir. Təbiətə təşkil olunmuş ekskursiyalarda bütün iş müəllim tərəfindən təşkil edildiyindən müəyyən nəticələr çıxarmaq müəllim üçün bir o qədər də çətin olmur. Müəllim yekun müsahibəsində, hər şeydən əvvəl şagirdlərin nəzər diqqətini ekskursiyanın məqsədinə cəlb edir və ekskursiyadan çıxan nəticələri göstərib şərh edir.

İstehsalata təşkil edilən ekskursiyalarda lazımi məlumatın mütəxəssis (ekskursavod) tərəfindən verilməsinin müsbət cəhətləri çoxdur. Şübhəsiz ki, zavod mühəndisi müəllimdən qat-qat artıq ixtisaslı məlumat verə bilər. Lakin çox zaman bu ixtisas sahələri əsil məqsəddən yayınır. Çox təfəssilatlı danışdıqlarından bir çox mühüm məsələləri nəzərdən qaçırlar. Ona görə də istehsalat ekskursiyaları bitdikdən sonra yekun müsahibəsinin müəllim tərəfindən keçirilməsi məqsədə daha uyğundur. Burada müəllim ekskursiya zamanı şagirdlərdə külli miqdarda yaranan təsəvvürlərdən, bilik və məlumatlardan, hadisə və predmetlər arasındakı əlaqələrin mahiyyətini açmağa kömək edən ən vacib məsələləri seçmək imkanına malik olur. Yekun müsahibəsində müəllim və eləcə də mütəxəssis şagirdlər tərəfindən verilən suallara ətraflı cavab verirlər.

Yekun müsahibəsindən sonra müəllim şagirdlərə mənzələrin planı əsasında qısa hesabat yazmalarını tapşırır.

Şagirdlər hesabat yazmaq üçün ekskursiyada gördüklərini bir daha nəzərdən keçirib, onlar haqqında fikirləşməli olurlar. Yaxşı tərtib olunmuş hesabatları sinif qarşısında nümunə göstərmək lazımdır.

Şagirdlərin hesabatlarında rəsmlər, foto-şəkillər, video çəkilişlər, sxemlər, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar olur. Ekskursiyada toplanılmış materiallardan, şagirdlərin hesabatlarından stend düzəldilir ki, bu da tədrisdə əvəzəlməz təlim-əyani vəsait rolunu

nu oynayır. Suxur və mineral nümunələri, kolleksiyalar, bitki herbariləri, diaqramlar, gündəliklər, albomlar və s. əsasında məktəbdə ölkəşünaslıq guşəsi və ya muzeyi yaratmaq üçün istifadə etmək olar. Yaradılmış bu guşə və muzeylər ekskursiyalar keçirildikcə toplanılmış materiallar əsasında zənginləşdirilir. Dərslərdə bu materiallar əvəzsiz əyani vəsaitlərə çevrilir.

Ekskursiyadan sonra nəticələr dərslərdə ümumiləşdirilib proqram materialının məzmunu ilə əlaqələndirilməlidir. Əgər ekskursiya proqram mövzularının öyrənilməsinə qədər keçirilmişsə, o zaman proqramın müvafiq bölmələrini keçəndə müəllim onları ekskursiya materialları ilə əlaqələndirir. Müəllim, adətən, şagirdlərə ekskursiya və onun nəticələrini xatırladan suallar verir ki, şagirdlər bu sualları cavablandıranda mövzu ilə ekskursiya əlaqələndirilmiş olsun.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, tədris ekskursiyalarının təşkili və keçirilməsində zəruri olan hər bir mərhələnin öz yeri var. Bu mərhələlərdən biri olmayanda və ya istənilən səviyyədə aparılmayanda ekskursiya öz əhəmiyyətini itirmiş olur və mənasız bir gəzintiyə çevrilir.

Hər bir fənn üçün tədris ekskursiyalarının məcburi minimum proqram ilə müəyyən edilir. Ekskursiyanın təşkil olunacağı obyektin müəyyənləşdirilməsi adətən məktəbin yerləşdiyi məkandan çox asılı olur. Belə ki, şəhər məktəbinin müəllimi istehsalata, kənd məktəbinin müəllimi isə təbiətə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə ekskursiya keçirmək üçün daha çox imkanlara malik olur. Bütün bunlara baxmayaraq proqram tələbləri və şagirdlərin marağı nəzərə alınmaqla həm təbiətə və həm də istehsalata ekskursiyalar təşkil olunmalıdır.

Tədris ekskursiyaları proqram ilə nəzərdə tutulan saat hesabına təlim vaxtı keçirilir. Adətən ekskursiyalar üç saat vaxtda keçirilib yekunlaşdırılır. Müstəsna hallarda bu işə dörd-beş saat vaxt sərf olunur.

Proqramdan kənar ekskursiyaların metodikası tədris ekskursiyalarına oxşayır. Fərqlər odur ki, dərstdən kənar vaxtda keçirir

və məzmunu məktəb coğrafiyasının çərçivəsindən kənara çıxarıla bilər.

Bir fənn üzrə keçirilən ekskursiyalardan əlavə, məktəblərdə bir neçə fənni birləşdirən ekskursiyalar da keçirilir. Kompleks ekskursiya adlanan bu ekskursiyaları coğrafiya, fizika, biologiya müəllimləri birlikdə keçirirlər. Bu ekskursiyalara hazırlıq işində, plan tərtibində, tapşırıqların hazırlanması və verilməsində həmin fənn müəllimlərinin hamısı iştirak etməlidir. Bəzi məktəblərdə kompleks ekskursiyaların nəticələrinə həsr olunmuş konfranslar keçirilir.

COĞRAFIYADAN SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR

Sınıfdənxaric işlər məktəblilərin qabiliyyətinin inkişafında və maraqlarının təmin edilməsində böyük rol oynayır. Şagirdlərdə coğrafiyaya həvəs, maraq yaratmaq, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində sınıfdənxaric işlərin mühüm rolu vardır. Müəllim öz işinin böyük ustası olsa da vaxt məhdud olduğu üçün dərslərdə coğrafiya elminin bütün sirlərini aca bilməz. Ona görə də coğrafiyaya böyük maraq göstərən bir çox məktəbli üçün sınıfdənxaric iş tədris məşğələlərinə zəruri əlavədən ibarətdir.

Şagirdlərin müstəqil əqli fəaliyyətinin inkişafına, onlarda müxtəlif bacarıq və vərdişlərin yaranıb formalaşmağına çox böyük kömək etməklə, sınıfdənxaric iş inkişaf etməkdə olan təlim vəzifələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir.

Müəllim sınıfdənxaric iş prosesində ən rəngarəng metodlardan istifadə edib coğrafiyanın ayrı-ayrı məsələlərinin öyrənilməsini daha dərin və əyləncəli edə bilər, onu məktəblilərin fəaliyyəti ilə birləşdirə bilər, onlara elmi-tədqiqat işi vərdişləri aşılaya bilər.

Sınıfdənxaric iş şagirdlərin könüllülüüyü, təşəbbüsü, fəallığı və müstəqil fəaliyyəti əsasında qurulub genişləndirilir.

Həm bütövlükdə tematikanı, həm də bu işin ayrı-ayrı növlərini müəllim şagirdlərə zorla vermir, yalnız onların yadına salmalıdır. Müəllimin rolu, vəzifəsi şagirdlərin təşəbbüs göstərməsinə daim kömək etmək, həmin təşəbbüslərə istiqamət vermək, onlarda məsuliyyət hissini aşılamaqdan ibarətdir. Müəllimin rəhbərliyi o qədər düşünülmüş olmalıdır ki, şagirdlərin özlərinin yarıradıcılığı birinci plana keçsin. Belə ki, şagirdlər dərnişin iclasında əlyazması ilə coğrafiya jurnalı buraxmaq haqqında fikir irəli sürürlər. Müəllim bu fikri, təklif kimi dərnişin üzvlərinin ümumi yığıncağında və ya dərnişinçilərin müvafiq qrupu ilə müzakirə edir. Hərçənd ki, bu jurnalın məzmunu və tərtibi haqqında onun

özünün müəyyən rəyi ola bilər, o hər halda bu məsələlərdə etiyatlı olmaqla öz təklifini şagirdlərə bildirir, çalışır ki, mümkün qədər daha çox təkliflər verilsin, bu təkliflərdən hər birini müzakirə edir, əlavələr və izahatlar şəklində öz təkliflərini verir, çalışır ki, qəbul olunmuş qərar dərnək üzvlərinin əksəriyyətinin ümumiləşdirilmiş rəyi olsun.

Coğrafiyaya aid sinifdaxaric işlər idraki xarakter daşımali, şagirdlərdə olan nəzəri biliklərin praktiki tətbiqi ilə, onların əmək fəaliyyəti ilə uzlaşdırmalıdır. Sinifdaxaric işə, əyləncəli elementlər və uşaqların oyun fəaliyyəti də daxil edilməlidir.

Şagirdlərin coğrafiyaya olan marağı öz-özünə yaranmır. Şagirdlərdə bu maraqların yaradılması müəllimin ustalığından asılıdır. Təsdiq etmək olar ki, şagirdlər üçün könüllü olan sinifdaxaric iş coğrafiya müəllimi üçün məcburidir, – həmin iş müəllimin pedaqoji məharətinin yüksəldilməsi vasitəsidir və bir çox hallarda onun elmi-tədqiqat fəaliyyətinin başlanğıcı ola bilər.

Son illərdə belə düşünülürdü ki, bir çox fənlər üzrə maraq (qrup) məşğələlərinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı tədris fənləri üzrə sinifdaxaric iş bir qədər tənəzzülə uğraya bilər.

Lakin həqiqət göstərir ki, belə bir fikrin əsası yoxdur. Əksinə, məhz sinifdaxaric işin daha ardıcıl aparıldığı məktəblərdə və şagirdlərin elmi maraqlarının aşkara çıxarılmasına dair təcrübə toplanan məktəblərdə maraq (qrup) məşğələləri özünə daha möhkəm yer tapmışdır. Belə vəziyyət bütün tədris fənlərinə, o cümlədən coğrafiyaya da aiddir. Belə hallarda sinifdaxaric iş maraq kurslarının müvəffəqiyyətini təmin edən ən mühüm amillərdən biri kimi nəzərə çarpır.

Sinifdaxaric işlər məzmununa, təşkil formalarına və keçirilmə metodlarına görə çox rəngarəngdir. Bu iş şagirdlərin coğrafi hazırlığı və inkişafının ümumi səviyyəsini, onların əldə etdikləri və onlara aşılan biləcək praktiki vərdiş və bacarıqları nəzərdə tutur.

Çoxillik təcrübə ilə sübut edilmişdir ki, təkcə coğrafiya üzrə deyil, bütün digər tədris fənlərinə dair sinifdən xaric işin əsas və ən mühüm təşkilat forması *dərnəkdir*. Lakin coğrafiya üzrə sinifdən xaric işin əsas təşkilat forması olan dərnək həmin işin yeganə forması deyil. Ən düzgün forma dərnək formasının kütləvi xarakter daşıyan əməli tədbirlərlə bacarıqla birləşdirilməsi sayılmalıdır. Coğrafiya dərnəyinin üzvləri, adətən, bir və ya bir neçə paralel siniflərin şagirdlərindən ibarət olur. az-az hallarda isə (paralel siniflərin olmadığı məktəblərdə) dərnəklərdə müxtəlif siniflərin şagirdləri işləyirlər.

İndi bəzi məktəblər sinifdən xaric işə V sinif şagirdlərini də cəlb etməyə başlamışlar. İbtidai siniflərdə “həyat bilgisi” kursunun keçilməsi şagirdlərdə coğrafi öbiliklərə dair maraqların formalaşması üçün geniş əsas yaradır. On-on bir yaşlı şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə güclənən bu maraqları onların coğrafiya üzrə sinifdən xaric işlərdə iştirak etməsinə səbəb olur.

Bəzi məktəblərdə müxtəlif siniflərdən olan şagirdlərin məhsuldar və maraqlı işi şagird *elmi-coğrafiya cəmiyyətlərində* təşkil edilə bilər. Bu cəmiyyətlərdə məktəblilərin ehtiyac və maraqlarından asılı olaraq müxtəlif seksiyalar yaradılır. Cəmiyyətlərin olması müəllim işini çətinləşdirir, lakin həmin iş düzgün planlaşdırıldıqda və bu işə rəhbərlik edilməsinə başqa ixtisaslardan olan müəllimlər və məktəbin şagird təşkilatı da cəlb edildikdə cəmiyyətdə bütün yaşlardan olan məktəblilərin hərtərəfli maraqlarını təmin etmək üçün daha əlverişli şərait yaranır.

Coğrafiya dərnəyi. Dərnək sinifdən xaric işin ən mühüm təşkilat formasıdır. Coğrafiya dərnəyinin sədri, bir və ya iki müavini və katibi olmalıdır. Dərnəyin əlyazmaları şəklində nəşrləri üçün 3-4 nəfərdən ibarət redaksiya heyəti seçilir. Dərnəyin rəhbərliyi nə qədər sadə qurulursa, onun üzvləri bir o qədər fəal təşəbbüs göstərir və dərnəyin işinə müəllim daha asan və operativ istiqamət verir.

Dərnəyin strukturu müxtəlif ola bilər. N. N. Baranski dərnəyi seksiyalara bölməyi məsləhət görürdü. Seksiyalar dərnəyin

işini müəyyən sistemə salsada, onu daha dəqiq edib, tapşırıqların yerinə yetirilməsindən ötrü məsuliyyəti artırsa da, eyni zamanda bu ayrı-ayrı dərəcələrin lüzumsuz "ixtisaslaşdırılması" və onların sinifdən xaric fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Ona görə də "ixtisaslaşdırılma" qəbul olunan dərəcələrdə şagirdlərin seksiyalarda dərin fəaliyyətlə, işlə məşğul olmaqla yanaşı, eyni zamanda digər seksiyaların keçirdikləri əməli tədbirlərdə də gücləri çatan dərəcədə iştirak etməlidirlər.

Məktəblərdə dərəcələrin tematikası çox rəngarəngdir. Bu tematikaya məşhur səyyahların həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi, respublikamızın təbiəti və təsərrüfatının xüsusiyyətləri, sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, əhali və şəhərlərin coğrafiyasının, dünyanın siyasi xəritəsinin və onun dəyişməsinin öyrənilməsi, doğma diyarın tədqiqi və s. daxil edilir. Əsas diqqət ölkəşünaslıq tematikasına - təbiətin, iqtisadiyyatın, əhalinin və doğma respublikanın tarixi keçmişinin öyrənilməsinə verilir. Coğrafiya dərəcələrinin əksəriyyətində aşağıdakı mövzular: "Bizim kənd", "Bizim şəhər", "Bizim rayon" və ya ayrı-ayrı məsələlər: məsələ, yerli çayın öyrənilməsi, regionumuzun faydalı qazıntılarının öyrənilməsi və s. daxil edilir. Coğrafiyaya dair sinifdən xaric dərəcə işinin tematikası çox rəngarəng olub, daim dəyişir və zənginləşib genişlənir.

Təbiidir ki, coğrafiya dərəcəsinin üzvləri olan V-VII sinif şagirdlərini səyahətçilərin tədqiqatları və kəşfləri ilə təbiətin maraqlı hadisələri ilə, ayrı-ayrı, daha məşhur olan coğrafi obyektlərin təsviri ilə, respublikamızın və digər ölkələrin əhalisinin təsviri ilə əlaqədar məsələlər daha çox maraqlandırır. Yuxarı sinif şagirdlərini başlıca olaraq respublikamızın iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsinə dair, dünyanın siyasi xəritəsinin dəyişməsinə dair məsələlər məşğul edir. Lakin müxtəlif siniflərdən və müxtəlif yaşlardan olan şagirdlərdə maraq doğuran, ancaq həmin sinif şagirdlərinin bacarıq və hazırlığına müvafiq olaraq öyrənilən ümumi mövzular da vardır. Bu mövzuların ən əhəmiyyətli doğma vətənin öyrənilməsidir.

Dərnəklərin məşğələlərinə müxtəlif iş növləri daxildir: coğrafi xəbərlər, referatlar, məruzələr, coğrafi oyunlar və viktorinalar. Bütün bunlar elmi-kütləvi ədəbiyyatın sinifdən xaric oxusunun təşkilinə əsaslanır. Coğrafi gecələrin, konfransların və olimpiadaların hazırlanmasında böyük yer tutmaqla, dərnək rəhbərləri, habelə respublika üzrə ekskursiyalar, yürüşlər təşkil edirlər.

Coğrafi xəbərlər kiçik öçerklərin, hekayələrin qısa, şifahi şərhləri və ya bilavasitə coğrafiyaya aid olan ən müxtəlif məzmunlu təsvirlər hesab olunur. Belə xəbərləri şagirdlər təbiətə aid çap olunan müxtəlif qəzet, jurnallar, təqvimlər və başqa mənbələrdən götürürlər. Dərnəyin hər bir məşğələsində məzmunca müxtəlif olan 3-ə qədər xəbər vermək olar. Xəbərlər "nağıl" olunmalıdır. Mənbədən oxunanda dinləyicilərin marağı azalır..

Coğrafi məlumatlar, coğrafi xəbərlərdən onunla fərqlənir ki, məlumatlarda daha yeni xəbərlər və rəqəmlər şərh edilir. Onları şərti olaraq "coğrafi yeniliklər" də adlandırmaq olar. Bu "coğrafi yeniliklərə" birinci növbədə müstəqilliyimiz və inkişafımıza dair məlumatlar aid olmalıdır: məsələn, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı yeni müəssisələrin istifadəyə verilməsi; regional iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi; dünyanın siyasi xəritəsinin dəyişilməsi; və digər dünya təsərrüfatı, ölkələri ilə bağlı məlumatlar və s.

Öz xarakterinə görə coğrafi məlumatlar iqtisadi coğrafiyaya ilə daha çox bağlıdır. Eyni zamanda yer kürəsinin müxtəlif yerlərində baş verən zəlzələlər, vulkan püskürmələri və digər təbiət hadisələri haqqında xəbərlər də maraqla qarşılır. Məlumat üçün material qəzet, jurnal və internetdən götürülür.

Məruzələr və referatlar xəbərlərdən və məlumatlardan fərqli olaraq, əsasən bir məsələyə həsr olunur və xeyli dolğun şəkildə şərh edilir. Məruzələr və referatların tematikası çox rəngarəng ola bilər. Öz vəzifəsinə görə bunların məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: şagirdləri görkəmli səyyahların həyatı ilə daha yaxından tanış etmək, onlarda respublikamızın daha maraqlı coğrafi obyektləri və landşaftları haqqında, tikinti və digər layihələr

haqqında daha parlaq təsəvvürlər yaratmaq. Sənaye və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə, şəhərlərə və s. aid çoxlu məruzələr, həmçinin referatlar həsr olunur.

Ümumi mövzuya malik olan məruzələr və referatlar hazırlıq priyomlarına görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Referatlar əsas etibarını ilə bir mənbə üzrə (bir kitab və ya məqalə) tərtib olunur və həmin mənbənin məzmununun qısa şərhindən ibarət olur. Şagirdlər əvvəlcə həmin kitabın məzmununun konspektini tutmağa öyrəşdirilir, bundan sonra isə məruzə hazırlamaq üçün istifadə etməli olacağı bir neçə mənbə üzərində bir qədər asanlıqla işləyirlər.

Məruzə üzərində işləmək xeyli çətindir. Referat hazırlayan şagird plan tərtib etmir. O, üzərində işlədiyi mənbədəki şərh ardıcılığına əməl edir. Məruzə hazırlayarkən isə onun əsas məqsədinə müvafiq olaraq qabaqcadan plan tərtib olunur, sonra onun ən mühüm bölmələrinə dair ədəbiyyat seçilir. Məruzə tərtib etmək üçün, şagird bir sıra mənbələrdən istifadə etməli, bir neçə kitab və məqalə oxumalı, planın hər bir bəndinə dair məlumatları seçməyi bacarmalıdır. Referat və məruzələr tərtib etmək və oxumaq təcrübəsi toplamış coğrafiya dərnəkləri konfrans keçirə bilər.

Konfrans – bir qrup mövzuya (məruzə, referat və xəbərlər) həsr olunmuş çıxış və müzakirələrdən ibarətdir. Tematik konfranslar böyük hazırlıq işləri, mövzunun seçilməsini, plan və məruzələr siyahısını işləyib hazırlanmasını, ədəbiyyat seçilməsini, məruzələr tərtib edilməsini, lazımı əyani material hazırlanmasını və s. tələb edir.

Konfransın mövzu və planı qabaqcadan elan olunur ki, dərnək üzvləri çıxışlar və suallar hazırlaya bilsinlər.

Adətən, daha aktual məsələlər üzrə kompleks mövzular hazırlanır. Konfransın hazırlanmasına dair bütün iş müəllimin rəhbərliyi altında aparılır. Öz xarakteri və tematikasına görə konfranslar yuxarı sinif şagirdlərinin səviyyəsinə müvafiq gəlir.

Sinifdən xaric dərnək işində coğrafi xəbərlərdən, məlumatlardan, referatlardan, məruzələrdən və konfranslardan istifadə etməklə, şagirdlərə lazımi məlumatları və xəbərləri seçmək, təhlil etmək və ümumiləşdirmək bacarığı aşılanır.

Suallar, tapmacalar, viktorinalar və oyunlar sinifdən kənar işin bir-birinə çox yaxın növlərindən ibarət olub V-VII sinif şagirdlərinin coğrafi dərnək məşğələlərində geniş istifadə olunur. Başlıca məqsəd dərnəyin işinə əyləncəlik ünsürü daxil etməkdən ibarətdir. Şagirdlər bir növ "istirahət" edə-edə bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Bu iş növləri şagirdlərin təfəkkürünü, düşüncəsini inkişaf etdirir, onlarda coğrafi biliklərin, xüsusilə xəritə və nomenklaturaya dair biliklərin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır.

Coğrafi suallar məzmununa görə çox müxtəlif olub, coğrafi biliklərin bütün sahələrinə aid ola bilər. Bütün sualları şərti olaraq 3 qrupa bölünə bilər:

1. Cavabı şagirdlərin özlərinin bilikləri əsasında nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmələr aparmaq bacarığı ilə əlaqədar olan suallar.

2. Cavabı, ola bilsin ki, başlıca olaraq təsadüfən başqalarından eşitdikləri və oxuduqları ayrı-ayrı faktlara və məlumatlara əsaslanan suallar.

3. Cavabları şagirdlərdən düşüncəlilik üçün edilən məşq nəticəsində qazanılan bacarıq və vərdisləri tələb edən sual-tapmacalar.

Sual-tapmacalar tərtib etmək böyük çətinlik törətmir. Coğrafiya dərnəyi üzvlərini buna öyrəşdirmək lazımdır. Sual-tapmacalar oyunlar formasında da təşkil oluna bilər.

Coğrafi oyunlar, müxtəlif məzmunla malik olmaqla, coğrafiya dərnəyinin işinə təkcə maraqlılıq ünsürü deyil, həmçinin istirahət və əyləncə ünsürü daxil etməlidir. Hər bir oyun və ya oyun qrupunun öz coğrafi əsası vardır. Xəritəni bilmək, coğrafi nomenklaturanı bilmək, və s. üçün olan çoxlu oyunlar vardır. Xəritəni bilmək oyunlarına kəsik konturlarla aparılan məşğələlərin bütün növləri, coğrafi loto və s. aiddir. Ən maraqlı düşüncə-

lilik oyunu "Tap görək" oyunudur. Bu oyunda yalnız iki nəfər – soruşan və cavab verən iştirak edir. Dərnişin qalan üzvləri sual və cavabları diqqətlə izləyirlər. Soruşan suallar verir. Cavab verən yalnız "bəli" və ya "xeyr" deməklə cavablar verir. Şagirdlərin daha çox xoşladıkları coğrafi oyunlara müxtəlif növ coğrafi sualları və tapmacaları birləşdirən viktorinaları aid edirlər.

Dərnişin üzvləri tərəfindən aparılan işlərdən biri də coğrafiya meydançası ilə əlaqədardır. Meydançada meteoroloji budka, flüger, hiqrometr, barometr və başqa cihazların köməyi ilə müxtəlif müşahidələr aparılır və bunların əsasında müəyyən cədvəllər, qrafiklər tərtib olunur.

Sinifdənxiaric oxu. *Sinifdənxiaric oxu* – coğrafiyaya dair sinifdənxiaric işin bütün sistemində xüsusi yer tutur. Şagirdlərin coğrafi görüş dairəsinin genişləndirilməsi, coğrafiya elminə marağın inkişaf etdirilməsinin əsas mənbəyi kimi onun əhəmiyyəti hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Coğrafi ədəbiyyatın tərbiyəedici rolu çox böyükdür.

Məktəbdə coğrafiyanın tədrisinin yaxşı təşkili şəraitində əlavə coğrafi ədəbiyyatdan istifadə edilməsi və şagirdlərin sinifdənxiaric oxusu bütün təlim prosesinin ayrılmaz elementi, işin sinifdərş formasını sinifdənxiaric işlə əlaqələndirən halqa olur. Əlavə ədəbiyyatın öyrənilməsi coğrafiyaya dair sinifdənxiaric işin bütün məzmununu təşkil edir.

Sinifdənxiaric oxu işinin metodikası coğrafiya müəllimindən aşağıdakıları tələb edir: 1)şagirdlərə məsləhət görümlə bilən əsas coğrafi ədəbiyyatı bilmək; 2)şagirdlərdə coğrafi ədəbiyyata marağ inkişaf etdirən və onlara ədəbiyyatdan istifadə etmək vərdişləri, bacarıqları aşılavan, kitabla işin daha effektiv təşkili metodlarının tətbiq edilməsi.

Şagirdlər tərəfindən ən çox oxunan coğrafi ədəbiyyat, səyyahlar haqqında elmi-kütləvi oçerklər, məşhur səyyahların əsərləridir. Jurnal və qəzətlərdən götürülmüş maraqlı məqalələrin adlarını, qısa annotasiyalarla birlikdə mütləq xüsusi jurnalda müntəzəm surətdə yazmaq, məqalələri mövzular, bölmələr, kurs-

lar və təlim illəri üzrə təsnifləşdirmək lazımdır. Bir-iki ildən sonra müəllimdə coğrafiyaya dair sinifdən xaric oxu üçün cari ədəbiyyatın xeyli böyük kataloqu yaranır.

Müəllimin mühüm vəzifəsi şagirdlərdə coğrafi ədəbiyyata maraq oyatmaq və onlara bu ədəbiyyatdan istifadə etmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir. Bu işin başlanması dərstdə, davam və inkişafı isə sinifdən xaric işdə gedir. Azərbaycan dilində belə ədəbiyyatlar azdır. Rus və digər xarici dillərdə olan ədəbiyyatlardan istifadə olunmalıdır. Xarici dil müəllimlərini bu işə cəlb edilməsi həm də fənlərarası əlaqələr yaradır.

Coğrafiya çap orqanları. Sinifdən xaric işin məzmununun ayrılmaz hissəsi *çap orqanının* nəşridir. Coğrafiya üzrə sinifdən xaric iş çərçivəsində şagirdlər tərəfindən “coğrafiya vərəqləri”, “coğrafiya qəzetləri”, “coğrafi jurnallar” və bülletenlər nəşr olunur. Bu orqanlara “Qlobus”, “Xəzər”, “Gənc coğrafiyaçı”, “Gənc səyahətçi”, “Zirvə” və başqa adlar seçmək olar.

“Coğrafiya vərəqləri” şagirdlərin sinifdən xaric fəaliyyətinə aid olan əhəmiyyətli hadisələrlə əlaqədar olaraq təsadüfdən-təsadüfə (dərnək təşkili, coğrafiya muzeyinin yaradılması və s.) buraxılır. Həcmcə qəzətdən kiçik olan “coğrafiya vərəqəsi” əsasən səfərbəredici xarakter daşıyır.

Dərnəyin “coğrafiya qəzeti” vaxtaşırı - əksər hallarda iclasla bağlı ayda bir dəfədən tez olmayaraq buraxılır. Bu orqan şagirdlər tərəfindən coğrafiyaya dair keçirilən bütün sinifdən xaric işi əks etdirir. Qəzetin məzmunu daha rəngarəng olmalıdır. Burada dərnəyin iclasları haqqında hesabatlar, oxunmuş məruzənin qısa şərh, keçirilmiş ekskursiyalar haqqında, dərnəyin ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyəti haqqında və s. məqalələr dərc olunur.

“Coğrafiya jurnalı” adətən ildə bir dəfə buraxılır. Onlar öz həcminə görə xeyli böyük, məzmunca dərin olur. Şagirdlərin sinifdən xaric işləri haqqında daha dolğun məlumatlar burada öz əksini tapır.

Coğrafiya bülleteni vaxtaşırı nəşr olunur. Mövzusu başlıca olaraq şagirdlərin coğrafiyaya aid sinifdən xaric fəaliyyətinin hər

hanst bir cəhətinə aid olur. Məsələn, fenoloji və meteoroloji müşahidələrə, coğrafiya meydançasındakı hidromer postundakı işə aid, toponomik material toplanışına dair və s. ola bilər.

Sinifdənkənar işin son illərdə inkişaf etmiş nisbətən yeni növü respublikamızın şagirdlərinin xarici ölkə şagirdləri ilə müxbir əlaqələridir. Bu iş hal-hazırda internet vasitəsilə daha gözəl həyata keçirilir. Coğrafiya müəllimləri şagirdlərin bu sahədə işini düzgün qurmalıdır.

Coğrafi səhərciklər və gecələr. Coğrafi səhərciklər və gecələr sinifdənxaric işin ən mürəkkəb və maraqlı növləri sırasına aiddir. Coğrafi səhərciklər və gecələr arasında fərq başlıca olaraq həmin tədbirin keçirildiyi vaxt ilə bağlı olur. V-VIII siniflər üçün səhərciklər, daha yuxarı sinif şagirdləri üçün isə gecələr keçirmək daha münasibdir.

Coğrafiya səhərcikləri və gecələrinin keçirilməsinin başlıca zəruri şərti onların məzmununun rəngarəngliyindən ibarətdir. Proqrama kiçik xəbərlər və məruzələr, oyunlar, viktorinalar və rezuslar, montajlar, nəğmə, bədii səhnələşdirmələr və s. daxil edilir. Bütün bu iş növlərinin hamısı bir mövzuya – coğrafi səhərciyi və ya gecəsinin mövzusunə tabe etdirilir.

Coğrafi səhərciklərin tematikasında ayrı-ayrı xarici ölkələr üzrə səyahətlərin adları, yer kürəsinin daha maraqlı coğrafi obyektlərinin və coğrafi rayonlarının adları, coğrafiya gecələrinin tematikasında isə dünyanın müasir siyasi xəritəsində formalaşması respublikamızın ayrı-ayrı ərazilərinin, bölgələrinin, şəhərlərinin və s. coğrafi xarakteristikası ilə əlaqədar məsələlər üstünlük təşkil edir.

Coğrafi gecə və səhərciklərinin məzmunu və keçirilməsi öz təsirliyi ilə seçilməli və fərqlənməlidir. Bu məqsədlə proqrama demək olar ki, həmişə kiçik səhnələşdirmələr, şerlər və bədii ədəbiyyat əsərlərindən götürülmüş parçaları oxunuşunu daxil edirlər. Gecəyə aparıcı seçilməlidir. Proqram 3 hissədən ibarət olur. Birinci hissədə 2-3 kiçik xəbər və qısa məruzələr oxunur. Məruzələrin arasında mövzu ilə əlaqədar şeirlər səslənir, söylənilir,

mahnılar oxunur. İkinci hissə mövzuya aid səhnəcik və ya montaja ayrılır. Üçüncü hissədə bütün iştirakçıların fəal iştirakı ilə həyata keçirilir və buraya tapmacalar, əyləncəli məsələlər, viktorinalar, oyunlar və s. daxildir.

Coğrafiya səhərcikləri və gecələri adətən daha çox xal yığmış oyun və viktorina iştirakçılarına mükafatlar və prizlər verilməsi ilə başa çatdırılır.

Səhərciklər və gecələr əyani materialla yaxşı tərtib edilməlidir (bəzədilməlidir). Bu məqsədlə vitrinlər, stendlər, sxemlər, elektricləşdirilmiş xəritələr, mulyajlar, kolleksiyalar, şəkillər, şuarlar və s. hazırlanır. Bu münasibətlə qəzet və ya bülleten buraxılır.

Məzmunu və təşkilinə görə belə mürəkkəb tədbiri təkcə dər-nək üzvləri və coğrafiya müəlliminin gücü ilə keçirmək çox çətin-dir. Ona görə də bu işə digər şagirdlər, digər fənn müəllimləri xü-susilə ədəbiyyat, tarix, rəsm müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, UBTR-nin və kitabxanaçının, habelə məktəb rəhbərliyinin kö-məyi tələb olunur. Bu tədbirdə pedaqoji kollektivin maraqlı his-səsi iştirak edir.

Coğrafiya səhərcik və gecələrinin keçirilməsinə hazırlıq işi çox vaxt aparır. Adətən dərslərinin başlanğıcında tədbirə hazırlıq işinə başlanılır. Tədbir əsasən dərslərinin II yarısında keçirilir. Tədbirin keçirilməsinə tələsmək olmaz. İki təlim ili ərzində sinif-dən-xaric dər-nək işinin toplanılmış təcrübəsi bazasında coğrafiya səhərcik və gecələrini çox müvəffəqiyyətlə həyata keçirilə bilər.

Coğrafiya olimpiadaları. Olimpiadalar həm sinifdən-xaric, həm də məktəbdən-kənar tədbir kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Coğrafiya olimpiadalarının keçirilməsində məqsəd coğrafi isted-adların aşkara çıxarılmasıdır. Olimpiadanın nəticələrini müəlli-min işində əldə etdiyi nailiyyətlərə baxış hesab etmək olar.

Coğrafiya olimpiadalarının tematikası müəyyən tələblərə cavab verməli, şagirdlərin coğrafiyaya dair görüş dairəsini, bu bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığını, təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmalıdır. Təbiidir ki, bütün hallarda bu

tələblər şagirdlərin yaşına, habelə bu və ya digər sinfin coğrafiyaya dair proqramına uyğun gəlməlidir.

Məktəb olimpiada turu, adətən, bir, bəzən isə iki mərhələdən ibarət keçirilir. Olimpiadalar çox vaxtı eyni sinfin şagirdləri arasında keçirilir. Bir sıra hallarda ardıcıl surətdə siniflər üzrə keçirilir. Olimpiada iştirakçıları, adətən, dərnək üzvləri olur. Olimpiada qalibləri mükafatlandırılır və rayon (şəhər) olimpiada turuna vəsiqə qazanır.

Coğrafiya olimpiadalarında şagirdlərin yaxşı cavabları məktəbdə coğrafiya tədrisinin vəziyyətini, habelə sinifdən xaric işin inkişaf səviyyəsinin parlaq göstəriciləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üçün coğrafiya proqramı. Bakı. 2002
2. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. A.Y.Bibik və başqalarının redaktəsi ilə (tərcümə). Bakı. Maarif. 1978.
3. Coğrafiya tədrisi metodikası. N.N.Allahverdiyev, H.Ə.Sadıxlı. Bakı. API-nin nəşri. 1978.
4. 2003-2005-ci illərdə çap olunmuş dərsliklərdən istifadəyə dair tövsiyələr. M.A.Müseiyev, E.K.Əlizadə, T.P.Gərayzadə, N.S.Seyfullayeva, N.H.Əyyubov, O.A.Alxasov və Y.Ə.Qəribov. Təhsil problemləri qəzeti. Bakı. 2006. № 51-52.
5. V sinif təbiətşünaslıq və VI-XI siniflərinin coğrafiya proqramlarının təxmini planlaşdırılması. N.Ş.Eldarov. Sumqayıt. 2008.
6. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. B.A.Əhmədov, A.K.Rzayev. Bakı. Maarif. 1983.
7. A.Əliyev. Ümumi təhsilin müasir kurikulumları və yeni pedaqoji texnologiyalar. "Kurrikulum" elmi-metodik jurnalı. Bakı. 2008. № 2.
8. M.Paşayeva. Biologiyanın tədrisində interaktiv metodlar. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı. Bakı. 2006. № 3.
9. Açıq səma altında "təbiət laboratoriyası". Ş.Ş.Seyidməmmədov. Quba. 1991.
10. 2003-2008-ci illərdə çap olunmuş orta məktəb coğrafiya dərslikləri.

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL

1. Coğrafiyanın təlimi metodikası bir elm kimi. 3

II FƏSİL

2. Məktəb coğrafiyasının strukturu və məzmunu. 12

III FƏSİL

3. Məktəb coğrafiyasının ümumtəhsil vəzifələri. 22

IV FƏSİL

4. Coğrafiyanın təlim metodları. 29

V FƏSİL

5. Təlimin müasir metodları 38

VI FƏSİL

6. Dərsliklə aparılan işlər. 59

VII FƏSİL

7. Xəritə və digər kartoqrafik vəsaitlərlə iş. 71

VIII FƏSİL

8. Coğrafiyaya dair praktik və müstəqil işlər. 93

IX FƏSİL

9. Coğrafiyanın təlimində əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsi. . . . 104

X FƏSİL

10. Coğrafiya kabinetini və coğrafiya meydançasını. 123

XI FƏSİL

1. Coğrafiya dərsi. 135

XII FƏSİL

2. Coğrafiya üzrə ekskursiyalar. 166

XIII FƏSİL

3. Coğrafiyadan sinifdən xaric işlər. 177

4. Ədəbiyyat 189